

**Sosyal Bilimler
Enstitüsü**

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

BAĞIMSIZLIK SONRASI KIRGIZİSTAN'DA DEVLET OKULLARINDA DİN DERSLERİ

Yüksek Lisans Tezi

BAKTIAR PRATOV

İSTANBUL, 2023

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

BAĞIMSIZLIK SONRASI KIRGIZİSTAN'DA DEVLET OKULLARINDA DİN DERSLERİ

Yüksek Lisans Tezi

BAKTIAR PRATOV

Danışman: Doç. Dr. RAMAZAN GÜREL

İSTANBUL, 2023

ÖZET

BAĞIMSIZLIK SONRASI KIRGIZİSTAN'DA DEVLET OKULLARINDA DİN DERSLERİ

Kırgız Cumhuriyeti bağımsızlığına kavuştuktan sonra ülkede, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda bazı değişimler olmuştur. Bu değişimler çerçevesinde, eğitim alanında da Kırgız halkını ayakta tutan milli değerlere sahip çıkma yönünde bir eğilim kendini göstermeye başlamıştır. Bu durumun bir yansıması olarak Kırgızistan okul programlarındaki dersler yeni eğitim politikasının belirlediği amaçlar doğrultusunda ilerlemiştir. Bu bağlamda okullarda programlara din dersi eklenmesi ile ilgili tartışmalar tekrar gündeme gelmiştir. Devletin resmi olarak tanımadığı din eğitimi kurumları çoğalmış, buna karşılık resmi okullarda din derslerine yeni yeni yer vermeye başlanmıştır. “Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan’da Devlet Okullarında Din Dersleri” başlıklı bu araştırmada, Kırgızistan’daki devlet okullarında din derslerinin durumuna ilişkin konular, geçmişten günümüze, tarihsel serüven ve hukuki temeller ışığında incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışma, giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde, genel olarak Kırgız halkının İslam’la tanışmasından başlayarak günümüze kadarki süreçte din eğitiminin tarihsel gelişimi ve değişimleri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümünde, Kırgızistan’da din-devlet ilişkisi ve dini kurumların eğitim alanındaki faaliyetleri incelenmiştir. Tezin üçüncü bölümünde ise bağımsızlıktan günümüze kadar Kırgızistan’da örgün din eğitimi kapsamında, din dersi tartışmaları araştırılmıştır. Bu kapsamda, okullarda proje bazında okutulan “Din Kültürü Tarihi” dersi öğretim programı ve ders kitabı incelenmiştir. Ayrıca, okullarda yeniden okutulmaya başlayan “Dinlerin Gelişim Tarihi” dersi öğretim programı, ders kitabı ve bu ikisine dair mevcut sorunlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunlara ek olarak söz konusu derslerin öğretmen istihdamında gerçekleşen tartışmalara da yer verilmiş, din dersinin hukuki temeli ve bu derse dair kamuoyu görüşleri yansımaları değerlendirilmiştir. Sonuç kısmında araştırma neticesinde elde edilen verilerin genel bir değerlendirmesi yapılmış, Kırgızistan’da din derslerine dair sorunlar üzerine bazı çözüm önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan’da Din Eğitimi, Okullarda Din Eğitimi Problemleri, Din Kültürü Tarihi, Dinlerin Gelişim Tarihi.

ABSTRACT

RELIGION COURSES IN STATE SCHOOLS IN KYRGYZSTAN AFTER INDEPENDENCE

After the Kyrgyz Republic gained independence, there were changes in economic, social and cultural areas. Along with these, there have been developments in the field of education in the direction of protecting the national values that keep the Kyrgyz people alive. Courses in Kyrgyzstan school programs have progressed in line with the objectives set by the new education policy. In this context, discussions about adding religion lessons in schools have been revived. Religious education institutions that are not officially recognized by the state have increased, but religion lessons have been introduced in official schools. For this reason, in our study titled "Religion Courses In State Schools In Kyrgyzstan After Independence", which we chose as a research topic, we tried to examine the historical adventure of religious education in Kyrgyzstan, the legal basis of religious education and the problems of religion lessons in schools.

The thesis consists of an introduction, three chapters and a conclusion. In the first part of the thesis, the historical development and changes of religious education, starting from the introduction of Islam by the Kyrgyz people to the present, are emphasized. In the second part of the study, the relationship between religion and state in Kyrgyzstan and the activities of religious institutions in the field of education were examined. In the third part of the thesis, discussions on religion lessons were investigated within the scope of formal religious education in Kyrgyzstan from independence to the present. The position of religious education in the country's education system and the current problems of religious education have been the subject of research. In this section, the "History of Religious Culture" curriculum and textbook taught on a project basis in schools were examined. In addition, the "Development History of Religions" curriculum, course book and current problems, which started to be taught in schools, were examined. In addition, discussions on teacher employment are also included. The legal basis of the religion lesson and the opinions of the public about the religion lesson were researched. In the conclusion part, the general summary of the research and solutions on the problems in schools in Kyrgyzstan are presented.

Keywords: Religious Education in Kyrgyzstan, Problems of Religious Education in Schools, History of Religious Culture, History of Development of Religions.

ÖNSÖZ

31 Ağustos 1991 yılında Kırgızistan, dünya'ya egemenliğini ilan etmiştir. Bundan sonra, Kırgızistan'ın bir çok konuda kendine has, her alanda ayrı bir politika sergilemeye başlamıştır. Eğitim sisteminde de yeniden yapılanmalar olmuştur. Okullarda çeşitli başlıklar altında din dersi denemeleri gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda gerçekleşen din dersi denemeleri, uzun zamandır yasak olan din eğitiminin canlanmasını sağlamıştır. Din eğitimi alanında yeni bir yapılanmaya gidilmiştir. Bu bağlamda, Araştırmamızın konusu “Kırgızistan’da Okullardaki Din Eğitiminin Problemleri ve Son Gelişmeler” olarak belirlenmiştir.

Araştırma konusunun belirlenmesinde, konuyla ilgili bütün çalışmalar incelenmiştir. İlgili çalışmaların yapıldığı dönemde okullarda “Din Kültürü Tarihi” ve “Dinlerin Gelişim Tarihi” dersleri konulmamıştır. Bundan dolayı, araştırmalarda yukarıdaki dersler yer almamıştır. Ayrıca Kırgızistan’da din eğitimiyle ilgili problematik yaklaşım sergilenmemiştir.

Çalışma giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında, Araştırmanın problemi, amacı, yöntem ve sınırlılıkları, kaynak değerlendirilmesi üzerinde durulmuştur. Çalışmanın birinci bölümünde, genel olarak Kırgızların İslamla tanışmasından başlayarak günümüze kadar gelen din eğitiminin tarihsel serüveni incelenmiştir. İkinci bölümünde ise, Kırgızistan’daki dini durumun ve din eğitiminin hukuki temeli, genel eğitim sisteminde din eğitimin konumu araştırılmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise, egemen Kırgızistan’ın okullardaki din dersi denemeleri ve son gelişmeler, mevcut problemler araştırma konusu olmuştur.

Araştırmanın konusunun belirlenmesinden başlayarak, kaynak taramasında, döküman incelenmesinde, hem birikim hem de yöntem kullanmada ve şu ana kadar ki geçen süreçte yakından desteğini esirgemeyen değerli Hocam Doç. Dr. Ramazan Gürel’e kalbi gönülden teşekkürlerimi izhar ediyorum. Tez jüri üyeleri Doç. Dr. Umut Kaya ve Dr. Öğr. Üyesi Gülsüm Pehlivan Ağırakça hocalarıza tezimize yaptıkları değerlendirmeleri ve eleştirileriyle katkı sağladığı için teşekkür ederim. Yüksek Lisans eğitimim sırasında ders aldığım, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Ana Bilim Dalı’ndaki tüm saygı değer hocalarıma da teşekkür etmeyi borç bilirim.

Beni her zaman destekleyen, cesaretlendiren, maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen sevgili annem Altynai’a şükranlarımı sunmakla yetinemem... Babam Mamat’a Allah’tan rahmet dilerim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
TABLolar LİSTESİ	ix
GÖRSELLER LİSTESİ	xi
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu/Problemi	1
1.2. Araştırmanın Amacı	2
1.3. Yöntem ve Sınırlılıklar	2
1.4. Literatür Değerlendirmesi	3
2. KIRGIZİSTAN'DA DİN EĞİTİMİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ	7
2.1. Kırgızların Müslümanlaşma Süreci ve SSCB Dönemine Din Eğitimi	7
2.2. SSCB Döneminde Kırgızistan'da Din Eğitimi	15
2.3. Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan'da Din Eğitimi	24
3. KIRGIZİSTAN'DA OKULLARDA DİN DERSLERİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER	28
3.1. Kırgızistan'da Din-Devlet İlişkisi	28
3.2. Din Derslerinin Hukuki Temeli ve Din Eğitimi Veren Kurumların Gelişimi	30
3.3. Kırgızistan'ın Eğitim Sistemi ve Din Dersleri	36
3.4. Din Derslerinde Uygulanması Düşünülen Modeller Üzerine Tartışmalar	41
3.4.1. Kırgız Neocedidizm Modeli	41
3.4.2. Bağımsız Devletler Topluluğu (Rus) Modeli	42
3.4.3. Türkiye Modeli	43
3.4.4. Arap Modeli	44
3.4.5. Hint Alt Kıtası (Müslümanları) Modeli	45
3.5. Din Dersi Politikaları	45
3.6. Din Dersleriyle İlgili Faaliyetlere Destek Veren Kurumlar	47
3.6.1. Din İşleri Devlet Komisyonu	48
3.6.2. Kırgızistan Müslümanları Dini Başkanlığı (KMDB)	48
3.6.3. Âlimler Meclisi	50
4. KIRGIZİSTAN'DA DEVLET OKULLARINDA DİN DERSLERİ	51
4.1. Devlet Okullarında Din Dersleri Denemeleri ve Karşılaştığı Güçlükler	51

4.1.1.	İman Dersi ve Ortaya Çıkışı	53
4.1.2.	Adep (Edep) Dersi ve Ortaya Çıkışı	54
4.1.3.	Edep Dersi Öğretim Programları	56
4.1.4.	Din Kültürü Tarihi (Din Madaniyatının Tarihi) Dersi ve Ortaya Çıkışı	58
4.1.5.	Din Kültürü Tarihi Dersi Öğretim Programı	59
4.1.6.	Din Kültürü Tarihi Dersi Ders Kitabı	67
4.2.	Okullarda Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi	70
4.2.1.	Dinlerin Gelişim Tarihi Dersinin Meşruiyetine Yönelik Tartışmalar	70
4.2.2.	Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Öğretmen İstihdamı	74
4.2.3.	Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Öğretim Programları	78
4.2.4.	Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Ders Kitapları	93
SONUÇ		102
KAYNAKLAR		106
EKLER		112
Ek-1: Kırgız Cumhuriyeti, Milli Eğitim Bakanlığı, Oş iline bağlı Aravan İlçe Eğitim Müdürlüğü Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Öğretmenler Listesi		112
Ek-2: Kırgız Cumhuriyeti, Milli Eğitim Bakanlığı, Oş iline bağlı Kara-Su İlçe Eğitim Müdürlüğü Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Öğretmenler Listesi		115
Ek-3: Kırgız Cumhuriyeti, Milli Eğitim Bakanlığı, Batken iline bağlı Kadamcay İlçe Eğitim Müdürlüğü Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Öğretmenler Listesi		122
Ek-4: Kırgız Cumhuriyeti, Milli Eğitim Bakanlığı, Oş iline bağlı Özgön İlçe Eğitim Müdürlüğü Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Öğretmenler Listesi		126

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devleti
A.S	Aleyhi's-selam
BatDÜ	Batken Devlet Üniversitesi
BDT	Bağısız Devletler Teşkilatı
BMT	Birleşmiş Milletler Teşkilatı
DKAB	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
İLAM	İlmi Araştırmalar Merkezi
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
Kırgız SSC	Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
KMDB	Kırgızistan Müslümanları Dini Başkanlığı
KTMÜ	Kırgız Türk Manas Üniversitesi
MMDB	Müslümanların Merkezi Dini Başkanlığı
MÖ	Milattan Önce
OşDÜ	Oş Devlet Üniversitesi
ÖİH	Özbekistan İslam Hareketi
PROF. DR.	Profesör Doktor
RSSCF	Rus Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Federasyonu
SADUM	Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini Başkanlığı (org. Kısaltma)
SSC	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	Sivil Toplum Kuruluşu
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: KMDB'ye Bağlı Olan Eğitim Müesseselerinin Bölgelere Göre Dağılımı.....	34
Tablo 2: Kırgızistan'da Genel Orta Öğretim Kademeleri ve Sınıfları.....	37
Tablo 3: Tüm Okullar İçin 2022-2023 Eğitim ve Öğretim Yılına Öğretim Programı (Bazistik Okuu Planı) (Kırgız Dilinde Eğitim Veren Okullara)	38
Tablo 4: Kırgızistan'da 1991 yılından 2005 yılına kadar Üniversiteler Sayısı	40
Tablo 5: 7-Sınıf Edep Dersi Programı, Konu Başlıkları.....	56
Tablo 6: Din Kültürü Tarihi Dersi Ders Programı (9. Sınıf) Giriş, 1. 2. 3. Temalar	60
Tablo 7: Din Kültürü Tarihi Dersi Ders Programı (9. Sınıf) 4. Tema.....	62
Tablo 8: Din Kültürü Tarihi Dersi Ders Programı (9. Sınıf) 5. 6. 7. Temalar	63
Tablo 9: Din Kültürü Tarihi Dersi Ders Programı (9. Sınıf) 8. 9. 10. 11. Temalar	65
Tablo 10: Din Kültürü Tarihi Dersi Ders Programı (9. Sınıf) Giriş, 12. 13. Temalar	66
Tablo 11: Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Haftalık Saat Paylaşımı	76
Tablo 12: Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Öğretmen İstihdamı, İlçe ve Branşa Göre Dağılım.....	77
Tablo 13: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 7. Sınıf “Milli ve Dini Değerler” Bölümü ve Konu Başlıkları.....	79
Tablo 14: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 7. Sınıf “Dini İnançlarda Genel Ahlaki Değerler” Bölümü ve Konu Başlıkları.....	80
Tablo 15: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 7. Sınıf “İslami Değerler” Bölümü ve Konu Başlıkları	81
Tablo 16: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 7. Sınıf “Ortak İnsani Değerleri” Bölümü ve Konu Başlıkları.....	82
Tablo 17: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 7. Sınıf Kazanımları	84
Tablo 18: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 8. Sınıf “Dini İnançlar” Bölümü ve Konu Başlıkları	85
Tablo 19: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 8. Sınıf “Dünya Dinleri” Bölümü ve Konu Başlıkları	86
Tablo 20: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 8. Sınıf “Kültürel Miras” Bölümü ve Konu Başlıkları	87
Tablo 21: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 8. Sınıf Kazanımları	88
Tablo 22: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 9. Sınıf “Dünya Dinlerinin Temelleri” Bölümü ve Konu Başlıkları	89
Tablo 23: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 9. Sınıf “İslam'ın Esasları” Bölümü ve Konu Başlıkları	89

Tablo 24: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 9. Sınıf “Kırgızistan'da Hanefi Okulu ve Maturidi İnancı” Bölümü ve Konu Başlıkları	90
Tablo 25: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 9. Sınıf “Devlet ve Din” Bölümü ve Konu Başlıkları	91
Tablo 26: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 9. Sınıf Kazanımları	91

GÖRSELLER LİSTESİ

Görsel 1: Din Kültürü Tarihi 9 kitabında Tema 13: Modern Toplumda Din ve Çatışmalar konusunda yer alan görsel	69
Görsel 2: Din Kültürü Tarihi 9 kitabında Tema 7: Dünya Dinleri: İslam konusunda yer alan görsel. 69	
Görsel 3: Dinlerin Gelişim Tarihi 9 kitabında Tema 1: Dinlerin Temellerini Anlamak konusunda yer alan kutsal kitaplar görseli.....	94
Görsel 4: Dinlerin Gelişim Tarihi 9 kitabında Tema 6: İbadet konusunda yer alan bedeni ibadet görseli	99
Görsel 5: Dinlerin Gelişim Tarihi 9 kitabında Tema 6: İbadet konusunda yer alan mal ile yapılan ve hem maddi hem bedeni ibadet görselleri.....	99
Görsel 6: Dinlerin Gelişim Tarihi 9 kitabında Tema 9: İmam-ı Azam ve Hanefi Mehebi konusunda yer alan Hanefi mezhebinin dünyadaki dağılım görseli	100

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu/Problemi

Eğitim, insanın doğumundan başlayarak, ölümüne kadarki süreçte her zaman önemsenen ve onun yaşamını bütünüyle ilgilendiren bir konudur. Bir süreç olarak eğitim, bir amaca doğru ilerleyen sürekli değişimlerin tümü, olayların zaman içinde belli bir gelişme göstererek sürüp gitmesi şeklinde tanımlanmaktadır.¹ Din eğitimi de bireyin potansiyel dini, ahlaki eğilimini ortaya çıkararak geliştiren ve bu gelişim sonucu bireyin sahip olduğu bilişsel, duyuşsal, kişisel, dini ve ahlaki nitelik ve yeterliliklerin belirlenmesi süreci olarak görülmektedir.² Bu doğrultuda eğitim de din eğitimi de süreç içerisinde tekâmül eden olgulardır denilebilir.

Dünyanın hemen her ülkesinde olduğu gibi Kırgızistan'da da din eğitimi ve din derslerinin güncel hali muayyen bir süreçler silsilesinin sonucudur. Bu manada günümüz Kırgız Cumhuriyeti'nde din eğitimi ve din derslerinin neliğini ve nasıllığını doğru bir zemine oturtmak adına Kırgız halkının, İslam ile ilk tanışmasından başlayarak günümüze kadarki tarihi süreçte din eğitiminin gelişim ve değişimi üzerinde durmak önemlidir. Kırgızistan bağımsızlığını elde ettikten sonra, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda değişimler söz konusu olmuştur. Din eğitimin devlet tarafından kontrol edilme mekanizmaları ve sınırlılıkları uzun süre gündemden düşmemiş, ülkedeki din eğitimi kurumlarının mevcut problemleri ve faaliyet alanları farklı araştırmalara konu olmuştur. Bunlara ek olarak eğitim alanında Kırgız milletini ayakta tutan milli değerlere sahip çıkma yönünde gelişmeler de yaşanmıştır. Okullardaki dersler, yeni eğitim politikasının belirlediği amaçlar doğrultusunda yeniden düzenlenmiştir. Bu bağlamda hayata geçirilen yeni reformlar ve yürürlüğe giren yasalar, cumhurbaşkanı kararları, daha önce ülkede resmi olarak yasak olan din merkezli yaşantı ve din eğitiminin yeniden canlanmasını görülmüştür. Bu süreçte Kırgızistan'da örgün din eğitimi kapsamında, ülkede eğitim sistemi ve bu sistemde din eğitiminin yeri, din eğitiminin mevcut problemleri, devlet okullarında din dersleri gibi konular daha öne çıkmıştır. Bu bağlamda, "Din eğitimi tarihi çerçevesinde bağımsızlık sonrası Kırgız devlet okullarında din derslerinin gelişim sürecini, müfredat programları ve ders kitaplarının içerikleri, nitelikleri ve yeterliklerini ortaya koymak; söz konusu derslere yönelik güncel gelişmelere, problemlere ilişkin, tespit, teklif ve değerlendirmelerde bulunmak" araştırmamızın temel problemidir. Bu doğrultuda araştırmada şu alt sorulara da cevap aranmıştır:

- Kırgız halkı nasıl bir din eğitimi tecrübesine sahiptir?
- Tarihi süreçte, Kırgızistan'da din eğitimi faaliyetlerinin yürütüldüğü kurumların ve bu kurumlarda hizmet veren örnek şahsiyetlerin toplum üzerinde nasıl bir rolü vardır?

¹ İbrahi Ethem Başaran, *Eğitime Giriş*, 3. Basım. (Ankara: Bimaş mat., 1978), 19.

² Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 2. Baskı, (Ankara: Pegem Akademi Yay., 2002) 27.

- Günümüz K rg zistan’ında din derslerini etkileyen temel parametreler nelerdir?
- K rg zistan’da din derslerine katkı sunan kurumlar ve faaliyetleri nelerden oluşmaktadır?
- Okullardaki din dersi denemelerinde dönüm noktaları nelerdir?
- Okullardaki din dersinin mevcut problemleri ve son gelişmeler nasıl ilerlemektedir?
- Proje bazında okutulan Din Kültürü Tarihi ders programı halkın dini ihtiyaçlarını ne düzeyde karşılamaktadır?
- Müfredatta yeniden yer alan Dinlerin Gelişim Tarihi dersi,  ğretim programı ve ders kitabıyla ne düzeyde uyumludur?

1.2. Araştırmanın Amacı

K rg zistan’da din ve din eēitimi konusunda yeni bir yapılanmaya doēru gidilmiştir. Bu nedenle, araştırma konusu olarak se tiēimiz “*Baēımsızlık Sonrası K rg zistan’da Devlet Okullarında Din Dersleri*” başlıklı  alışmamızda, K rg zistan’daki din derslerinin tarihsel serüvenini, din-devlet-toplum ilişkilerini ve son gelişmeleri ortaya koyarken temel amaç, toplumun din eēitimi ihtiyaçları ile devletin din eēitimi uygulama ve beklentileri arasındaki uyumu tespit etmeye çalışmak olacaktır.

Araştırmanın  zeldeki amacı ise, 1991 sonrası ortaya çıkan okullarda din dersleri ile ilgili tartişmaları, din dersi denemelerini ve gelişmelerini ana hatlarıyla incelemektir. Çalışmadan elde edilen sonuçların K rg zistan  zeline, mevcut ders programlarının geliştirilmesinde bir nebze de olsa yardımcı olması hedeflenmektedir. Zira K rg zistan’da son dönemlerde din dersinin müfredatta yer almasıyla başlayan din  ğretimi konusu yeni bir boyut kazanmış, incelemeler tek yönlü olmayıp din dersi uygulamalarının ve programlarının nasıl ve kimler tarafından d zenlendiēi, geliştirilen din dersleri programlarının problemlerinin neler olduēuna yönelik araştırmalar hızlanmıştır. Bu  alışma, gelecekte konuyla ilgili yapılacak yeni araştırmalar için bir örnek oluşturma gayesini de gütmektedir. Bu çerçevede araştırmanın, Din Eēitimi Bilimi alanına eēitim tarihi, din dersleri ve dünya ülkelerinde din eēitimi- ğretimi uygulama örnekleri baēlamında katkılar sunması öngörülmektedir.

1.3. Yöntem ve Sınırlılıklar

Araştırmada doküman analizi ve literatür taraması yöntemleri esas alınmıştır. Doküman analizi yöntemi, yazılı belgelerin i eriēini hassasiyetle ve sistematik olarak analiz etmek için kullanılan bir nitel araştırma yöntemidir. Basılı ve elektronik materyaller olmak üzere tüm belgeleri incelemek ve deēerlendirmek için kullanılan bu sistemli yöntem, nitel araştırmalarda kullanılan diēer yöntemler gibi anlam çıkarmak, ilgili konu hakkında bir anlayış oluşturmak, ampirik bilgi geliştirmek için verilerin incelenmesini ve yorumlanmasını gerektirmektedir. Bu baēlamda araştırma konusu ile ilgili resmi yayınlar, yönetmelikler, ders programları ve ders kitapları gibi materyaller doküman analizi yöntemi kapsamında incelenmiştir. Doküman analizi yöntemi, özellikle içerik analizi yoluyla ana temalar ve

kategoriler halinde organize edilerek, araştırmaya konu edilen verileri sınıflamaya yardımcı olmaktadır.³ Çalışmamız özelinde Kırgızistan'da okullarda okutulan din derslerinin öğretim programları ve ders kitapları incelenirken söz konusu yöntemle başvurulmuştur. Literatür taraması yöntemi ise, var olan kaynak ve belgeleri inceleyerek ilgili verileri toplamak esasına dayanır ve özellikle araştırma probleminin seçilerek anlaşılmasına yardımcı olur.⁴ Araştırmamızda ilgili literatür noktasında konuyla ilgili din eğitimi alanında hazırlanmış Kırgızca, Rusça ve Türkçe kaynaklar kullanılmıştır.

Araştırma sürecinde öncelikle konu ile ilgili literatür taraması yapıldıktan sonra araştırmanın problemi tespit edilmiştir. Bu bağlamda literatür okuması, araştırmanın problemi ilgili boyutların tanımlanmasında, elde edilen bilgilerin aralarındaki ilişkilerin saptanmasında ve verilerin analiz edilmesi aşamasında kullanılacak temaların seçiminde etkili olmuştur. Bunun ardından araştırmanın planı oluşturulmuş, problem çerçevesinde konu başlıkları ve alt başlıklar tespit edilerek bölümler organize edilmiştir. Devam eden süreçte ilgili okumalar ışığında araştırmanın bölümleri kaleme alınmış, sonuç bölümünde elde edilen veriler analiz edilerek tespit, değerlendirme ve tekliflerde bulunulmuştur. Araştırma, Kırgızistan'da din eğitiminin ve din derslerinin geçmişten günümüze tarihsel gelişiminin, Kırgızistan'daki din-devlet-toplum ilişkisinin örgün din eğitimi bağlamında din derslerine olan etkisinin mevcut durumunun tespiti ve değerlendirilmesi ile sınırlıdır.

1.4. Literatür Değerlendirmesi

Kırgızistan, bağımsızlığına kadarki süreçte 70 yıl SSCB içerisinde bir cumhuriyet olarak varlığını sürdürmüştür. O dönemde Sovyet ideolojisi gereği ilmi ateizm propagandası yapılmıştır. Yani eğitim sisteminde din eğitimi ve din eğitimi ile ilgili literatür yok denilebilecek kadar azdır. Bağımsızlıktan sonra da bu alana yönelik çalışmalar oldukça sınırlı kalmıştır. Ardından gerek Anayasa (hukuki temeli), gerek özel kuruluşlar veya toplum temayülleri (toplumsal temel) çerçevesinde yavaş yavaş düzelme görülmüş, konuyla ilgili bilimsel çalışmalar, incelemeler ve alan araştırmaları çoğaldıkça durum daha da iyiye gitmiştir. Buna rağmen ülkede, her türlü sahada olduğu gibi, eğitim ve din eğitimi sahasında da yapılması gereken ve yapılacak bilimsel çalışmalara, araştırma ve incelemelere büyük gereksinim vardır.

Çalışmamızda Türkçe kaynaklar dışında literatür olarak konuyla ilgili Kırgızca ve Rusça kaynaklar kullanılmıştır. Bahse konu olan kaynaklardan bazıları SSCB döneminde yazıldığı için birçok konuyu ele almada objektif nitelikte değildir. Araştırmada bu eserlerden istifade edilirken zikredilen bu husus göz önünde bulundurularak ilgili kaynaklar değerlendirilmiştir. SSCB döneminde akademik dil olarak Rusça kullanılmıştır. Bağımsızlıktan sonra da az sayıda Rusça araştırmalar yapılmaktadır.

³ Bilgen Kiral, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2020), 173-175.

⁴ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2005), 183.

Kırgızistan’da din eğitimi ile ilgili literatürün tespitinde genel olarak Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezi Kütüphanesi, Milli İlimler Akademisi Kütüphanesi, Oş İli Merkezi Kütüphanesi, Oş Devlet Üniversitesi Kütüphanesi, Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Kırgız Türk Manas Üniversitesi Kütüphanesi’nden (KTMÜ) faydalanılmıştır. Türkiye’de ise İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi (İSAM), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi ve İlmi Araştırmalar Merkezi (İLAM) Kütüphanesi’nden istifade edilmiş, internet aracılığı ile de birçok kaynağa ulaşılmıştır.

Araştırmada Kırgızistan genel eğitim sisteminin yapısını belirleyebilmek, kanun ve mevzuat belgelerine ulaşabilmek için Eğitim ve Öğretim Bakanlığı’nın konuyla ilgili araştırmaları, görüşleri ve uygulamaları taranmıştır. Buradaki kaynakların bazıları Rusça olduğu için her iki dildeki kaynaklardan yararlanmaya çalışılmıştır. Kırgızistan’da devlet tarafından düzenlenen din eğitimiyle ilgili kongre, sempozyum, konferans, çalıştaylar ve toplantılar takip edilmiştir. Kırgızistan eğitim sistemindeki din eğitimi denemeleri incelenirken ilk başta ortaokuldaki “İyman” dersi, “Adep” dersi ve sadece deneme amaçlı 57 proje okulunda okutulan “Din Kültürünün Tarihi” dersleri araştırılmıştır. Son olarak da devlet okullarında okutulan “Dinlerin Gelişim Tarihi” dersleri incelenmiştir. Burada yer alan ders kitaplarında Rusça kaynakların yoğun olarak kullanıldığı görülmüştür. Ders kitaplarını değerlendirirken, Rusça, Türkçe, Kırgızca kaynaklar mukayeseli olarak incelenmiştir.

Çalışmamızın Türkçe literatürünü ağırlıklı olarak Kırgızistan’da din eğitimini, din-devlet-toplum ilişkilerini, dini kurum ve kuruluşları, ders programları, ders kitapları ve başka hususları farklı açılardan ele alan yüksek lisans ve doktora tezleri oluşturmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde Kırgızistan’da din derslerini farklı açılardan ele alan, bu manada konumuzla doğrudan ilintili olan ve kronolojik olarak en eski olan çalışma, Dilaram Akramova’ya ait olan “*Kırgızistan’da Orto Mekteplerdeki “Adep Sabagı” Dersinde Din Eğitimi İle İlgili Amaçların Gerçekleşme Düzeyi (Oş Örneği)*” (2006) adlı doktora tezidir. Öncelikle Kırgızistan’daki din eğitiminin kısa bir tarihini veren Akramova, devam eden satırlarda devlet okullarında okutulan Edep dersinin müfredat programını ve derste işlenen din eğitimi konularını incelemiştir. Çalışmasının son bölümünde ise Akramova, Edep dersinin din eğitimi amaçlarının gerçekleşmesine katkısını, elde ettiği veriler ışığında paylaşmıştır. Tezi özgün kılan en önemli özellik, Kırgızistan’da devlet okullarında okutulan din derslerine yönelik ilk çalışma olması ve konuyla ilgili bir de alan araştırması içermesidir.

Bukatça Akimcan Kızı tarafından hazırlanan, “*Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan Ortaöğretim Ders Kitaplarında Din Anlatımı*” (2008) başlıklı yüksek lisans tezi, doğrudan din dersleriyle alakalı olmayıp bağımsızlık sonrası Kırgızistan’da ortaöğretimde okutulan ders kitaplarında yer alan dini terim ve kavramları inceleyen ve değerlendiren bir tezdır.

Kubatalı Topchubaev tarafından kaleme alınan, “*Adep Dersi Öğretmenlerinin Yeterlilikleri (Oş İli Örneğinde Bir Alan Araştırması)*” (2012) başlıklı doktora tezi ise Kırgızistan’da din dersleri bağlamında öğretmen yeterliklerini orataya koyan bir çalışmadır.

Konu bağlamında dolaylı olarak istifade edilen diğer çalışmalardan bazıları ise şu şekildedir:

Yüksek lisans tezleri:

- Dilaram Akramova, “*Din Eğitiminin Genel Eğitim İçindeki Yeri ve Kırgızistan’daki Durum*” (2000).
- Orhan Nadir Büyükalaca, “*Kırgızistan’da Din Eğitimi ve Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi*” (2003).
- Ayganişa Cangeldi Kızı, “*Türkiye ve Kırgızistandaki Kur’an Kursları: Karşılaştırmalı Bir Çalışma*” (2020).

Doktora tezleri:

- Mamatbek Myrzabaev, “*Kırgızistan’da Din-Devlet İlişkileri*” (2009).
- Elvin Iusubov, “*Kırgızistan’da Din Eğitimi*” (2015).
- Bukatça Akimcan Kızı, “*Kırgızistan’da “Mugalimder Gazetesi” ve “Kut Bilim” Gazetesinde Din ve Ahlak Eğitime Yaklaşımlar*” (2016).

Adı geçen çalışmalardan Kırgızistan’da din eğitimi süreçlerini sistematik bir şekilde ele alanlar Akramova, Akimcan Kızı ve Iusubov’un tezleri olmuştur. Fakat bu çalışmalar, örgün din eğitiminde problematik yaklaşım ile konuyu ele almayı amaçlamadığından ve bunlardan sonuncusu 2016 yılında yapıldığından, bu alandaki son gelişmelerin araştırılması ihtiyacı doğmuştur. Bu araştırma, söz konusu ihtiyaca yönelik hazırlanmış olup din eğitimi bilimi alanına küçük de olsa bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Kırgızistan’da din eğitimi, eğitim kurumları ve din derslerine dair konular, farklı makale ve sempozyum bildirisileriyle de ele alınmıştır. Bu çalışmalar, “din eğitimi politikaları ve uygulamaları, yaygın din eğitimi faaliyetleri ve camiler, ortaöğretimde din öğretimi, Çarlık dönemi din eğitimi alanındaki gelişmeler, Kur’an eğitimi, lisansüstü ilahiyat eğitimi çalışmaları, medreseler, Ceditçilerin eğitim alanındaki faaliyetleri, ülkedeki din eğitimi sempozyumları, din eğitimi modelleri, ilahiyat öğreniminin işlevi, ülkede ilahiyat fakülteleri ve İslami ilimlerin geleceği” gibi konularda yoğunlaşmaktadır. Bu manada din eğitimi disiplini bağlamında Kırgızistan’la ilgili zengin bir literatür olduğu rahatlıkla söylenebilir. Çalışmamız özelinde alan yazın incelendiğinde Kırgız okullardaki din derslerini doğrudan konu edinen tek çalışma, Cazgül Colaliyeva’nın kaleme aldığı “*Bağımsızlık Yıllarında Kırgızistan Okullarında Din Dersi Denemeleri ve Son Dönemdeki Gelişmeler*” başlıklı *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi’nde* yayınlanan makaledir. Söz konusu çalışma, Kırgızistan’da devlet okullarında okutulan din derslerinin bir kısmının öğretim programları ve içeriklerini incelemektedir. Bizim araştırmamız ise, Colaliyeva’nın çalışmasından daha kapsamlı olarak

ilgili dersleri ele almakta, ayrıca Colaliyeva'nın makalesinde yer almayan Dinlerin Gelişim Tarihi dersinin program ve ders kitabını da değerlendirmektedir.

2. KIRGIZİSTAN'DA DİN EĞİTİMİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Araştırmanın ilk bölümünde Kırgızistan'daki din eğitimi süreçleri ele alınacaktır. Tezin bütünü açısından bu bölümün önemi, çalışmamızın ana konusu olan bağımsızlık sonrası Kırgızistan'da devlet okullarında din dersleri konusuna temel olmasıdır. Bu bağlamda Kırgızistan'da din eğitimi süreçlerinin ve din eğitimi verilen kurumların bilinmesi, günümüzde okutulan din derslerinin doğru konumlandırılması ve anlamlandırılması açısından önemli ve değerlidir. Kırgızistan'da din eğitiminin gelişimi konusu ele alınırken üç temel kırılma noktasından bahsetmek mümkündür. Bunlar: SSCB öncesi dönem, SSCB dönemi ve bağımsızlık sonrası dönem olarak sıralanabilir. Bu dönemler dikkate alınarak Kırgızistan'da din eğitimi süreçleri işlenecektir.

2.1. Kırgızların Müslümanlaşma Süreci ve SSCB Dönemine Din Eğitimi

Kırgızların ilk defa İslam ile tanışması 751 yılında Emeviler ile Çinlilerin arasında gerçekleşen Talas Savaşı ile olmuştur. Bu savaş bazı kaynaklarda Atlak (Atlah) Savaşı olarak da bilinmektedir. Müslümanlık, batıdan doğuya doğru ilerlerken Atlah'ta yaşayan Sohdi ve Türk halklar İslam'ı hemen kabul etmemişlerdir. Örneğin: Oş şehri, “inanmayan Türkler’e karşı müstahkam bir kale olmuştur.”⁵ Savaş sonrası Semerkant’a sürülen binlerce Çinli, Orta Asya ve dünya medeniyet tarihinde yeni bir sayfa açmıştır. Onlar sayesinde Semerkant'ta ilk kâğıt fabrikası kurulmuştur. Kâğıt yapımı Arap devletinin batı ucunu teşkil eden Sicilya ve İspanya yolu ile Hristiyan Avrupa'ya ulaşmıştır.⁶ Böylece bu savaş, dünya tarihinin gidişatını değiştirmiş, aynı zamanda Çin'in batıya doğru ilerlemesini durdurmuştur.

Kırgızların, Müslüman olmaları Satuk Buğra Han'ın Karahanlı Hükümdarı olmasıyla başlar. Müslüman Arap gezginlerin gayretleri ile 8. yüzyıldan itibaren Oğuz ve Kalaç Türkleri arasında bazı gruplar İslamiyet'i kabul etmiş olsa da devlet olarak Müslümanlığı kabul eden ilk Türk Devleti'nin Karahanlılar olduğu bilinmektedir.⁷ Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han 12 yaşında Müslüman olmuş, 25 yaşına geldiğinde Müslüman olduğunu ilan ederek Müslüman olmayan amcası dönemin Karahanlı Hükümdarı Oğulcak Kadir Han'a karşı isyan bayrağını açmıştır. Bir yıl sonra da amcasını yenerek hükümdar olmuş ve bütün ahaliyi Müslüman olmaya davet etmiştir. Satuk Buğra Han'ın hükümdarlığı zamanında Fergana vadisinden başlamak üzere bütün Orta Asya Türkleri'ni kitleler halinde Müslüman olmuşlardır. Karahanlıların yönetimi altına giren Kırgızlar'ın arasında İslamlaşma süreci başlayınca, Kırgızistan'da medreseler kurulmaya başlamıştır. Bu dönemde bölgede camilerden bağımsız olarak kurulmuş önemli bazı medreselerin varlığından bahsedilmektedir. Kırgızistan

⁵ Ministerstvo Obrazovaniya i Nauki Kirgizskoy Respubliki, *İstoriya Religioznaya Kulturnı* (Bişkek: Eğitim ve Bilim Bakanlığı, 2016), 97.

⁶ Saadettin Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2009), 46.

⁷ Suat Cebeci, “Kırgızistan'da Dini Durum ve Sovyet Sonrası Dini Gelişmeyi Besleyen Etkenler”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/3 (01 Temmuz 2016), 104.

topraklarında eskiden bu yana akaidde Maturidilik ve fıkhıta da Hanefi mezhepleri hâkim olmuştur.⁸ Nitekim devletin güney bölgelerinde inşa edilmiş tarihi ve kültürel yapılar da bunu kanıtlamaktadır.

Karahanlılar dönemi İslam'ın bütün kurum ve kurallarıyla yayıldığı ve devletin resmi dini olma özelliğini kazandığı bir dönem olmuştur. Fergana bölgesi, siyasi ve ekonomik etkinliği yanında, bir ilim merkezi haline de gelmiştir. Bu dönemde, şimdiki Kırgızistan topraklarından meşhur âlimler yetişmiştir. Örneğin: Balasagun'lu Yusuf Has Hacib⁹, meşhur eseri “Kutadgu Bilig”i¹⁰ bu dönemde yazmış ve Harun Buğra Han'a (1069) ithaf etmiştir. Bu eser, dünyada ilk olarak Türk dilinde Arap harfleriyle yazılmış edebi bir eser olma niteliğini taşımaktadır. Eser, Türk dilinin etnik yapısına ve dilbilimsel köklerine bağlı kalmıştır. Eserin içeriğinde vurgulanan en önemli husus, İslam dininin gerçekten evrensel nitelikte bir din olduğu gerçeğidir.¹¹ Dönemin diğer önemli eseri olan “Divan-ı Lügati't-Türk”¹², Türk halklarının bir gelenek ve görenek ansiklopedisi mahiyetinde Türk dilinde yazılmış bir halk edebiyatı antolojisidir. Eserin müellifi Kaşgarlı Mahmut¹³ dönemin bilinen aydınlarından biridir. Karahanlı sülalesinin sonuncu üyesi Muhammed b. Yusuf'un (ö. 1210), İslam'ın Isık Göl'ü çevresinde kesin olarak yerleşmesine ve kökleşmesine hizmet ettiği bilinmektedir. Bu doğrultuda Karahanlılar dönemini İslam'ın bölgedeki “Rönesans” devri olarak nitelendirmek mümkündür.¹⁴

İslam dininin, Kırgızlar da dâhil olmak üzere, Türk halkları tarafından kabullenilişi ve İslam'ın geniş kitlelere yayılmasıyla Kur'an'daki kozmolojik, eskatolojik, siyasi ve yasal, etik kurallar Müslüman Türk halkının bilincini tanımlamaya başlamıştır. Ortaçağ Türk yazılı edebiyatı bunun en güzel örneklerini sunmaktadır. Bunların önde gelenleri daha öncede de bahsettiğimiz Yusuf Has Hacib'in “Kutadgu Bilig”, Ahmed Yesevi'nin “Divan-ı Hikmet”¹⁵, Süleyan Bakırgani'nin “Ahir Zaman”, Edip Ahmet Yükneki “Atabetü'l-Hakayık” v.b. şekilde sıralanabilmektedir.¹⁶ Bu eserler aslen Ortaçağ Türk boylarının dilinde ve şiir şeklinde yazılmış ve bunun sonucunda yerel halkın arasında

⁸ Zaylabidin Acimamatov, “Kırgızistan'da Selefilikle Başedebilmek Açısından Mâturidiliğin Önemi”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 5 (30 Haziran 2016), 3-4.

⁹ Türk-İslam Edebiyatının ilk eserlerinden Kutadgu Bilig'in müellifidir. Yazarın hayatı hakkındaki bilgiler, esere sonradan ilave edilen iki mukaddime ile kendisinin bizzat beyitlerinde bahsetmiş olduğu kısa bilgilerden ibarettir. Buna göre, Yusuf Has Hacib, 1019 yılı civarında Balasagun'da (Bugünkü Kırgızistan'ın Çüy vilayetinde yer almaktadır) doğmuştur. Arapça ve Farsça'yı iyi bir düzeyde biliyormuş. Umut Kaya, “Yusuf Has Hacib”, *Klasik İslâm Eğitimcileri*, ed. Ahmet Koç (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 256.

¹⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018).

¹¹ Besim Atalay, *Divan-ı Lügati't Türk Tercümesi*, (Ankara: Alaeddin Kırıl Basımevi, 1941).

¹² Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil - Lale Arslan Özcan (İstanbul: Dergah Yayınları, 2020), 181.

¹³ Tam ismi Mahmud ibn Muhammad ibn Muhammad Issık Göl vilayetinde yer alan Barskoon şehrinde, (Tahminen 1029-1038 yıllarında) dünyaya gelmiştir. Babası Barskoon şehrini hâkimi idi. Tahsilini Kaşgar, Bagdad ve Buhara şehirlerinde görmüştür. Divan-ı Lügati at-Türk eseri türk dillerinin farklı lehçelerini katarak yazdığı önemli çalışmadır. Çotonov Usenalı - Dosbol Nur uulu, *İstoriya Oteçestva* (Bişkek: Uçkun, 2009), 67.

¹⁴ Elvin Iusupov, *Kırgızistan'da Din Eğitimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 14.

¹⁵ Koco Ahmat Yasaviy, *Divanı Hikmettar*, çev. Moldo Sabır Dosbol uulu (Bişkek: Türkiye Diyanet Vakfı-Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2019).

¹⁶ A. Erkebayev - C. Bököşov, “Zamana ağımının filosofiyası”, *Kırgız Uluttuk Ensiklopediyası*, ed. Ü.A.Asanov (Bişkek: Al-Salam Yayınları, 2012), 3/784.

yaygınlaşmıştır. Bu tarihlerden itibaren bu tür eserler yeni dönemlere uyum sağlamak için dini hassasiyeti yüksek şairler, bilginler, önderler tarafından yeni konular eklenerek, bazen de değişerek günümüze kadar gelmiştir.¹⁷ Buradan yola çıkarak Türk halklarının çoğunluğunun tasavvuf kanalıyla İslam'ı kabul etmiştir diyebiliriz. Yukarıda zikrettiğimiz eserler ahlaki konuların ağırlıkta olduğu bir içeriğe sahiptir. Türk halkları İslam'ın ahlak kurallarını benimseyerek bu dini kabul etmiştir.

Karahanlılar döneminde Kırgızistan'da yer alan Oş, Özgen ve Balasagun gibi şehirler dini ve iktisadi bir merkez haline gelmiştir. Bu şehirler, kültürel bir merkez olma özelliklerini günümüze kadar korumuş bulunmaktadır.¹⁸ Fergana bölgesinde yer Özgen şehri Karahanlılar döneminin ilk başkentidir. Bu şehir, XI, XII yüzyıllarda Fergana'daki en yüksek stratejik konuma sahip olmuştur. Özgen'de yapılan kazılarda bulunan eski paralarda padişahların isimleri ve ünvanları Türkçe ama Arap harfleriyle yazılmıştır.¹⁹ Bölgede gerçekleştirilen nümizmatik araştırmalar, Kırgızistan'ın tarihi kentlerinin ve yerleşim yerlerinin bulunmasına katkı sunmuş, dönemin halkının, ekonomik durumu ve dini yaşantıları hakkında da ciddi ipuçları vermiştir.

Bu dönemlerde Kırgızlar ile Çinliler ve Oyrotlor arasında geçen savaşlar, “kâfirlere karşı büyük savaş” olarak adlandırılmaktadır. Bu durum halkın olgulara bakışında ve hayat felsefelerinde İslam'ın ne kadar etkili olmaya başladığını gösteren bir örnektir. Kırgızların dünyaca ünlü “Manas”²⁰ destanında, Manas'ın en yakın dostu ve yoldaşı Almanbet'tir. Almanbet, aynı zamanda Çinlidir. Manas, onunla dost olabilmesi için Müslüman olmayı şart koşturmuştur.²¹ “Manas” destanı bin yıllık destan olduğu için, Kırgızların İslam'ı ilk kez kabul ettikleri tarihlere tekabül etmektedir.

Kırgızların şimdiki Kırgızistan topraklarına yerleşmelerinin, Moğol istilasından sonra olduğu belirtilmektedir.²² Cengiz Han'ın ölümünden sonra Türkistan bölgesi ve onun içinde yer alan Kırgızistan toprakları Çağatay Han'ın (Cengiz Han'ın üçüncü oğlu) hâkimiyetine girmiştir. 1348 tarihinde Amir Timur (Emir Timur) tarafından kurulan Mogolistan Hanlığı, Kırgızları hâkimiyeti altına almış; Emir Timur, devletini güçlendirmek için İslam dinini kabul etmiş ve devletin resmi dini olarak ilan etmiştir. O döneme ait siyasi olaylar, hatıralar Kırgızların hafızasında halen yaşamaktadır.

Mogolistan Hanlığı yıkıldıktan sonra Türkistan'da güçlü bir devlet ortaya çıkmadığı için, küçük küçük hanlıklar meydana gelmiştir. Bunlar: Hokand, Buhara ve Hive Hanlıkları'dır. Kırgızlar, 1700'lerde kurulan Hokand Hanlığının hâkimiyetini gönüllü olarak kabul etmiştir. Hokand Hanlığı'nın temelini atan Şahrüh Bey (ö. 1722) olmuştur. Hanlıkta, Özbekler ve Kırgızlar çoğunlukta olup diğer Türk ve Fars kavimlerinin de olduğu bilinmektedir. Kısa bir süre sonra hanlığın yönetimi Kırgızların

¹⁷ T Çoroev, “Zamançılar”, *Kırgız Sovet Ensiklopediyası*, ed. B.Ö. Oruzbaev (Frunze: Kırgızpoligrafikombinatı, 1977), 2/559.

¹⁸ Usenalı - Nur uulu, *İstoriya Oteçestva*, 72.

¹⁹ A. N. Bernştam, *Drevnyaya Fergana* (Taşkent: Akademii Nauk UzSSR, 1951), 36.

²⁰ Sagımbay Orozbek uulu varyantı, *Manas*, ed. A. Akmatalliev (İstanbul: TDBB Yayınları, 2017).

²¹ T. N. Ömürbekov - T.K. Çorotegin, *Kırgızstan Tarihi* (Bişkek: “Aditi”, 2009), 75.

²² Saadettin Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 68.

eline geçmiştir.²³ Hokand Hanlığı, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne de "biat" ederek elçi göndermiş. Hanın elçisi Elhac Seyyid Kurban Efendi İstanbul'a gelerek "biat" mektubunu sunmuştur. Osmanlı Devleti biatı kabul etmemiş, münasip bir dil ile cevap vermiştir. Osmanlı Devleti, Orta Asya'daki hanlıklardan sadece Buhara Hanlığı'nın biatını kabul etmiştir.²⁴ Burada Osmanlı Devleti'nin diğer biatları kabul etmemesinin gerekçesi, Müslümanların kendi aralarında çatışma olmasından endişe edilmesi olarak gösterilmiştir. Baymirza Hayit, *"Osmanlı Devleti'ne Buhara Hanlığı'ndan gelen hocalar ve elçiler Hokand Hanlığının aleyhine gerçekle bağdaşmayan bilgiler sunmuştur. Böylece Osmanlı Devleti, yanlış bilgi yüzünden Hokand Hanlığı'nın biatını kabul etmedi. Hokand hükümdarı Ömer Han, Türkistan hanlarının içinde belki de en liyakatlisiydi. Kazak bozkırlarından Doğu Türkistan'ı azat etmek için adım adım ilerliyordu. Ruslara karşı müstahkam Akmescid kalesini yaptırmıştı."*²⁵ şeklindeki cümleleriyle konuyu değerlendirmektedir. Bu ifadelerden Hokand Hanlığı'nın bulunduğu coğrafyanın stratejik öneminin yüksek, askeri yapısının güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Kuruluşundan itibaren Hokand Hanlığı, askeri gücünün çoğunluğunu Kırgızlar'dan almaktaydı. Bu manada Hokand Hanlığı, Kırgızların sadece savaşçılık özelliklerinden yararlanma yoluna gitmiştir, denilebilir. Kırgızlar'a yönelik dini, sosyal ve kültürel girişimlerin az olması onların daha çok askerliğe eğilmelerine sebep olmuş; Özbekler ise ilim ve din işlerinde öne çıkmıştır.

Türkistan'daki hanlıklar kendi aralarında uzun süre barış sağlayamamıştır. Hokand Hanlığı, Ömer Han'dan itibaren Doğu Türkistan'a her türlü yardımlarda bulunmuştur. Muhammed Ali Han, 1826 yılında Doğu Türkistan'da Çin zulmüne karşı ulemanın hâkimiyetini desteklemiştir. Bu sırada Buhara Hanlığı'nın başına geçen Nasrullah Han, Muhammed Ali Han'ın ordusunun önemli bir kısmının Doğu Türkistan ve ülkenin kuzeyinde olmasından faydalanarak harekete geçmiş ve 1842 yılında Hokand Hanlığı'nın başkenti Hokand şehrini kuşatmıştır. Hokand Hanlığı, kuzeydeki askerlerini geri çekerek kuşatmayı bertaraf etmiştir. Bundan sonra tahta gelen Şer Ali Han (1842-1845) iyi bir hükümdar olmasına rağmen suikaste kurban gitmiştir.²⁶ Onun annesi Kırgız olduğu için çocukluğunu Kırgız köylerinde geçmiştir. Aynı zamanda iki eşi de Kırgız olmuştur. Bu dönemde, Hokand Hanlığı'nın hâkimiyetinde Kırgızların birçok boyları idarede yer almıştır.

Hokand Hanlığı döneminde, dini durum ve din eğitime gelecek olursak, Kırgızistan topraklarında bulunan cami ve mescidler, özellikle Fergana vadisinde yoğun olarak yer almıştır. Hokand Hanlığı, bugün Güney Kırgızistan sınırları içinde yer alan Oş, Celalabad ve Özgen gibi şehirlerin de yer aldığı Fergana bölgesini dini bir merkez haline getirmeye çalışmıştır. Cami ve medreselerin sayısının artmasına büyük özen göstermiş ve bunu devletin din politikası haline getirmiştir. 18. ve 19. yüzyıllar arasında Oş'taki Alımkul Medresesi, Özgen'deki Avtobaçi ve Arap-Bay Medresesi, Kara Su köyündeki Ali Kuli Hasan Medresesi, Kara-Bağış, Bulak-Başı ve Arstanbap gibi yerleşim yerlerinde cami ve

²³ Saadettin Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 93.

²⁴ Mehmet Saray, *Kırgız Türkleri Tarihi* (İstanbul: YAY Grafik, 1993), 22-23.

²⁵ Saray, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 24.

²⁶ Saadettin Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 93.

mescidler o dönemde kurulan önemli eğitim kurumlarından bazıları olmuştur²⁷. Burada yetişen ulemanın silsilesi günümüze kadar gelmektedir.

Hokand Hanlığı bünyesindeki dini faaliyetler, Müslüman olan Kırgızlar'ın dindarlık düzeylerinin artmasına vesile olmuştur. Bu dönemdeki dini faaliyetler resmi ve sivil olmak üzere iki yoldan yürütülmüştür. Hanlık bünyesindeki Kırgız halkının yaşadığı stratejik yerlere cami, mescid ve medreseler inşa edilmiş, burada Özbek mollaları istihdam edilmiştir. Ayrıca bu faaliyetlerden Kırgız idarecileri biy (bey) ve manaplar (ağalar) da yararlanmıştır.²⁸ Burada tahsil gören bazı aydınların eserleri günümüze kadar gelmiştir. Kırgızistan'da medreselerin yayılması 19. yüzyılın ortaları ile 20. yüzyılın başlarına kadar gitmektedir. 1841'de Alimbek Datka, Oş'ta Ak-Medrese'yi inşa etmiş, 1892'de ise yine Oş'ta 7 medrese resmen tescil edilmiştir.²⁹ Hokand Hanlığı'nın gelişmesiyle birlikte İslamiyet Kırgızlar arasında daha da yayılmış ve 19. yüzyıldan itibaren cami ve medreseler gelişmeye başlamıştır.

Kırgızistan'da dönemin önemli eğitim ve kültür merkezlerinden bir diğeri, Orta Asya'dan binlerce insanı kendine çeken kadim bir tarihe, dini ve kültürel geçmişe sahip olan Oş şehridir. O dönemlerde, Oş bölgesinde toplam 154 cami, 8 karihane (hafızlık okulları) ve 5 medrese bulunmaktaydı. Oş'taki medreselerin içinde sanatsal güzelliğiyle ve ebatlarıyla meşhur olanlar, Oş valisi Kırgız asıllı Alimbek Datka tarafından 1841 yılında kurulan (1940 yılında yıkılmış olan) Alimbek Datka Medresesi veya Ak Medrese adıyla bilinen medresedir. Bu medresede aynı anda 80'le 120 arasında öğrenci din eğitimi görmekteydi. Alimbek Datka'nın Ak Medresesi'ndeki hocaların Buhara, Semerkant ve Arap ülkelerinden geldiği bilinmektedir. 1877 yılında, bu medresenin bünyesinde 71 tane küçük ticaret odası olduğu da bilinmekte olup 1882 yılına gelindiğinde bu odaların sayısının 80'e ulaştığı kaydedilmektedir.³⁰

Oş şehrinde Alimbek Datka tarafından vakıflar da kurulmuştur. Vakıflar, bütün vergilerden muaf tutulmuş, vakıfları satmak ve satın almak yasaklanmıştır. Vakıflar, kâdî tarafından verilen "vakıfname" adındaki belge ile resmi kurum olmaktadır.³¹ Ak Medrese'nin de ihtiyaçlarını vakıflar karşılamaktaydı. Yine medrese hocalarının ödemeleriyle yoksullara, yetimlere, öksüzlere de yardımlar verilmekteydi.

Kırgızistan'da, 1917 Ekim Devrimi'nden önce mekteplerde ve medreselerde genel eğitim veriliyordu. Bunun yanında mektep ve medreselerde dini eğitimi de verilmekteydi. Mektep ve medreseler Kırgız kültürünün ve dini inançlarının şekillenmesinde önemli rol oynayan kurumlardır. Söz konusu kurumlar, Kırgız aydınlarının, memurlarının, tarihçilerinin, şairlerinin ve genel olarak öğretmenlerinin belli başarılar elde etmesi sürecinde önemli bir işlev görmüşlerdir. Mekteplerin temel amacı öğrencileri medreseye hazırlamak olduğundan, sık sık Kur'an-ı Kerim okuyarak İslam ibadetinin

²⁷ Ali Jusubaliev, "Kırgızlarda İslami Eğitim Üzerine Tarihi Bir Bakış", *Oş İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi* 14-15 (2011), 239.

²⁸ Ali Jusubaliev, *Kırgızların İslamiyeti Kabulü* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 86.

²⁹ Seyfullah Bazarkulov, "Poisk Obuçeniya Religii v Şkolah Kırgızstana", *Mir Nauki, kulturi, obrazovaniya* 2/87 (2021), 185.

³⁰ Iusupov, *Kırgızistan'da Din Eğitimi*, 19.

³¹ Kıyas Moldokasimov (ed.), *Alimbek Datka cana Anın Dooru* (Bişkek: MaxPrint Yayınları, 2016), 23.

temel ilke ve kurallarını öğretiyorlardı. Dersleri, cami imamı veriyordu. İmamın görevi, kendi bölgesindeki çocukların okuma-yazma becerilerini geliştirmek ve onlara dini kuralları öğretmektir.³² Mekteplerin bir başka ismi de “hucra” (ev) idi.

Medreseler ise Müslümanlara kanunlar, görevler, şariat ve İslam hakkında geniş bilgiler veren eğitim kurumlarıdır. Bu bölgelerde kurulan önemli medreselerden biri de Moldo Kırgız medresesiydi. Bu medrese, bugün Özbekistan sınırları içinde bulunan Namangan şehrinde kurulmuştur. Moldo Kırgız medresesinin özelliği, medresede yalnız din eğitimi değil, dil, tarih, astronomi, tıp gibi pozitif ilimlerin de öğretiliyor olmasıydı. O dönem medreselerinde “usul-i kadim” adı verilen bir tarzda eğitim yapılıyordu. Medrese eğitimine ilk başlayanlara elifbadan sonra, çoğunlukla küçük surelerin seçilmesinden oluşan Aptiek adlı bir kitap okutuluyordu. Daha sonraki sınıflarda ise mollalar, öğrencilere Çaar Kitep (Çehir Kitap) adlı kitabı okutuyorlardı. Farsça dört kitap anlamına gelen bu kitap, ilmi bilgilerini içeriyor ve genellikle Kaşgar ve Buhara’dan gelen muallimlerce mektep ve medreselerde okutuluyordu.³³ Burada tahsil gören bazı alimlerin eserleri günümüze kadar gelmiştir.

Kırgızistan’da medrese ve mektepler yoluyla gelişen din eğitiminin Kırgız edebiyatı yoluyla da insanlara ulaştığı ve yayıldığı görülür. Zira Kırgız halkı genelde göçebe hayat tarzına sahiptir. Bu nedenle tarihini, kültürel ve toplumsal tecrübelerini, bilgi birikimlerini gelecek nesillere çoğunlukla edebi eserlerle aktarmıştır. Destanlar, şiirler, hikâyeler, atasözleri v.b. eserler milli eğitim içinde eğitici nitelikleri ile ortaya çıkmaktadır. Halkın, dini durumunu anlamada edebi eserler oldukça önemlidir. Kırgız edebiyat tarihinde önemli yere sahip olan ve “Zamancılar” olarak bilinen şairlerin büyük bir kısmı bu dönemde yetişmiştir.³⁴ İlk Türk yazılı edebiyatının devam ettiricileri olarak nitelendirilebilecek bu grup, Hokand Hanlığı’nın son dönemleri ile Çarlık Rusyası’nın Kırgızistan’ı işgal ettiği dönemlerde eserler vermişlerdir. Kalıgul Bay Uulu (ö. 1855), Arstanbek Buylaş Uulu (ö. 1878), Moldo Niyaz (ö. 1896), Nurmoldo (ö. 1920), Moldo Kılıç (ö. 1917), Tuyak Ernazar Uulu (ö. 1912), Aldaş Moldo Ceenike Uulu (ö. 1930) ve Aldaş Moldo Belek Uulu gibi isimler, dönemin şair, düşünür, âlim ve din adamlarından bazılarıdır. Adlarını zikrettiğimiz bu zatlar, “Ahir Zaman”, “Dar Zaman”, “Zar Zaman”, “Hal Zaman” gibi eserleriyle ve dini şiirleriyle Kırgız halkı arasında din eğitimi hizmetini sürdürmeye devam etmişlerdir. Zamancılar, Çarlık Rusya’sının bölgeyi işgal etmesini bir nevi kıyamet, ahir zaman olarak algılamışlar, şiirleri ve eserlerini bu bakış açısıyla kaleme almışlardır. Onun içindir ki yukarıda bahsettiğimiz isimlerin, SSCB döneminde sadece eserlerini değil, isimlerini bile dile getirmek yasaklanmıştır.

Kırgızların etnik bilinç ve kimliğinin oluşması ve uzun yıllar boyunca anayurt dışında yaptıkları çeşitli göçlere rağmen millet bilincine tutunmasını sağlayan en önemli neden olarak bin yıllık tarihi olan

³² Bazarkulov, “Poisk Obuçeniya Religii v Şkolah Kırgızstana”, 185.

³³ Iusupov, *Kırgızistan’da Din Eğitimi*, 18.

³⁴ Geniş bilgi için bkz. Kursanbek Duishonkul uulu, *Kırgızistan’da Zamancıların Dinî ve İtikadî Görüşleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

“Manas” destanı bilinmektedir. Kırgız sözlü edebiyatının en gelişmiş ve parlak örneği olarak kabul edilen bu destan bir kahramanlık öyküsü olduğu gibi, aynı zamanda eski Kırgız örf ve adetlerini, yaşam tarzını, dini ve ahlaki görüşlerini ve komşu milletlerle ilişkilerini de yansıtan önemli bir kaynak olarak değerlendirilmektedir.³⁵ Destanda eski inançların yanında İslam’a da yeri verilmiştir.³⁶ Aynı zamanda “Manas” destanı dünyanın en uzun epik eseridir.

Devam eden süreçte Kırgızlar, savaşlar ve Çarlık Rusyası’nın baskıları ile mücadele edecekleri bir zaman dilimine girmiştir. Çarlık Rusya 1864 yılında Çin hududuna girmek için, ilk olarak Hokand Hanlığı’na ait olan Oluya Ata şehrine sefer düzenlemiştir. Hokand Hanlığı bunu kabullenmemiş ve Rusya’ya karşı ordu göndermiştir. Çarlık Rusyası buna hazırlıklı gelmiş ve böylece ilk savaş başlamıştır. 1867 yılında Çarlık Rusyası Türkistan Genel Valiliği’ni teşekkül ettirmiş, valiliğe General Kaufman getirilmiştir. Türkistan Genel Valiliği, şimdiki Kazakistan’ın güneyi ve Orta Asya ülkelerini içermekteydi. 1875 yılına kadar birçok savaş, halk isyanları gerçekleşmiştir. Aynı yılda Hokand Hanlığı tazminat ödeme şartıyla bir antlaşma gerçekleştirmiş, fakat bu antlaşma uzun sürmemiş, Rus kuvvetleri kumandanlığını üstlenen General Skobelov’un emriyle 1876 yılında Hokand Hanlığı kuvvetleri yenilmiş, Hanlık “Fergana Bölgesi” namı altında Türkistan Valiliği’ne dâhil olmuştur.³⁷ Ruslar sadece Hokand Hanlığı’na bağlı olan Alay bölgesini işgal etmemiştir. Daha önce de bahsettiğimiz Alimbek Datka’nın eşi Kurmancan Datka bölgeyi idare ediyordu. Kurmancan Datka,³⁸ bilgili, zeki, stratejik düşünebilen donanımlı bir siyasetçi olduğu için Rusya’yla anlaşmaya gitmiş ve böylece savaşı önlemiştir. Çarlık Rusya’sı tarihte ilk olarak verdiği sözü tutarak 1907’e kadar Kurmancan Datka’nın, vefatına kadar Alay bölgesini idare etmesine izin vermiştir.

Çarlık Rusya, kendi döneminde Kırgızistan’ın demografik yapısını önemli ölçüde değiştirmeye yönelik siyaset uygulamıştır. Bu topraklara Rus nüfusunu yerleştirmiş, onları bütün vergilerden muaf tutmuştur. Demografinin değişmesi ilk olarak dini hayatı etkilemiştir. Eğitim alanında bölgede hâkim olan medrese ve hücre sisteminin yerine, hükümet Rus Tüzem Okullarını açmaya başlamıştır. Bu okulların ilki 1884 yılında Tokmok’ta, ikincisi 1886 yılında Oş şehrinde açılmıştır.³⁹ Ardından 1 Eylül

³⁵ Günay Göksu Özdoğan, “Sovyetler Birliği’nden Bağımsız Cumhuriyetler’e: Uluslaşmanın Dinamikleri”, *Bağımsızlığının İlk Yılları (Azerbeycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan)*, ed. Büşra Ersanlı Bahar (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994), 56-57.

³⁶ Mamatibrahim Samiev, *Manas Eposunda İslam Dininin Ordu* (Bişkek: İz Basmakanası, 2017).

³⁷ Saray, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 48.

³⁸ Kurbancan Datka, 1876’da Çarlığın Hokand Hanlığına son vermesinden itibaren Alay bölgesinin hükümdarı olarak bu bölgeyi müstakil idare etmiştir. General Skobelov ile görüşme gerçekleştirdi. General Rus askerleri aleyhindeki savaşı durdurmasını talep etti. Datka Hanım, ona dahili işlerinde bağımsız kalmak şartı ile savaşı durduracağını bildirdi. Çarlık Rusya’sı bu talebi kabul etti. Alay bölgesi müstakil halde 1922’ye kadar, fakat Kurbancan Datka’nın vefatından sonra Rus idaresinin tesirli kontrolü altında yaşadılar. Kızıl Ordu birlikleri 1923’te bu bölgeyi işgal ettiler. Kurbancan Hanım’ın hususiyetleri, cesurluğu, savaşları ve Ruslar’a karşı gösterdiği cesaret hakkında bir çok kitaplar ele alınmıştır. İvan Yuvaçev, “Kurbancan Datka Kırgızskaya Tsaritsa Alaya (Kurbancan Datka Kırgızların Alay’daki Kraliçesi)”, *İstoričeskiy Vestnik Dergisi* 110 (1907), 945-980.

³⁹ Dilaram Akramova, “Kırgızistan’da Orto Mekteplerdeki «Adep Sabagı» Dersinde Din Eğitimi İle İlgili Amaçların Gerçekleşme Düzeyi” (*Oş Örneği*) (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 15.

1888 yılında Karakol'da; 1890 yılında Bişkek'te açılan okullar öncekileri takip etmiştir.⁴⁰ Daha sonraki yıllarda bu okullar yavaş yavaş çoğalmaya başlamıştır. Böylece Türkistan Valiliği'ne bağlı Kırgızistan'a gelip yerleşen Rus asıllı halka hizmet amacıyla açılan Rus ilkokulları, Usul-i Cedit okulları, Rus-Tüzem okulları, Ortodoks-Kilise okulları, yerli halkın geleneksel eğitim kurumları olan mektep ve medreselerin yerini almaya başlamıştır. Usul-i Cedit hariç, diğer okullar Rus asıllı halka açılmasına rağmen bu okullarda Kırgız öğrenciler çoğunluğu oluşturmaktaydı. Usul-i Cedit okullarının, Rus okullarının yanında zikredilmesinin sebebi gelenek olarak Rusya'ya ait olmasıdır. Bu okullar Tatar Türkleri tarafından yönetilmiştir. Açılan bu Rus okullarınının tamamını, bir misyonerlik faaliyet olarak nitelemek mümkündür. Ancak ilk zamanlar bu faaliyetlerden beklendiği gibi sonuçlar elde edilmemiştir.

Bölgede yürütülen misyonerlik faaliyetleri ve Hristiyanlaştırma siyaseti kapsamında, Türkistan Valisi tarafından Müslümanlara İslam'dan gönüllü vazgeçmeleri için ciddi parasal ödül ve çeşitli maddi imkânlar bile sağlanmıştır. Bunun aksine, Müslüman olmak isteyen Hristiyanlar ise, mahkeme tarafından yargılanmaktaydı. Çarlık Rusya döneminde 10 sene içerisinde (1855-1865), Hristiyanlık dinini kabul eden Kırgız sayısı, 102'si erkek ve 25'i kadın olmak üzere, sadece 127 kişidir.⁴¹ Bu durum, açık bir şekilde İslam'ın yerli halk arasında tesirinin güçlü olduğunu göstermektedir.

Orta Asya halkları Çarlık Rusya'sının her türlü politikasına karşı direnç göstermiştir. Yukarıda da sözünü ettiğimiz, zamancıl şairler, kendi eserlerinde halkın sesi olmuşlardır. Onların uyguladığı politikayı kıyamet alametleri olarak nitelemişler, halkın, kültürünü ve dinini değişime uğramaktan büyük ölçüde korumuşlardır. Bu dönemde toplumda gizli bir şekilde din eğitimi yapıldığı bilinmektedir.⁴² Çarlık Rusya'sı, Türkistan halkları ile diyaloga girmek zorunda kalmıştır. Ama bu diyaloglar ılımlı bir misyonerlik faaliyeti şeklinde cereyan etmiştir.

Çarlık Rusya'sının "yumuşak" politika sergilemek zorunda kalması, Türkistan bölgesindeki halk ayaklanmalarını beraberinde getirmiştir. 1898 yılında ortaya çıkan "Andican Ayaklanması"nı incelediğimizde buradaki ayaklanmanın tamamen dini mahiyette olduğu görünmektedir. Andican şehrinde yer alan Mentepe Cami imamı İşan Muhammed Sabıroğlu (lakabı ise "Dükçi İşan"), arkadaşları ile birlikte kurdukları 2000 kişilik kuvvet ile Rus ordusuna karşı mücadeleye girmiştir. Bu dini önderin başlattığı isyan kısa zamanda Margilan ve Oş şehirlerine yayılmıştır. Rus kuvvetleri hazırlıklı oldukları için isyan büyük bir mağlubiyet ile bastırılmış, ayaklanma önderi İşan Muhammed arkadaşları ile birlikte şehit olmuştur. Ruslar bununla yetinmeyip 380 kişiyi de idam etmişlerdir. Bunun dışında farklı yerlerde, onlarca ayaklanmalar olduğu da ifade edilmiştir.⁴³ Bütün bu ayaklanmalar, Çarlık Rusyası'nı, bölgede uyguladığı politikaları değiştirmek zorunda bırakmıştır.

⁴⁰ Iusupov, *Kırgızistan'da Din Eğitimi*, 21.

⁴¹ Timur Kozukulov, "Tarihî Süreçte Orta Asya ve Kırgızistan'da Din Siyaseti ve Eğitimi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (30 Aralık 2005), 172.

⁴² Kozukulov, "Tarihî Süreçte Orta Asya ve Kırgızistan'da Din Siyaseti ve Eğitimi", 172.

⁴³ Saray, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 53; Ömürbekov - Çorotegin, *Kırgızistan Tarihi*, 155.

Nisan 1905 yılında Çarlık Rusya'sı "DUMA" (Parlamento) adında bir istişare heyeti kurmuştur. Orta Asya Müslümanları belirledikleri projeleri, düşüncelerini hayata geçirmek için din özgürlüğü konusundaki taleplerini DUMA'ya sunmuştur. DUMA, bu talep üzerine dini hayatla ilgili yeni düzenlemeler getiren, yeni özgürlükler tanıyan 17 Nisan 1905 tarihli Hürriyet-i Eryan adlı fermanı çıkarmıştır. Söz konusu, fermanın 3. bendinde Müslüman toplumlara tanınan haklar, "ibadethaneler bina etmek, kendi din hizmetlilerini seçmek, İslam din hizmetçilerinin bir kısmını askerlikten muaf tutmak, dini mektep ve medreseler açmak, Kırgızlara, Kuzey Kafkas ve Türkistan Müslümanlarına dini idareler kurmak, çocuklarını kendi dinlerine göre eğitmek" şeklinde sıralanmıştır.⁴⁴ Böylece Türkistan halkına birçok hak tanınmış olmaktadır. Din eğitimi bağlamında mescit, medrese, mektepler kurabilme; din hizmetlileri tayin edebilme gibi haklara sahip olunması ayrıca önemli görülmelidir.

Kırgızların Çarlık Rusya döneminde en önemli kültürel etkileşimi, Kazanlı ve Kırımli Tatar Türkleri'nin modern eğitime yönelmeleri ve bunu uygulama girişimleri olmuştur. Çarlık'ta, Türkler arasında modern eğitimin yayılması ve gençliğin çağdaş eğitim sistemiyle tanışması, herkes tarafından benimsenmiştir. Bu gelişme, gençlere dini ilimlerin yanı sıra modern ilimleri öğrenme imkânını vermiştir. Böylece Usul-i Cedid⁴⁵ okulları Orta Asya'ya da ulaşmıştır. Bu okullarda, eski tipteki okullardan farklı olarak, gramer, hat, matematik, tarih gibi derslerinin okutulmasına önem verilmiştir. Kırgızistan'da Bolşevik İhtilaline kadar, 10–15 tane bu tip okul açılmıştır.⁴⁶

Burada hem dini hem fenni ilimler öğretilmiştir. Dönemin önderleri, ilk komünistler bu okuldan mezun olmuştur. Bu eğitim kurumlarının modern ilimlere olan yaklaşımı ve özgürce düşünebilme imkânı ile müslümanlar arasında bir kültürel birlik sağlandığı bilinmektedir. Dönemin âlimleri, Çarlık Rusyası'nın İslam merkezi olarak bilinen Ufa şehrinde Arap harfleriyle kitaplarını bastırabilmiş, ayrıca İslami dergiler ve gazeteler de yayımlanabilmiştir. Bütün bu çalışmalar daha sonra tamamen durdurulmuştur.

2.2. SSCB Döneminde Kırgızistan'da Din Eğitimi

1917 yılı, Çarlık Rusyası için bir dönüm ve bitiş noktası olmuştur. 23 Şubat ve 7 Kasım 1917 tarihlerinde gerçekleşen devrimler sonucunda Rus İmparatorluğu yıkılmış, onun yerine iktidara Lenin'in öncülüğünde Bolşevik-Komünistler gelmiştir. Kırgızistan, Çarlık Rusyası'nın yönetimi altında olduğu için, devrim bu topraklarda da yaşanmıştır. Yerli halk özgürlüğe kavuşmak niyetiyle bolşevik ihtilalcilere destek vermiştir. Halk komünistleri Çarlık şiddetinden kurtulma aracı olarak gördüğü için, onların millet esasını yok sayan, her kesime eşitlik vadeden, sömürü düzeni ve burjuvaziye karşı tavrı

⁴⁴ Kozukulov, "Tarihî Süreçte Orta Asya ve Kırgızistan'da Din Siyaseti ve Eğitimi", 172.

⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. Recai Doğan, "Musa Carullah'ın Maarif ve Usûl-i Cedid Hakkındaki Görüşü", *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bilgiyef (1875 - 1949) / I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), I/134.

⁴⁶ Akramova, "Kırgızistan'da Orto Mekteplerdeki «Adep Sabagı» Dersinde Din Eğitimi İle İlgili Amaçların Gerçekleşme Düzeyi" (*Oş Örneği*), 26.

alan bir görüntüye sahip olmaları sebebiyle yeni hükümeti benimsemişlerdir. Halk arasında yeni rejim, onun maksatları, ideolojisi tam anlamıyla anlaşılamamıştır. Bunun için Müslüman toplulukları arasında yeni hükümete karşı bir sempati oluşmuş ve hatta Müslüman ileri gelenleri ve aydınları devrimi ve komünistleri desteklemeleri için cemaate çağrıda bulunmuştur.⁴⁷

1916 yılında Kuzey Kırgızistan'da "Ürkün" adında Çarlık Rusyası'na karşı bağımsızlık isyanı başlatılmış, netice bir katliama dönüşmüştür. Bu olay, Çarlık Rusyası'nın fermanıyla Kırgızlar'dan, Birinci Dünya Savaşı için asker istenmesine neden olmuştur. Ürkün olayında isyana katılan halkı Çar, fermanında acımasızca bastırmaya kalkmıştır. Çar fermanına göre 1916 yılının 25 Haziran'ında Türkistan temsilcilerince Yedi Su bölgesinden cephe gerisi işlerde çalışacak 19-31 yaş arası 60 000 kişinin seferber edilmesi kararı alınmıştır. Karar duyurulduğu andan itibaren bölgede hoşnutsuzluk baş göstermeye başlamıştır. Çarlık Rusyası isyanları bastırmak amacıyla askerleri bölgeye göndermiş, halk Çin'e doğru kaçmıştır. Çin kaynaklarına göre bu dönemde Kırgızistan'dan 332 000 insan kaçıp gelmiştir. Bu esnada, kaçan halkın yaklaşık % 41'nin öldükleri bilinmektedir.⁴⁸ Kırgız halkı bunca olaylar sonucunda yeni rejimi benimsemiştir.

Rus Komünist Bolşevik Partisine, Müslümanlar kayıtlarını yaptırmaya başlamıştır. Halk, bağımsızlığa, muhtariyete, hiç olmazsa eşitliğe kavuşma yolunda komünizmin onlara bir imkân sağlayacağına inanmıştır. Başka bir deyişle, partiye girmeleri, Marksizmin politik ve ekonomik doktrinini kabul anlamına gelmeyip, yalnızca bir taktikti. Kaynaklarda halkın Bolşevik hareketine katılma sebepleri şu şekilde sıralanmıştır:

1. Beyaz Ordu komutanlarının politika açısından yetersizlikleri, milli sorunları, Müslüman halklarının isteklerini duymamaktan gelmeleri.
2. Lenin'in kaleme aldığı "Nisan Konuşmalarında" milletlerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin etme hakkına değinen ifadenin muğlak ve çift anlamlı oluşu.
3. Müslümanların, enternasyonalizm kisvesine bürünmüş komünizmin onları daha çabuk kanun karşısında eşit duruma getireceğine dair inançları.
4. Ekim İhtilali'nin Avrupalılar'ca esir tutulan bütün dünya Müslümanlarının kurtarılması yolunda ancak birinci basamak olduğuna, bütün kolonizatörlerden öç almak için politik sistemler içinde komünizmin en müsait olduğuna dair inanışlar.
5. 1917 yılı ihtilalinin, Müslüman topraklarında, XIX. asırda yaşanan yenileme/reform hareketinin bir devamı olacağına dair fikirler oluşması.⁴⁹

⁴⁷ Akramova, "Kırgızistan'da Orto Mekteplerdeki «Adep Sabagı» Dersinde Din Eğitimi İle İlgili Amaçların Gerçekleşme Düzeyi" (Oş Örneği), 83.

⁴⁸ Murat Köylü, "Ürkün: Bir Katliam Öyküsü", *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* 11/2 (2016), 119.

⁴⁹ Alexandre Bennigsen, *SSCB'ndeki Müslümanlar*, çev. Selim Taygan (Ankara: Mavi Yayınları, 1984), 26.

Böylece Müslüman komünistler, komünist partiye üye olmuş, Müslüman cumhuriyetlerin hepsinde, ilk on yıl baştaki mevkilerde kalmışlardır. Örneklik teşkil etmesi bağlamında, ilk Müslüman komünizminin programını çizenler içinde başta Sultan Galiyev, Galimcan İbrahimov, Abdür-rauf Fıtrat, Feyzullah Hocayev, Turar Riskulov, Ahmet Baytursun, Cusup Abdır-ahmanov, Törökul Aytmatov, İşanaalı Arabayev v.b. birçok aydın vardır. Fikirleri, teorileri ve siyasi programları kimi zaman Bolşevikler’inkine ters düşse de stratejik sebeplerden dolayı, Bolşevikler buna pek ses çıkarmamışlar,⁵⁰ fakat her fırsatta onların toplum üzerindeki etkilerini azaltmaya çalışmışlardır. Daha sonraları, bu ilk Müslüman komünist aydınların hemen hemen tamamı Bolşeviklerin eliyle bertaraf edilmiştir.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) 15 ayrı cumhuriyetten müteşekkil bir birliktir. Bu birliğe dâhil cumhuriyetler: Rus Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Federasyonu (RSSCF), Ukrayna, Belarus, Moldovya, Estonya, Letonya, Litvanya, Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan’dır. Saydığımız 15 cumhuriyet içerisinde 6’sı İslam dünyasına mensuptur. Bunun yanında RSSCF 9 muhtar cumhuriyetten oluşmaktadır. Bunların 4’ü İslam coğrafyasından, diğerleri de Türk dilini konuşan halklardandır.

Sovyetler Birliği tarafından, 20 Ocak 1918 tarihinde “Kiliseyi devletten ve okulu kiliseden ayırma” kararı alınmıştır. Daha sonra 3 Şubat 1918 tarihli kararnamede dine inanma veya inanmama özgürlüğü kabul edilmiş ve “*Her bir vatandaş kendi istediği dine inanma veya hiçbir dine inanmama özgürlüğüne sahiptir*”⁵¹ ifadesine yer verilmiştir. Böylece din, devletten ayrılmış ve din adamlarının faaliyetleri sınırlandırılmıştır. Ceditçilerin ekserisi komünizmi kabul etmiştir.

Görüldüğü üzere Sovyet Hükümeti bölgedeki egemenliğini sağladıktan sonra dini hayatı, parti kararları ve kararnameler ile düzenlemeye başlamıştır. Lenin’in temel gayesi bir bütün halinde Sovyet halkına yeni ideoloji olan “*komünist*” fikirleri benimsetmek olmuştur. Lenin bunu yeni düzenlemelerle ortaya koymuştur. Düzenlemeleri sağlamak için halkın yaşantısını, hayat tarzını, dini inançlarını, örf-adetlerini, gelenek ve göreneklerini dikkate almamıştır. Yeni yapılanma vatandaşlar arasındaki dini farkları da kaldırmak istemiş ise de keskin kararlar alınmamış, kademeli olarak ateizm ideolojisine ayrı bir önem vermeye başlanmıştır. Lenin, “*“Din herkesin şahsi tercihidir” diye ilan edilebilir. Bu sözler âdet olduğu üzere sosyalistlerin dine bakışını ortaya koyabilir. Fakat herhangi bir yanlış anlamaya yol açmaması için bu sözlerin doğru açıklanması gereklidir. Devlete göre din herkesin kişisel tercihidir denebilir. Ancak parti çalışmaları göz önüne alındığında dini herkesin kişisel tercihi ve işi olarak saymamız yanlıştır.*”⁵² diyerek din ile ilgili görüşünü ifade etmektedir. Buradan da anlaşıldığı üzere komünist ideolojide parti sosyalizmi önemli bir yere sahiptir. Her şey parti adına yapılır.

⁵⁰ Bennigsen, *SSCB’ndeki Müslümanlar*, 27.

⁵¹ Hayati Beşirli vd., “Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan’da İslamiyet ve Kaynakları”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/1 (27 Ocak 2020), 4.

⁵² Beşirli vd., “Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan’da İslamiyet ve Kaynakları”, 3-4.

Tüm bu olumsuz şartlara rağmen Sovyet döneminde İslam hakkında araştırmalar da yapılmıştır. 1918’de Wilhelm Barthold’un, *“İslam: Umumi Parçalar”* adlı eseri neşredilmiş, aynı yıl yine onun *“Müslümanlık Medeniyeti”* adlı kitabı yayımlanmıştır. Barthold’un bu eserini Prof. Dr. Fuad Köprülü, 1940’da İstanbulda *“İslam Medeniyeti Tarihi”*⁵³ adı ile çevirmiş ve yayınlamıştır. Köprülü eseri, şerhler, izahlar, düzeltmeler ve ilaveler yaparak neşretmiştir. Eser, Sovyet döneminde İslam araştırmaları hakkında neşredilmiş ilk eser olduğu için Sovyet ideolojisinin gayelerini de taşımaktadır.⁵⁴ Çarlık Rusyası döneminde İslam araştırmaları devlet siyaseti gereği Hristiyanlık menfaatlerini ileri sürme ve İslam tesirini azaltma yolunda devam etmiştir. Sovyet devrinde İslam araştırmalarının vekilleri arasında yer alan Smirnov, konuyla ilgili olarak: *“İslamşınaslık, Sovyet düzeni şartları içinde ilmin müstakil bir sahası olarak mutlaka yeni bir gaye kalıbına girdi. İslam’ı ve başka dinleri öğrenme meseleleri büyük Ekim inkılabından sonra, her şeyden önce, bizim memlekette, geçmişin böyle zararlı kalıntılarını emekçilerin düşüncesinden ve hayatından dışarıya çıkarmak, ilmi materyalizm görüşlerini propaganda etmek ve Sovyet insanlarını komünizm ruhunda terbiye etmek zarureti yolunda yürütüldü.”*⁵⁵ ifadelerini kullanmıştır. Sovyet döneminde İslam’ı eleştirmek, insanları dinden soğutmak, ateist mefkûresini kuvvetlendirmek yaygın bir olgu olarak görülmektedir. Aynı zamanda Bolşeviklerin, dini kendi menfaatlerine uygun bir şekilde kullandıklarını da söylemek mümkündür.

1955 yılında SSCB Bilimler Akademisi Başkanlığı bünyesinde, Bilimler Akademisi kurumlarının tarih alanındaki faaliyetlerini koordine etmek üzere Bilimsel Ateizm Propaganda Komisyonu oluşturuldu. Ateizm propagandası temel olarak fen bilimleri üzerine inşa edilmiştir. Koordinasyon komisyonunun görevlerinden biri de sosyal bilimler ve fen bilimleri arasındaki çalışmaları birleştirmektir.⁵⁶ Bununla birlikte yükseköğretim müfredatında zorunlu olarak ateizm derslerine yer verilmiştir. Bunlar: “Osnovı Nauçnogo Ateizma” (İlmi Ateizmin Temelleri), “Nauçnogo Ateizma” (İlmi Ateizm), “İstoriya i Teoriya Ateizma” (Ateizm Tarih ve Teorisi) (Felsefe bölümleri hazırlık sınıflarında) ve “İstoriya Religii i Ateizma” (Dinler Tarihi ve Ateizm) dersleridir.

Kayda değer bir diğer husus ise, Marx’ın “Din halk için bir afyondur” öğretisini hayata geçirmek amacıyla 1921’de Moskova’da “Tanrısızlar Cemiyeti”nin tesis edilmesidir. Bu cemiyet, sivil toplum kuruluşu gibi görünen fakat daha çok bir parti ve devlet kuruluşu olarak faaliyette bulunan bir yapıydı.

⁵³ Wilhelm Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Mehmet Fuad Köprülü (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018).

⁵⁴ Baymirza Hayit, *Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1987), 228.

⁵⁵ Hayit, *Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri*, 229.

⁵⁶ Mikhail Smirnov, “Filosofiya Religii i Religiovedenie”, “*Nauka o Religii*”, “*Nauçnyy Ateizm*”, “*Religiovedenie*” *Aktualnye Problemy Nauçnogo İzuçeniya Religii v Rossii XX - Naçala XXI veka*, ed. K.M. Antonov (Moskova: PSTGU, 2015), 150.

“Bezbojnik”⁵⁷ (Tanrısız) (1922–1941), “Ateist”⁵⁸ (1922–1930), “Antireligioznik”⁵⁹ (Din Karşıtı) (1926–1941), “Voinstvuyuşiy Ateizm” (Savaşçı Ateizm) (1931) gibi dergiler, söz konusu cemiyetin resmi yayın organlarıydı. Cemiyet, Özbekistan’da “Hudasızlar” (Tanrısızlar) dergisini çıkarıyor ve birçok öğrenci, yazar, idareci, aydın şahıslar bu yayın organlarına üye oluyorlardı. Bu tür yayın ve basılı propaganda yöntemiyle, ilk ve ortaöğretim ile üniversite öğrencileri yoğun bir şekilde kendi kültürü ve dinine yönelik dezenformasyona maruz kalıyordu.

SSCB, bünyesindeki Müslümanların hem ülke dışındaki dindaşlarıyla hem de kendi geçmişleriyle olan bağlarını koparmak istemiştir. Burada sadece din bağı olan değil, aynı zamanda dil ve kan bağı olan kardeşleriyle de bütün ilişkileri kesilmiştir. Sovyet Müslüman Cumhuriyetleri’ndeki yüksekokullarda pratikte farklı Müslüman ülkelerinden gelme öğrenciler bulunmaz. Gelenler bilinçli olarak Slav şehirleri olan Moskova, Minsk, Harkov ve Kiyev’e yollanmıştır. Taşkent, Ufa, Bakü gibi şehirlere ise hiçbir zaman öğrenci gönderilmemiştir. Ama durum 1960’larda biraz değişmiş, Kafkasya ve Orta Asya sınırları içerisine dışarıdan gelen heyetlere izin verilmeye başlanmıştır. Ziyaretçilerin sayısı 15 yıl içinde 100’ü zor bulmuştur.⁶⁰ Devlet, din aleyhine yürüttüğü siyasetinde bütün önlemleri almış, gelen misafirler sadece dost ülkeler içinden seçilmiştir.

Sovyetler Birliği’nde 1928 yılına kadar çoğunluğu Türk dilini konuşan bölgelerde Arap alfabesi kullanılıyordu. Arap alfabesindeki sesli harf azlığı karşısında edebi Türkçe’nin lehçe farkları belli olmuyordu. Bir Azerinin kaleme aldığı yazıyı Kazak, Tatar, Özbek, Türkmen, Kırgız da okur ve anlardı. Sovyetlerde yaşayan Müslümanların kültür birliği 1928’e kadar güçlü bir şekilde devam etti. 1929’dan başlayarak Sovyet hükümeti Arap alfabesi yerine Latin alfabesini kullandırmaya başladı. Direnme daha çok Tatarlar’dan ve Orta Asya sakinlerinden geldi. Kırgız SSC’nde de 1928-1940 yıllar arasında Latin alfabesi kullanılmıştır.⁶¹ Örneklik teşkil etmesi açısından Togolok Moldo’nun “*Çocuk Masalları*”⁶² kitabını gösterebiliriz. Bunun dışında 12 sene içerisinde birçok kitap basılmıştır. Kırgız SSC, 1940 yılından itibaren Kirill alfabesi kullanılmaya başlamıştır. Latin ve Kirill alfabeleri hükümetin baskısıyla kabul edilmiştir. Aslında merkezi hükümet Kirill alfabesini kullanmaktaydı fakat diğer cumhuriyetlerde

⁵⁷ Bezbojnik gazatesi, devletin resmî gazetesiydi. “Jurnal ‘Bezbojnik’ i drugaya antireligioznaya propaganda v SSSR. SSSR. İstoriya propagandi”, <https://propagandahistory.ru/393/ZHurnal-Bezbozhnik-i-drugaya-antireligioznaya-propaganda-v-SSSR> (1922).

⁵⁸ Ateist dergisi, beş bölümden oluşmaktaydı. 1) Dinî-Tarihî, Kültürel-Tarihî. 2) Kilise ve Devlet. 3) Ateizm Tarihi. 4) Kronoloji (Ülkede Dine karşı hareketler ve ülke dışındaki hareketler). 5. Kaynaklar (Dinî kitapların kritiği yapılmaktaydı). N. Rumyansev vd., “Ateist 1926”, *prlib.ru* (1922).

⁵⁹ “Din karşıtı” bilimsel ve metodolojik dergidir. SSCB Militan Ateistler Birliği Merkez Konseyi tarafından yayınlanmaktadır. bir organı olan bilimsel ve metodolojik bir dergi olan “Din Karşıtı”, 1926’dan Haziran 1941’e kadar Moskova’da yayınlandı. SSCB’de ve yurtdışında din karşıtı propaganda deneyimini kapsıyor , din tarihi ve ateizm üzerine makaleler ve ajitatörler ve propagandacılar için metodolojik materyaller yayınladı. “Antireligioznik”, <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/062/546.htm> (1926).

⁶⁰ Bennigsen, *SSCB’deki Müslümanlar*, 39.

⁶¹ Anvar Coldoşbayev, “Kırgızdardın Orhon-Enesay Jazuusun jana Arab, Latin, Kirill Alfavitterin Koldonuu Jönündö”, *Türkologiya* 5 (2017), 149.

⁶² Togolok Moldo Abdırhmanov, *Baldar Comoqturu* (Frunze: Kırgızstan Mamlekettik Basması, 1939).

farklı alfabenin kullanılması devletin işini zorlaştırmıştır. Bağımsızlıktan sonra da Kirill alfabesi kullanılmaya devam edilmiştir.

SSCB’de Müslümanlar, 1943 yılında 4 dini kurum arasında paylaştırılmıştır. 1. Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini Başkanlığı (Rusça kısaltması: SADUM): Hanefi-Maturidi çizgiyi takip eden bu kurumun merkezi Taşkent’te bulunmaktaydı. 2. Avrupa ve Sibirya Müslümanları Dini Başkanlığı, Hanefi-Maturidi çizgiyi takip eden bu kurumun merkezi Ufa şehrindeydi. Bu eski MMDB’nin devamı idi. 3. Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Dini Başkanlığı: Şafi-Eş’ari düşüncesine göre hareket eden bu kurumun merkezi Mahaç-Kale’deydi. 4. Güney Kafkasya ve Azerbeycan Dini Başkanlığı: Şii Müslümanların işine bakardı. Başkanı Şeyhulislam rütbesindeydi. Vekili Hanefi Müslümanlarından biri olurdu. Merkezi Bakü şehrindeydi. Bir de 1943’te Halk Komiserler Kurulu tarafından Rus Provoslav (Ortodoks) Kilisesi Kurulu oluşturulmuştur.⁶³ SSCB, İkinci Dünya Savaşı’nda kazanmak için her türlü yola başvurmuştur. Yukarıda bahsettiğimiz 4 kurum da onun sonucudur. Sovyet Birliği’ndeki Müslümanların dini faaliyetlerinin, idarenin kontrolünde sürdürebilmesi için tesis edilen dört teşkilat arasında en önemlisi SADUM olmuştur.

1943 yılının Temmuz ayında Orta Asya Müslümanları’nın lideri olan Din Görevlisi İshan Babahan Moskova’ya Stalin ile görüşme için gider. Bu görüşmede, Müslümanlar için kendi dini idaresinin kurulması, eğitim faaliyetlerin yürütülmesi ve dini literatürün basımı ile ilgili konular ele alınmıştır. Bu görüşmede Stalin, bazı önerilerde bulunmuş, yakın zamanda Müslümanları kurultay toplantısı yaparak savaş için dua etmelerini, savaşa katılamayanların da elinden gelen bütün yardımları yapmaları için teşvik edilmesini istemiştir.⁶⁴ SADUM’un ilk Büyük Müftüsü olarak İshan Babahan tayin edilmiştir. SADUM müftüleri ve görev yaptıkları yıllar şu şekildedir:

İshan Babahan İbn Abdulmacidhan (1943 - 1957)

Ziyauddinhan İbn İshan Babahan (1957 - 1982)

Şamsiddinhan Babahanov (1982- 1989)

Muhammed Sadık Muhammed Yusuf (1989- 1993)

Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nde (Kırgız SSC) SADUM’a bağlı Kazıyat (Kadıyat) Müslümanlar idaresi bulunmaktaydı. Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının dini yönetiminin bir parçası olarak kabul edilen Kadıyat’ın başında devlet tarafından görevlendirilmiş Kadı bulunuyordu. O zamanlar Kırgızistan’da birçok âlim, kadı görevini üstlenmiştir. Aşağıdaki kişiler 1943 yılından 1993 yılına kadar, Kadı olarak görev yapmıştır:

1. Alimhan Törö Şakirhocaoglu (1943-1965)

⁶³ Bennigsen, *SSCB’ndeki Müslümanlar*, 60.

⁶⁴ Amirsaid Usmanhodjaev, *Jizn muftiev Babahanovih: sluzenie vazrojdeniyu İslama v Sovetskom Soyuze* (Nijniy Novgorod: İD Medina, 2008), 41-42.

2. Müslümankul Hacı Ceenbekoğlu (1965-1970)
3. Maksıt Hacı Nazarbekoğlu (1970-1977)
4. Abdullacan Maksım Abdulahunov (1977-1978)
5. Mamasalı Hacı Parpiev (1978-1984)
6. Temirbay Hacı Orunbayev (1984-1988)
7. Sadıkcın Hafız Kamalov (1988-1990)
8. Kimsanbay Hacı Abdurahmanov (1990-1993)

Bu kişiler kendi zamanlarında Kırgız SSC’de Müslümanların kadılığını yapmıştır. Bu bilgiler, Kırgızistan’da yaşayan ve bugün bile dini alanda faaliyetlerini yürüten emekli din âlimlerinden elde edilmiştir. Kesin ve arşivlenmiş verilerin bulunmaması nedeniyle, yukarıdaki kadıların görev yılları ve kaç kişinin görev yaptığına dair bilgilerde aşağı yukarı değişiklikler olabilir.⁶⁵ O dönemde Kırgızistan Müslümanlarına kadıların aynı derecede hizmet eden Şabdanoğlu Kemel Molla ve Halıknazaroğlu Şapat Hacı halk arasında bilinmektedir.

SADUM’un çalışma sahası Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan’ı içinde barındırmaktaydı. Kurumun başında Büyük Müftü adında bir görevli bulunur, Sovyetlerdeki tüm Müslümanları temsil eder ve resmi konuşmalara bir tek o çağrılırdı. İkinci Büyük Müftü Ziyauddin Babahanov, Müslüman ülkeleri ziyaret için SSCB heyetinin başında bulunurdu. Heyetlere dâhil olanlar Arapça’yı ve İslam dininin bütün veçhelerini mükemmel şekilde bilmekteydi. Sovyet İslam delegasyonlarının İslam dünyasına olan ziyaretlerinden bazı örnekler; 1972 yılında Fas, 1974 yılında Kuzey Yemen, 1975 yılında Irak, Ürdün, Mısır, 1975 yılında Suudi Arabistan, Hindistan, Bangladeş ve 1978 yılında Türkiye ziyaretleri olmuştur.⁶⁶

SSCB döneminde örgün din eğitiminin tarihi, Kırgız Devlet Üniversitesi’nde üniversitelerarası bilimsel ateizm bölümünün kurulmasıyla başlar. Söz konusu bölüm 1964 yılında açılmıştır. Aslında daha önce de 1932 yılından itibaren var olmakla birlikte kendi başına bir bölüm değildi. Aynı tarihlerde Kırgız SSC Bilimler Akademisi’nde dini problemler üzerine araştırma faaliyetlerinin yoğunlaştığı görülmektedir. Bu eğitim bölümünün başkanlığını S.B. Dorjenov (1964–1969’da Bilimsel Ateizm Bölümü başkanı), Y.Y. Weingold (1969–1980’de bölüm başkanı), A.B. Doev (1980-1991’de) üstlenmiştir.⁶⁷ 1964-1991 döneminde, bölüm başkanından öğretmenlerine kadar akademide görev alan bilim adamlarının çoğunun Rus kökenli olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum, hem tüm Sovyet dini araştırmalarının ideoloji haline getirilmiş ateizm dünya görüşü paradigmasına zorla dâhil edilmesinin

⁶⁵ KMDB, “Kırgızistan Müslümanlar Dini Başkanlığı”, *muftiyat.kg*. (Erişim 22 Şubat 2023).

⁶⁶ Alexandre Bennigsen, “Sovyetler Birliği’nde İslâmî Uyanış ve Bazı Gelişmeler”, *Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği’nde İslamiyet ve Müslümanlar*, ed. İsmail Orhan Türköz (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 70-71.

⁶⁷ İrina İvanova, “Religiovedçeskoe Obrazovanie v Kirgizii: Zarojdenie, Razvitie, Perspektivi”, *İstoriya Religiovedeniya*, (2017), 177-178.

hem de Kırgızistan'ın kendi yetiştirdiği uzman ve akademisyenlerinin olmamasının kaçınılmaz bir sonucu olmuştur.

Kırgız SSC'inde din bilimlerinin oluşum aşamasında araştırma konuları din tarihi, özgür düşünce ve bilimsel ateizm teorisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Buradaki en önemli faaliyet, İlim Yayınevi'nin 1967'de yayınladığı *"Din, Özgür Düşünce, Ateizm"* kitabıdır. Bu dönemin eserleri, folklor, dilbilim, mitoloji, psikoloji ve sosyoloji ile zayıf bir bağlantı ile karakterize edilir. Bununla birlikte dinin aleyhine olacak şekilde yayınlar okuyucuyla buluşturulmuştur. Örneğin, A.B. Doev'in *"Dinin Örtüsü Altında"* (1964) ve *"Yehova Şahitlerinin Gerçek Yüzü"* (1972) adlı kitapları; S. Abdıladaeva'nın, *"Din ve Kadın"* (1972) kitabı; T. Bayaliev'a'nın *"Kırgızlarda İslam Öncesi İnançlar ve Yaşattıkları ve Onların Üstesinden Gelme"* (1972) ve *"Kırgızlar Arasında Dini Kalıntılar ve Onların Üstesinden Gelme"* (1981) başlıklı kitapları; V.P. Mokrin'in *"Taş Heykeller - Eski Türklerin Anıtları"* (1978) kitabı; K.A. Acıbekova'nın *"Çocuklar ve Ergenler Üzerindeki Dini Etkinin Özellikleri Konusunda"* (1976), *"Genç Neslin Ateist Eğitim Sistemini İyileştirme Görevleri"* (1979), *"Modern Doğa Bilimlerinin Başarılarının Ateist Önemi "* (1981), *"Kadınlar Arasında Ateist Propagandanın Etkinliğini Artıran Sosyo-Psikolojik Faktörler"* (1986) ve *"Modern Bilimsel ve Teknolojik Devrim Koşullarında Gençlik ve Din Psikolojisi Ve Ateizm Sorunları"* (1989) başlıklı kitapları bu eserlerden bazılarıdır.⁶⁸ Bütün bu çalışmalar, sadece Kırgız SSC'de akademi alanında yapılan çalışmalardır. Bunların dışında merkezde ve diğer Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'nde (SSC) yapılan çalışmaları da sayabiliriz. Genel olarak değerlendirdiğimizde, eserlerin hepsi ateist propagandasıdır. Eserlerin amacı toplumu eskiden kalma dini inançlarından (kalıntılardan) temizlemektir. Bu çalışmaların din ve inanç noktasında topluma olan olumsuz etkisinin hali hazırda devam ettiğini söyleyebiliriz.

Genel olarak SSCB dönemini değerlendirecek olursak, ilmi ateizm propagandasıyla üç nesil yetişmiştir. Sovyet hükümeti ile İslam arasındaki ilişkiler dört aşamadan geçmiştir:

- İlk aşamada (1917-1928), merkezi Sovyet yetkilileri Müslüman din adamlarına müsamaha göstermiş ve onları devrimi doğu ülkelerine ihraç etmek için kullanmaya çalışmışlardır. Zaten o sırada Müslüman din adamlarına yönelik baskılar zeminde başlamıştı. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere bu dönemde Müslümanlar Arap alfabesi kullanabilmiştir.
- İkinci aşamada (1929'dan İkinci Dünya Savaşı'na kadar) Sovyet hükümeti, camilerin çoğunun yıkıldığı, din adamlarının önemli bir kısmının baskı altına alındığı İslam ile (ve diğer dini itiraflarla) şiddetli bir mücadele yürütmüştür. Müslümanlara yönelik politikalarda, hac ziyaretleri durdurulmuş, dini kaynakları yayınlamak (Kutsal kitaplar başta olmak üzere, dini kitaplar, dergiler ve gazeteler...) engellenmiştir. Tüm dini eğitim kuramları tasviye edilmiştir.

⁶⁸ İvanova, "Religiovedçeskoe Obrazovanie v Kirgizii: Zarojdenie, Razvitie, Perspektiv", 178.

- Üçüncü aşama (1943-1989), Müslüman din adamlarına karşı faaliyetlerin durdurulması ve tamamen Sovyet yetkilileri tarafından kontrol edilen dört Müslüman Dini İdaresinin oluşturulması ile karakterize edilir. Bu dönemde Müslüman din adamları (ve diğer inançların bakanları) yüksek vergiler ödemeye, Barış Fonu'na (II Dünya Savaşı sırasında oluşan) gönüllü-zorunlu katkılar aktarmaya zorlanmıştır. Kruşçev ateizm kampanyasını başlatmış, yetkililer daha önce açılan camilerin bir kısmını kapatmışlardır. Sonuç olarak, 1970'lerde ve 1980'lerde Sovyet Müslüman örgütleri, diğer dini örgütler gibi, katı şekilde kontrol edilen sınırlar içinde faaliyet gösterebilmiştir. Bu dönemde Orta Asya'dan her sene bir veya bir kaç genç, Yakın Doğu veya Afrika'daki Arap ülkelerine dini eğitim için gönderilmiştir. Örneğin, Kırgızistan'ın ilk müftüsü Kimsanbay Hacı, Libya'da tahsil görmüş ve orada yüksek lisans yapmıştır.⁶⁹ Daha sonra Kırgızistan'da ilk müftülük sistemini oluşturan ve oturtan, döneminin önder kişisidir. Bu dönemde Sovyet Müslümanlarının birkaç yüz kayıtlı camisi, bir de "Sovyet Doğunun Müslümanları"⁷⁰ adlı dergisi bulunmaktaydı. Sınırlı kitap yayıncılığı, bir medrese ve bir İslam enstitüsü vardı. Çok az sayıda kişilerin hacca gitmesine izin veriliyordu.
- Dördüncü aşama (1989-1991), SSCB'nin Müslümanlar Dini İdaresi'ndeki etkisi zayıflamıştır. Ülke genelinde toplu cami inşaatlarının başlaması ve resmi olarak kayıtlı din adamlarının sayısındaki artış hızlanmıştır. Yurtdışındaki dindaşlarla temaslarda bir genişleme olmuştur. Aynı zamanda hac ziyaretleri düzenli bir şekle girmiş, her sene belirli sınırlar içinde Müslümanlar ziyaretlerini yapabilişlerdir.

1980 yılında Kırgız SSC'nin Bakanlar Kurulu Başkanı Sultan İbraimov öldürüldü. İbraimov, devletin önemli siyasetçisi olmakla beraber, SSCB'nin yürüttüğü siyaseti de eleştiriyordu. Bu dönemde SSCB'de bir yozlaşma, yolsuzluk hâkimdi. Bir de devlet, Afgan Savaşını başlatmıştı. Müslümanlar arasında Sovyet hükümete olan tepki artmıştır. Devlet, siyasetçinin ölümünden sonra Afganistan'daki terörist örgütler tarafından öldürüldüğünü ileri sürmüştür. Bu kanıtlanmayan bilgi, tamamen halkın müslüman topluluklar üzerinde yanlış algı geliştirmesi için kullanılmıştır.

SSCB'nin son dönemlerinde Müslüman topraklarında anlaşmazlıklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Karabağ'da 1988 yılının baharında Müslüman Azeriler ile Hristiyan Ermeniler arasında çatışma başladı, sonra 1991'lere gelindiğinde geniş kapsamlı, kurallı çatışmaya dönüştü. 1989 yılının yazında ise Abhazya'da Müslüman-Hristiyan Abhazlar ile Hristiyan Gürcüler arasında çatışma çıktı. Fergana'da 1989 yılında Özbekler ile Stalin zamanında sürgün edilen Ahıska Türkleri arasında anlaşmazlık başgösterdi. 1990 yılında Oş vilayetinde Kırgızlar ile Özbekler arasında çatışmalar

⁶⁹ Kozukulov, "Tarihî Süreçte Orta Asya ve Kırgızistan'da Din Siyaseti ve Eğitimi", 175.

⁷⁰ Bu dergi 1968 yılından 1991 yılına kadar yayınlanmıştır. Viktor Çernov, "Jurnal 'Musulmane Sovetskogo Vostoka'", *RİA Novosti Mediabank* (01 Eylül 1968).

olmuştur. Bu olaylar Sovyet Birliği dağıldıktan sonra da 1992’de başlayıp 1997’ye kadar devam eden Tacikistan iç savaşlarıyla da devam etmiştir.

Dünyanın en büyük toprağına sahip SSCB son dönemlerinde görüldüğü üzere ulusal, dinler arası düzeyde siyasi ve sosyal çatışmalara şahit olmuştur. Bu çatışmalar daha çok müslümanların yaşadığı bölgelerde gerçekleşmiştir. Bunların etkisi hali hazırda yaşanmaktadır. Sürecin en olumsuz etkileri ise hiç şüphesiz din eğitimi alanına olmuştur. Çünkü çatışma esnasında camiler savaş malzemeleri için depo niteliğinde kullanılmıştır. Bu durum, toplumda ters bir algının oluşmasını doğurmuş, barış dini olan İslam’ın şiddet ve terör dini olarak algılanmasına zemin hazırlamıştır.

2.3. Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan’da Din Eğitimi

Kırgızistan, 31 Ağustos 1991 yılında bağımsızlığına kavuşmuş, Kırgız tarihi için yeni bir dönem başlamıştır. Bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte Kırgızistan’da, ekonomik, siyasi, sosyal-kültürel ve dini olmak üzere hayatın bütün alanlarında değişimler, yeniden yapılanmalar söz konusu olmuştur. Bu bağlamda hayata geçirilen yeni reformlar ve yürürlüğe giren yeni yasalar ve kanunlar, daha önce ülkede resmi olarak yasak olan din merkezli hayatın ve din eğitiminin yeniden canlanmasını sağlamıştır.

Din konusu toplumda yeniden ele alınarak önemi ve içeriği hakkında toplumun her katmanında tartışılmaya başlanmıştır. Yavaş yavaş din ile ilgili yasaklar kaldırılmıştır. Kırgız halkı bağımsızlık sonrası, uygulanması yasak olan bazı dini törenleri ve merasimleri günlük yaşamlarında daha sıkça yapmaya başlamıştır. Bütün bunların yanında halkın talepleri doğrultusunda devlet, din öğretiminden uzak kalan toplumun ve özellikle genç neslin dinini öğrenmesine izin vermiş, onlara bazı konularda maddi yardımlarda da bulunarak destek verici politikaları uygulamaya başlamıştır.⁷¹ Bununla birlikte belirtmek gerekir ki devlet bu konuda çok önemli ve keskin kararlar alamamıştır. Bu alanı serbest bırakarak din ve din eğitimi meselesini çoğunlukla özel kurumlara havale etmiştir.

Bağımsızlık sonrası Kırgızistan’ın ilk cumhurbaşkanı Aksar Akaev, TDV tarafından yaptırılmış olan “Ak Mescit” camisinin açılış töreninde yaptığı konuşmasında: *“Totaliter ideolojiden kurtulmamızdan beri atalarımızın dini İslam’ın, toplumdaki rolü etkin bir şekilde yükseldi. Cami ve medreselerin sayısı arttı, halkımızın çoğunluğu İslam dinine daha fazla ilgi duymaya başladı.”*⁷² şeklindeki sözleriyle bağımsızlıktan sonra halkın dine karşı ilgisinin arttığının, dini hassasiyetleri güçlendiğinin altını çizmiştir.

1939 yılında Kırgızistan’da 36 cami varken, 1991’e gelindiğinde bu sayının 39’a, 2003’e gelindiğinde ise 1600’e ulaştığı görülmektedir. Bunların ekserisi (1000 tane) güneyde Celal Abad, Oş ve Batken şehirlerinde yer almaktadır. 2015 yılına gelindiğinde cami sayısı 2362’ye ulaşmıştır. Bu yükselişte başta Arap ülkeleri olmakla üzere, Türkiye, Pakistan ve İran kaynaklı dini örgütlerin ve

⁷¹ Kozukulov, “Tarihî Süreçte Orta Asya ve Kırgızistan’da Din Siyaseti ve Eğitimi”, 176.

⁷² Kozukulov, “Tarihî Süreçte Orta Asya ve Kırgızistan’da Din Siyaseti ve Eğitimi”, 177.

temsilcilerin etkisi ve mali desteği olmuştur. 90'lı yılların başında Kırgız SSC'nde hiç dini eğitim müessesesi bulunmamaktaydı. Camilerde bulunan din hizmetlileri Buhara, Semerkand ve Taşkend gibi şehirlerde tahsilini almaktaydı.⁷³ Bunların yanı sıra hücrelerde eğitim alan hocalar da bulunmaktaydı.

Müslümanlar için camiler önemli bir yere sahiptir. Aynı şekilde Kırgızistan için de camilerin dindarlaşma sürecinde önemli katkıları olmuştur. Camiler sadece ibadet edilen yerler değildir. Namaz sonrası gerçekleşen sohbet halkaları ve düzenli olarak verilen ilmi hal, Kur'an dersleri ve eğitimleri camilerin eğitici fonksiyonlarını artıran faaliyetlerdir. Camideki din görevlilerinin niteliği ve rol model olma özelliği camilerin önemini daha da artırmaktadır. Ayrıca Kırgızistan'da camiler, Tebliğ Cemaatinin üyeleri insanları İslam'a davet etmek için yola çıktığında onlar için konaklama işlevini de görmekte, zekât ve sadakanın dağıtıldığı sosyal mekânlar olarak da ön plana çıkmaktadır.

Kırgızistan devleti bağımsızlığını kazandıktan ve eski Sovyet geleneğinde görülen bilimde ateist-metodolojik kısıtlamaları kademeli olarak ortadan kaldırdıktan sonra, ülkede din bilimlerinin farklı aşamada değerlendirilmesi süreci başlamıştır (1991-2000). Bilimsel ve teorik araştırmalarda eklektizm değil, dini-seküler eğitim entegrasyonu yolunda koşulsuz bir kararlılık ile yola devam edilmesi hedeflendi. Örneğin, ülkede din bilimleri mesleki eğitiminin temel aldığı ilk ihtisas üniversitesinin Presbiteryen "Emmanuel" İlahiyat Enstitüsü (1994) bünyesinde ortaya çıkması bu durumu kanıtlamaktadır. Kırgız Cumhuriyeti'nin yükseköğretim sisteminde "Emmanuel" in rolü hala hafife alınsa da, bu enstitüde müfredatın geliştirildiği gerçeğinin göz ardı edilmemesi gerektiği özellikle ifade edilmiştir.⁷⁴ Kırgız Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı ve Emmanuel enstitüsünde, ülke eğitim uygulamasında ilk kez, Din Bilimleri (Din Taanu) lisans ve teoloji (İlahiyat) lisans diplomaları şeklinde iki standart diploma aynı anda verilmeye başlandı. Emmanuel enstitüsünün yönetsel hataları nedeniyle, 2002 yılında Kırgız Cumhuriyeti Din İşleri Devlet Komisyonu tarafından faaliyeti durdurulmuştur.⁷⁵ Sonra Emmanuel yüksek lisans ve doktora çalışmalarına bir müddet daha devam etmiş, sonra tamamen kapatılmıştır.

1993 yılında Oş Devlet Üniversitesi (OşDÜ) ile Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi arasında imzalanan bir anlaşma ve protokolle Oş şehrinde bir ilahiyat fakültesi açılması kararlaştırılmıştır.⁷⁶ Bu fakültenin maddi ihtiyaçlarını TDV karşılamaktadır. Aynı zamanda bu fakülte, Orta Asya'daki ilk ilahiyat fakültesi olma niteliğini taşımaktadır.

Daha sonra yine OşDÜ bağlı olarak Bişkek'te açılan Araşan İlahiyat Fakültesi (Sosyal Bilimler Enstitüsü) 2003 yılından bu yana faaliyet göstermektedir.⁷⁷ Bu fakülteyi Türkiye'deki özel bir vakıf (Hüdayi Vakfı) finanse etmektedir.

⁷³ Çolpon Çotaeva, "Etnoreligioznaya Situatsiya v Kirgizstane", *Tsentrlnaya Aziya i Kavkaz* 3/39 (2005), 78.

⁷⁴ İvanova, "Religiovedçeskoe Obrazovanie v Kirgizii: Zarojdenie, Razvitie, Perspektiv", 178.

⁷⁵ İvanova, "Religiovedçeskoe Obrazovanie v Kirgizii: Zarojdenie, Razvitie, Perspektiv", 178.

⁷⁶ Ahmet Cihan, "Kırgızistan'da Din Eğitimi Veren Kurumlar", *İslam Araştırmaları Dergisi*, (2005), 114.

⁷⁷ Yusuf Gökalp - Ulanbek Kalmurza Uulu, "Kırgızistan Lisansüstü İlahiyat Eğitimi Çalışmalarına Türkiye'nin Katkıları", *Scientific Journal of Faculty of Theology* 28 (29 Haziran 2020), 28.

Bu dönemde bir de Kırgız-Kuveyt ve Kırgız-İran Üniversiteleri açılmış ve ilahiyat bölümleri oluşturulmaya başlanmıştır. Kısa süre sonra Kırgız-İran Üniversitesi öğrenci yetersizliği nedeniyle ilahiyat bölümünü kapatmıştır.⁷⁸ 2011 senesinde Kırgız-Türk Manas Üniversitesi bünyesinde ilahiyat fakültesi açılmıştır. Kırgızistan’da yüksek din eğitimi kurumları, genel olarak baktığımızda ortak ülkeler desteğiyle açılmıştır. Bu eğitim kurumlarını inceleyen Kurbanova durumu şöyle açıklamaktadır: *“Bu laik üniversitelerdeki eğitim süreci, Kırgız Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı’nın devlet standartlarına uygun olarak yürütülür, ancak öğrencilerin eğitimi, İslam normlarını sıkı bir şekilde gözlemleyen yabancı öğretmenlerin kişisel örneğinde gerçekleştirilir.”*⁷⁹ Kurbanova’nın bu değerlendirmesi, bir bakıma devletin, eğitim standartlarına uygun olarak kendi programını geliştirdiği yüksek din eğitimi kurumlarına ülkede ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Bu ihtiyaca yönelik olarak Kırgız Devlet İ. Arabaev Üniversitesi’nde 2007 tarihinde bir ilahiyat fakültesi açılmış, 2018 yılında da Kırgızistan İslam Üniversitesi bünyesinde bir ilahiyat fakültesi hizmete alınmıştır. İslam Üniversitesi’nin sadece ilahiyat fakültesinde devlet standartlarına uygun olarak ders verilmektedir.

24 Mart 2005 tarihinde Cogorku Keneş (yüksek meclis/parlamento) seçimlerinden sonra Cumhurbaşkanı Askar Akaev’e karşı protesto gösterileri düzenlenmiştir. Göstericiler, hükümeti yolsuzluk ve krizden dolayı suçlamıştır. Bir başka sebep de Akaev’in ailesinin siyasette belirleyici güç olmasıdır. Cumhurbaşkanı ülkeyi terk etmek zorunda kalmış, Kazakistan üzerinden Rusya’ya kaçmıştır. 4 Nisan 2005 tarihinde Moskova’daki Kırgızistan Büyükelçiliği’nden istifa ettiğini açıklamıştır. Bu devrim “Lale Devrimi” adıyla bilinmektedir.

7 Nisan 2010 yılında ülkede yeni bir halk protestosu başlamıştır. Halkın ihtiyacı olan elektrik fiyatlarının artışı ve Cumhurbaşkanı Kurmanbek Bakiev’in ailesi ve kardeşlerinin, istedikleri adamların devletin önemli kademelerine getirmeleri protestoların temel sebebi olmuştur. Bir önceki protestolardan farkı olarak sivil halktan ve polis memurlarından toplam 118 kişi hayatını kaybetmiştir. Cumhurbaşkanı Bakiev, Belarus’a kaçmıştır. Hâlihazırda orada yaşamaktadır. Devrim resmi olarak “Nisan Halk Devrimi” şeklinde adlandırılmıştır.

Üçüncü devrim 5 Ekim 2020 tarihinde gerçekleşmiş, bu kez parlamento seçimlerinden sonra olmuştur. Muhalefet partilerinin, parlamento seçimlerinde oyların çalındığını iddia etmeleri devrimin ana gerekçesi olmuştur. 15 Ekim’de dönemin Cumhurbaşkanı Sooranbay Ceenbekov istifa etmiştir. Ama daha önceki devrimlerden farklı olarak Cumhurbaşkanı başka ülkeye kaçmamış ve eski Cumhurbaşkanı olarak kendi makamını korumuştur. Ondan sonra Cumhurbaşkanı seçimleri ve referandum gerçekleşmiştir. Türkiye’de olduğu gibi Kırgızistan’da da Cumhurbaşkanlığı sistemine geçilmiştir.

⁷⁸ Nazira Kurbanova, “İslamskoe Obrazovanie v Kirgizstane”, *Tsentralnaya Aziya i Kavkaz* 17/1 (2014), 105.

⁷⁹ Kurbanova, “İslamskoe Obrazovanie v Kirgizstane”, 105.

Bu devrimlerin tamamı halkın ayaklanmasıyla gerçekleşmiştir. 30 seneyi aşkın bağımsızlık tarihinde Kırgızistan’da siyasi olaylar, değişimler diğer komşu Türki Cumhuriyetler’den farklı olarak daha hızlı ve keskin sonuçlar doğuracak şekilde gerçekleşmiştir. Bu hızlı ve keskin gelişmelerin tabi olarak olumlu ve olumsuz sonuçları olmuştur. Olumsuz olarak etkilenen alanların başında hiç şüphesiz ülkedeki dini durum ve din eğitimi süreçleri gelmektedir.

3. KIRGIZİSTAN'DA OKULLARDA DİN DERSLERİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Bu bölümde bağımsızlıktan sonra Kırgızistan'da din-devlet ilişkisi incelenecektir. Din derslerinin hukuki statüsü ve eğitim sistemindeki yeri araştırılacaktır. Din dersinin hukuki temeli ve ders laik sistemdeki rolü incelenecektir. Kırgızistan'da din dersleri modelleri ve uygulamaları araştırılacaktır. Din dersleri modelleri: Kırgız Neocedidizm, BDT, Türkiye, Arap ve Hint Alt Kıtası modellerine yer verilecektir. Din dersleri ve din eğitimiyle ilgili genel politikalar araştırılacaktır. Din derslerine oluşmasında ve geliştirilmesinde katkı sunan kurumlar ana başlıklarla incelenecektir.

3.1. Kırgızistan'da Din-Devlet İlişkisi

Kırgız Cumhuriyeti Anayasası 5 Mayıs 1993 tarihinde parlamentoda oy birliği ile kabul edilmiş, yine aynı tarihte Yüksek Şura Genel Kurul Toplantısı'nda alınan kararla kabul edilmiştir. Ülkenin resmi adı Kırgız Cumhuriyeti olmuştur.⁸⁰ Kırgızistan Anayasası, yaklaşık iki yıl süren hazırlık çalışmalarından sonra devletin temel hukuk kaynağı olarak kabul edilmiştir. Anayasa, vatandaşların düşünce ve fikir özgürlüğünün, dil, din, renk, ırk ve cinsiyet ayrımı gözetmeksizin eşit haklara sahip olduğunun garantisidir.

Kırgız Cumhuriyeti Yüksek Meclisi, Cumhuriyetin ilk yıllarında önemli kararlar almıştır. 1991 yılının 5 Şubat'ında Kırgız Cumhuriyeti Devleti Yüksek Meclisi toplantısında cumhuriyetin başkentinin isminin değiştirilmesi hakkındaki konu görüşülmüş, Frunze olan başkent in adı tekrar eski ismi olan Bişkek adına dönüştürülmüştür.⁸¹ Bu önemli kararlar silsilesi eğitim alanında da karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda eğitim alanında da milli değerlere sahip çıkma yönünde ilerlemeler görülmüş, bu yönde kararlar alınmıştır.

Kırgızistan'ın kuzeyi ile güneyi arasında dini durum bakımından farklılıklar söz konusudur. Kuzeyin Rus kültürünün daha yoğun hissedildiği bir bölge olması nedeniyle dini durum bu bölgede biraz daha zayıf kalmıştır. Güney Kırgızistan'da ise coğrafi şartlar gereği Kırgızlar ile Özbekler yıllardan beri beraber yaşamış, bu nedenle Özbekler'in İslami yaşayışları ve anlayışları güneydeki Kırgızları olumlu etkilemiş, dolayısıyla güneyde dine olan ilgi kuzeye nispetle daha fazla olmuştur.⁸²

⁸⁰ Akramova, "Kırgızistan'da Orto Mekteplerdeki «Adep Sabagı» Dersinde Din Eğitimi İle İlgili Amaçların Gerçekleşme Düzeyi" (Oş Örneği), 13.

⁸¹ Orhan Nadir Büyükalaca, *Kırgızistan'da Din Eğitimi ve Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 13.

⁸² Kubatalı Tupchubaeve, *Adep Dersi Öğretmenlerinin Yeterlilikleri (Oş İli Örneğinde Bir Alan Araştırması)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 45.

Ülkede din işleri ile devlet işleri birbirinden ayrılmış, ancak bireylerin din özgürlüğü engellenmemiştir. Bu durum anayasada, “*Kırgız Cumhuriyeti'nde herkesin din ve ateist inanç özgürlüğü garanti altındadır*”⁸³ ibaresiyle belirtilmiştir. Bir din mensubunun, başka bir din mensubuna müdahale etmesine izin verilmez. Din siyasete, siyaset de dine karışamaz. Sadece Anayasada belirtilen şartlara uymak kaydıyla devlet belirli durumlara müdahale edebilir, bunun ötesine geçemez.

Kırgızistan’da din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili hakların sağlanması, korunması ve dini kurumların kontrol edilmesi, devletin sorumluluğundadır. Bu doğrultuda “*Kırgız Cumhuriyeti vatandaşları, dinleri, dini veya ateist inançları ne olursa olsun, medeni, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatın her alanında kanun önünde eşittir. Vatandaşın dine karşı tavrını resmi belgelerde göstermesine izin verilmez*”.⁸⁴ Aynı zamanda “*Vatandaş dine karşı tutumunu belirlerken, dine uyma, Allah'a ibadet etme, dini ayin ve törenlere katılma, din öğrenme konusunda herhangi bir şekilde zorlamak yasaktır*.”⁸⁵ ilkeleri esas alınmıştır.

Kırgız Cumhuriyeti Anayasası’nda, Kırgız Cumhuriyeti tarafından onaylanan uluslararası anlaşmalarda tanımlanan din özgürlüğü haklarını sağlamanın yanı sıra dini faaliyetlerle ilgili konuları düzenleme, dinlerin yasal statüsünü oluşturma, yabancı dini kuruluşların misyonlarını kurma ve denetleme faaliyetlerini yürütmekle Din İşleri Devlet Komisyonu sorumludur.⁸⁶ Devlet Komisyonu, ülkenin kamu düzenini, din güvenliğini, toprak bütünlüğünü sağlamak ve kamu düzenini kurarak anayasal düzeni dini aşırılıktan korumak amacıyla din alanında devletin uygun gördüğü politikayı uygulamaktadır.

Kırgız Cumhuriyeti’ndeki dini durum karmaşık ve çok yönlüdür. Sağlıklı bir çoğulculuk atmosferi ile karakterize edilen gelişmiş ve aktif bir dini topluluk vardır. Aynı zamanda, dini cemaat ile devlet arasında bir karşı karşıya gelme durumu söz konusu değildir. Bununla birlikte, din eğitime yönelik daha fazla gelişme, doğrudan din alanındaki devlet politikasına bağlıdır. Bazı boşluk ve eksikliklere rağmen, devletin dine ilişkin politikası genel olarak olumlu değerlendirilmektedir. Kırgız Cumhuriyeti hükümeti, dinle ilgili demokratik devlet modelinin benzersizliğini korumaya yönelik adımlar atmakta ve bağımsızlık yıllarında kazanılan olumlu deneyimi yapıcı bir şekilde kullanma çabaları göstermektedir.

Günümüzde Kırgız Devleti’nin din alanındaki politikası aşağıdaki ilkelere dayanmaktadır:

⁸³ Cogorku Keneş, Kırgız Cumhuriyeti’nin Din Özgürlüğü ve Dini Kurumlar Hakkında (Kırgız Cumhuriyeti’nin Din Özgürlüğü ve Dini Kurumlar Hakkında), 18 (11 Haziran 2019), Kanun No. 83, 2.

⁸⁴ Cogorku Keneş, Kırgız Cumhuriyeti’nin Din Özgürlüğü ve Dini Kurumlar Hakkında, 4 Maddenin 2 bendi.

⁸⁵ Cogorku Keneş, Kırgız Cumhuriyeti’nin Din Özgürlüğü ve Dini Kurumlar Hakkında, 4 Maddenin 3 bendi.

⁸⁶ Cogorku Keneş, Kırgız Cumhuriyeti’nin Din Özgürlüğü ve Dini Kurumlar Hakkında.

- Kırgız Cumhuriyeti, dini kuruluşların ve din görevlilerinin, devlet yetkililerinin ve özyönetim organlarının faaliyetlerine müdahale etmesine izin vermeyen bir devlettir.
- Hiçbir din, devlet dini veya zorunlu din olarak kabul edilemez.
- Dini kuruluşların dini öğretileri vatandaşlar için zorunlu olarak belirlenemez.
- Tüm dinler ve dini kuruluşlar kanun önünde eşittir.
- Devlet ve dini kuruluşlar arasındaki ilişki, dinin manevi ve kültürel bağlar, devlet ve ulusal geleneklerin oluşumu üzerindeki etkisi dikkate alınarak kanunla düzenlenir.⁸⁷

Yukarıda, kanunun ilgili maddesinde de açık bir şekilde belirtildiği üzere, dini kurumlar hiçbir türlü devletin işlerine karışamaz. Devlet de dini kurumların iç işlerine karışamaz. Dini kurumların faaliyetleri toplumun barışını, devletin bütünlüğünü zedeleyecek olursa, ülkenin ilgili kurumları tarafından yasaklanacaktır.

3.2.Din Derslerinin Hukuki Temeli ve Din Eğitimi Veren Kurumların Gelişimi

1993 yılında, demokratik, sosyal ve yasal bir devlet inşa etmeyi amaçlayan “Kırgız Cumhuriyeti’nde Din Özgürlüğü ve Dini Kuruluşlar Hakkında” kanun kabul edilmiştir. Yasanın kabulü ülkede din özgürlüğünün önünü açmıştır. Esnek hukukun etkisi altında, dünyanın her yerinden gelen farklı din mensupları, inançlarını yaymak için yarışmıştır. Bu durum ülkedeki dini durumla ilgili sorunlara yol açmıştır. Zamanla ülkenin neredeyse tamamında dini durum önem kazanmaya başlamıştır. Halkın dini bilgileri eksik olduğundan dolayı, dine bağlılık ve dini yaşam vatandaşların günlük hayatında ciddi bir sorun haline gelmiştir.

Anayasaya göre Kırgızistan’da devlet, kanunlara aykırı bir durum görmediği sürece din işlerine karışmaz. Din Özgürlüğü ve Dini Kuruluşlar Hakkında Kanun’un 6. maddesinde: "*Dini mensubiyetleri ne olursa olsun insanlara her tür ve düzeyde eğitim verilir*" ifadesi bulunmaktadır. Aynı maddede din eğitimi ve din dersleri ile ilgili şu ifadeler de yer almaktadır: "*Dini kuruluşlar, Kırgız Cumhuriyeti mevzuatı tarafından belirlenen usule uygun olarak dini okullar açma, gerekli din adamlarını ve din görevlilerini yetiştirme, ders içeriklerine karar verme hakkına sahiptir.*"

Cumhuriyetteki yeni sosyo-politik durumlar ve demokratik süreçler, dine ve dini eğitim kurumlarına karşı tutumu değiştirmiş, buna bağlı olarak söz konusu kurumların hukuki statüleri de değişmiş, kamusal yaşamın çeşitli yönlerinde yetkileri ve etkileri artmıştır. Bağımsızlığı müteakip 30 yıl boyunca bu kurumların sayıları artmış ve bazı gelişmeler yaşanmıştır. Bu doğrultuda:

⁸⁷ Cogorku Keneş, Kırgız Cumhuriyetinin Din Özgürlüğü ve Dini Kurumlar Hakkında, 5. Maddenin 1. bendi.

1) 1991–2000: Bu yıllarda yabancı ve yerli din adamlarının ve vakıfların desteğiyle 17 medrese ve 3 İslam Enstitüsü kurulmuştur.⁸⁸ Bununla birlikte, eğitim kalitesi istenilen seviyede olmayıp sadece dini konular öğretilmiştir.

2) 2000–2006: Bu aşamada 30 medrese, 4 İslam Enstitüsü ve Kırgız İslam Üniversitesi açılmıştır. Bu yıllarda Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi, İslam Üniversitesi, İslami enstitüler ve medreseler için devlet standardını karşılamasa da laiklikle bağlantılı konuları içeren özel bir müfredat geliştirmiştir.

3) 2006–2010: Bu dönemde Yüksek İslam kurumlarının sayısı 9’a, medreselerin sayısı ise 57’ ye yükselmiştir. Bugün Kırgızistan, Orta Asya Cumhuriyetleri arasında dini eğitim kurumlarının sayısı noktasında lider konumdadır. Ülkedeki İslam enstitüleri ve medreselerin sayısındaki artışla birlikte laik ve dini eğitimi entegre etme girişimleri yoğunlaşmaktadır. Bu doğrultuda, Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Orta Asya Avrasya Vakfı, Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi ve bağımsız uzmanlar, okul müfredatına "din bilimleri" konusunu sokmak için öneriler geliştirmişlerdir.⁸⁹ Ayrıca bu dönemde müftülük, davetçilerin işlerinin kurulması ve yeni davetçiler yetiştirilmesi için özel bir nizamname ve müfredat geliştirmiştir.

4) 2011-2020: Bu dönemde genel İslami eğitim kurumlarının sayısı 104’ü medrese, 9’u enstitü ve 1’i üniversite olmak üzere 114’e ulaşmıştır. Bu kurumlarda öğrenim gören öğrenci sayısı 8000 aşmıştır. Bu dönemde din dersleri konusunda önemli gelişmelerden biri, “Din Kültürü Tarihi” dersinin pilot okullarda tanıtılması olmuştur. Devlet Din İşleri Komisyonu, Müftülük ve Eğitim ve Bilim Bakanlığı’nın girişimiyle Kırgız Devlet İ. Arabaev Üniversitesi’nde bir ilahiyat fakültesi açılmıştır. Ayrıca, Müftülüğün kurduğu Kırgızistan İslam Üniversitesi, Kırgız Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı’nın emriyle 7 Temmuz 2017 tarihinde eğitim alanında eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunmak üzere lisans almıştır.

Cogorku Keneş (Meclis) milletvekili Kanıbek Osmanaliev, Din Özgürlüğü ve Dini Kuruluşlar Hakkında Kanun’a ekleme yapılması gerektiğini savunmuştur. Ona göre söz konusu kanun, din eğitimi kurumlarında yürütülen din eğitimi faaliyetlerine ve din derslerine yönelik standart bir müfredat geliştirme zorunluluğu getirmektedir. Bununla beraber Osmanaliev % 30 - % 40 oranında da fen ve filolojik ilimlerin de müfredata eklenerek okutulmasını teklif etmektedir.⁹⁰ Aslında Osmanaliev’in savunduğu bu fikir çok önemlidir. Medreselerde ve İslam enstitülerinde hangi ders okutulduğu, bu derslerin kimler tarafından verildiği, derslerde hangi kaynakların kullanıldığı ve bu eğitim sürecinin hangi kurum tarafından kontrol edildiği belli değildir. Yukarıdaki önerisiyle Osmanaliev, devlete bağlı

⁸⁸ Şairbek Şerov vd., “İslamskoe Obrazovanie Kirgizstana Na Puti Razvitiya”, *Bulletin of Science and Practice* 7/11 (14 Eylül 2021), 375.

⁸⁹ Şerov vd., “İslamskoe Obrazovanie Kirgizstana Na Puti Razvitiya”, 376.

⁹⁰ Kurbanova, “İslamskoe Obrazovanie v Kirgizstane”, 114.

kurumlarda verilen din eğitimi ve din dersleriyle alakalı olarak alınması gereken yeni tedbirlere olan ihtiyacı da gündeme getirmiş olmaktadır.

Bu gelişmelere bağlı olarak 2020 yılında Kırgızistan'da eğitimde laiklik ilkesini yeniden düşünmek ve gündeme getirmek için bazı girişimlerde bulunulmuştur. Söz konusu dönemde Yüksek Mahkeme Anayasa Dairesi bir kararında şu sonuca varmıştır: “Kırgız Cumhuriyeti Anayasasında, açık bir şekilde, Kırgız Cumhuriyeti'ni hiçbir dinin savunucusu olmayan veya bir dinle bağlantılı şekilde zorunlu olarak kurulamayacak laik bir devlet olarak ilan eder. Ancak din ve devletten ayrılmış tüm kültürler konusunda laiklik ilkesinin, devletin dini dogmalardan ayrılmasını öngördüğü, ancak bunun dinin kamusal yaşamdan çıkarılması anlamına gelmediği gerçeğinden hareket eder. Bu kayıt, hoşgörü bir şekilde bir arada yaşama imkânı ve gerçek demokrasinin işaretlerinden biridir. Laiklik ilkesi, devletin sosyo-politik gücünün ana örgütlenme biçimi olarak rolünü korurken, devletin ve dini kuruluşların etki alanlarının sınırlandırılmasına da katkıda bulunur. Yüksek mahkemenin aynı kararında yer bulan “... *dini özgürlüğü, bireyin manevi ve ahlaki olarak kendi kaderini tayin etmesinde hayati rol oynayan anlamsal ve temel değerlerden biridir. Bu durum, din ve vicdan özgürlüğünü olduğu gibi güvence altına alır.*” ifadeleriyle bireysel veya başkalarıyla birlikte herhangi bir dine inanma veya inanmama; dini ve diğer inançları özgürce seçme, sahip olma ve yayma hakkı da dâhil olmak üzere temel kişisel haklardan biri güvence altına alınmaktadır.”⁹¹ Dolayısıyla devlet, bir bireyin ve bir bütün olarak Kırgız toplumunun manevi ve ahlaki gelişimi için dinin ve din özgürlüğünün önemini takdir etmekle birlikte, dini kamusal yaşamdan ve halk eğitimi gibi önemli bir alandan çıkarmak niyetinde de değildir. Laiklik, eğitimde dinden tamamen uzaklaşmak anlamına gelmemektedir ve bu nedenle kamu ve özel eğitim kurumlarında din bilimleri dersleri okutulabilir ve din bilimleri bölümleri oluşturulabilir.

Kırgızistan Cumhurbaşkanı Caparov, Orta Asya halkının geleneksel olarak Hanefi mezhebini takip etmesinin, bu mezhebin farklı İslami akım ve anlayışlara karşı diğer mezheplere nazaran daha hoşgörü olması nedeniyle, Kırgız halkının İslami değerleri milli gelenek ve göreneklerine karşı görmemesine, ideolojik bir temele sahip olmamasına zemin hazırladığını vurgulamıştır. Kırgız Cumhuriyeti vatandaşlarının çoğunluğunun izlediği bu yön, tarihsel olarak, etnik ve dini çeşitlilik bağlamında Kırgız halkının dini hoşgörü, yakın komşuluk ve karşılıklı saygı yeteneğine sahip olduğunu kanıtlamıştır.⁹² Aynı zamanda, son yıllarda hem dünya çapında hem de Orta Asya bölgesinde dini aşırıcılık ve radikalizmin büyümesi nedeniyle sosyal ve siyasi durum daha karmaşık hale geldi. Bu eğilim, devletin ulusal güvenliğini tehdit eden şiddet ve aşırılık yanlısı faaliyetlerin yayılması tehdidine

⁹¹ A. N. Kozirin, “Religioznoe Obrazovanie v Gosudarstvah EAES: Natsionalny i Mezdunarodny Urovni Pravovogo Regulirovaniya”, *Obrazovatelnoe Pravo. Zakonodatelstvo Ob Obrazovanii* (2021).

⁹² Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Cumhurbaşkanın Kararnamesi, Kırgız Cumhuriyetinin Genel Eğitim Kurumlarında “Dinlerin Gelişim Tarihi” Dersinin Okutulması Hakkında (Cumhurbaşkanın Kararnamesi, Kırgız Cumhuriyetinin Genel Eğitim Kurumlarında “Dinlerin Gelişim Tarihi” Dersinin Okutulması Hakkında), (Haziran 2022), Kanun No. 177.

kapı aralamaktadır. Bu bağlamda Caparov, din derslerinin birleştirici etkisini tekrar Kırgızistan'ın gündemine taşımıştır.

Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Caparov'un kararında din dersi: “2022-2023 eğitim-öğretim yılından itibaren, mülkiyet türü ve şekli ne olursa olsun, Kırgız Cumhuriyeti genel eğitim kurumlarının 9. sınıf öğrencileri için temel müfredatta “Dinlerin İnşa Tarihi” konusu yer almalıdır.”⁹³ şeklinde yer bulmuştur. Bu karar, bağımsızlıktan sonra Kırgızistan'da din dersinin dönüm noktası olmuştur. Bu kapsamda Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından Bakanlar Kurulu'na aşağıdaki görevler yüklenmiştir:

- Daha önce 9. sınıf için geliştirilmiş olan eğitimsel ve metodolojik yönden karmaşık bir ders olan “Dinlerin Gelişim Tarihi” dersinin geliştirilmesi, gözden geçirilmesi ve yayınlanması,
- 7-8. sınıflar için "Dinlerin İnşa Tarihi" dersinin öğretim, yöntem ve plan süreçlerini geliştirmesi, onaylanması, incelenmesi ve yayınlanması,
- Öğretmen istihdamı için gerekli olan ek niteliklerle din bilimleri uzmanlığında eğitim veren ilgili eğitim kurumlarındaki bütçe durumlarını göz önünde bulundurulması.⁹⁴

Bu kararlarla din dersinin, bizzat Cumhurbaşkanlığı tarafından güvence altına aldığı görülmektedir. Cumhurbaşkanı kararında etap etap din dersinin geliştirilmesi ve onun için lazım olan her türlü yardımın verilmesi vazifesi ilgili kurumlara yüklemiştir. Kırgız Cumhuriyeti'nin genel eğitim kurumlarında din dersleri, insani eğitimin ayrılmaz bir parçasıdır. Din dersleri, büyüyen nesle ve gençlere dinin önemi, tarihi, insanın yaşamındaki rolü, manevi ve ahlaki yönlerine dair hususların nesnel bilimsel bilgiler yoluyla verilmesini sağlamalıdır.

Kırgızistan'da, Anayasa ve Kırgız Cumhuriyeti'nin Eğitimi Hakkında Kanun'un gerektirdiği hususlara aykırı olarak, bazı medreseler henüz 9. sınıfı tamamlamamış gençleri kabul etmektedir. 7-8 yaşındaki çocukları kabul eden medreseler de vardır. Bulan Enstitüsü araştırmacıları bazı medreselerde okul çağındaki çocuklarla karşılaşmış, medresenin idaresi gelenlerle ilgili olarak bir mazeret üreterek durumu anlatmaya çalışmış, “Ağabeyi ile gelmiş”, “Anne babası bazen gönderir, nadiren gelirler”, “Okuldan sonra kursa gelirler” vb. gibi açıklamalar yapmışlardır. Bir de okulu bırakıp medresede okuyan gençler olduğu ve burada sertifika almayan öğretmenlerin ders verdiği tespit edilmiştir.⁹⁵ Medreselerde gençlerin ve küçük çocukların eğitim gördüğü gerçeği, Din İşleri Devlet Komisyonu'nun

⁹³ Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Cumhurbaşkanın Kararnamesi, Kırgız Cumhuriyetinin Genel Eğitim Kurumlarında “Dinlerin Gelişim Tarihi” Dersinin Okutulması Hakkında.

⁹⁴ Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Cumhurbaşkanın Kararnamesi, Kırgız Cumhuriyetinin Genel Eğitim Kurumlarında “Dinlerin Gelişim Tarihi” Dersinin Okutulması Hakkında.

⁹⁵ Ekspertı Bulan İnstitut, ““Bulan İnstitut”: Medrese v Kırgızstane Nujdayutsya v Reformirovanii”, *Cabar Central Asian Bureau fir Analytical Reporting*, (2017).

2017 yılının Şubat ayında yaptığı izlemeye de ortaya çıkmıştır. Ayrıca medrese müfredatlarının az sayıda da olsa gereksinimleri karşılamadığı bilinmektedir. Bu elbette ülke istikbali için problem teşkil etmektedir. Tablo 1’de Kırgızistan Müslümanlar Dini Başkanlığı’na bağlı olan dini eğitim kurumlarına ilişkin bölgelere göre dağılım hususunda çeşitli bilgiler verilmiştir.

Tablo 1: KMDB’ye Bağlı Olan Eğitim Müesseselerinin Bölgelere Göre Dağılımı⁹⁶

Bölgeler	Medreseler	Enstitüler	Üniversiteler	Toplam	Yüzde
Çüy	26	3	0	29	%31
Oş	21	2	0	23	%25
Batken	9	1	0	10	%10,8
Celal Abad	7	1	0	8	%9,7
Talas	4	0	0	4	%4,3
Isık Göl	2	0	0	2	%2
Narın	1	0	0	1	%1
Bişkek Şehri	10	0	1	11	%11,9
Oş Şehri	4	0	0	4	%4,3
Genel Toplam	85	7	1	92	%100

Medreseler özelinde bu tabloda sadece KMDB’ya kayıtlı olan medreseler yer almıştır. Bunun dışında hali hazırda eğitim vermeye başlayıp henüz resmi izin alamayan medreseler de bulunmaktadır. Bazı medreseler Devlet Din İşleri Komisyonu tarafından izin alırken; KMDB tarafından izin verilmeyen ya da izin almayı erteleyen medreseler de bulunmaktadır.

Tablo 1’den anlaşıldığı gibi din eğitimi kurumları en çok Çüy ve Oş illerinde bulunmaktadır. Burada dikkat çekilmesi gereken husus, Bişkek şehrinde medreselerin az olması yani başkent olmasına rağmen az sayıda medrese bulunmasıdır. Bişkek şehri Çüy vilayetine ortasında yer almaktadır. İki bir

⁹⁶ KMDB sitesinden alınmıştır. Belirtmemiz gereken durum sitedeki eğitim kurumlarıyla ilgili bilgiler 2017 yılından bu yana güncellenmemiştir. KMDB, “Kırgızistan Müslümanlar Dini Başkanlığı”.

olarak değerlendirilebilir. Ayrıca yüksek din eğitimi kurumlarının çoğu başkenttedir. Ülke genelinde yer alan 5 ilahiyat fakültesinin 4'ü burada olup İslam Üniversitesi de yine Bişkek'te yer almaktadır. Kırgızistan'da medreseler genelde şehirden uzak olarak kurulmuştur. Güney Kırgızistan'da medreseler daha çok bulunmaktadır. Kuzey Kırgızistan'da Rus nüfusunun daha yoğun olduğunu da hesaba katarsak bu durum normaldir. Aynı durum, demografik yapıdan dolayı, Talas, Isık Göl ve Narın bölgeleri için de geçerlidir.

Kırgızistan'da kurumsallaşmış din eğitimi veren kurumlardan söz edilemez. Din eğitimine ilişkin faaliyetler yeni yeni belirli bir resmi nitelik kazanmaya başlamıştır. Bununla beraber Orta Asya'daki diğer Türki Cumhuriyetlere nazaran ülkede din eğitimi faaliyetleri daha rahat yürütülmekte, söz konusu faaliyetler ülke genelinde büyük bir hızla yaygınlaşmıştır. Ancak bu hızlı gelişmeler zaman zaman aşırılıkları da beraberinde getirmiştir. Din eğitimi faaliyetleri resmi kurumların dışında hücre (ev) yani din adamlarının evlerinde de gerçekleşmektedir.

Kırgızistan'da dini faaliyetler alanında çalışanlar için devlet bütçesinden herhangi bir kaynak tahsis edilmemektedir. Din eğitim kurumları da kendi başının çaresine bakmaktadır. Medreseler başta olmak üzere, her türlü dini eğitim faaliyetleri, öğrencilerden tahsil edilen aidatlar dışında, daha çok halkın bağışları ve dış ülkelerden sağlanan yardımlarla finanse edilmektedir.⁹⁷ Böyle olunca eğitim kalitesi de düşmekte, resmi vakıflar ve cemaatlerin finanse ettiği kurumları kontrol etmede de zorluklar baş göstermektedir. Yabancı ülke hükümetlerinden bağımsız olarak faaliyet yürüten vakıf ve dernekler tarafından koordine edilen eğitim kurumları birbirinden farklı niteliklere sahiptir. Örneğin: Türkiye, Pakistan, Kuveyt, diğer Arap ülkeleri, Mısır ve İran kökenli dini örgütlerin ve temsilcilerin etkisi, mali desteği bu alanda önemli yer tutmaktadır.

OŞDÜ ile TDV arasında yapılan anlaşma ile OŞDÜ bünyesinde İyman Gimnaziyası (İmam-Hatip Lisesi) açılmıştır. İlk başlarda yılda 40 öğrenci alabilen ve eğitim süresi 4 sene olan bu okullarda ilköğretim dönemi 2013-2014 yılında başlamış, kurum ilk mezunlarını 2016 senesinde vermiştir.⁹⁸ Ayrıca 2021 yılında Batken Devlet Üniversitesi (BatDÜ) ile TDV'nin anlaşması ile başka bir İmam Hatip Lisesi açılmıştır⁹⁹ ve bu okul hali hazırda öğrencilere eğitim vermektedir. Öğrenciler burada 5 dil (Kırgızca, Arapça, Türkçe, Rusça ve İngilizce) öğrenebilme imkânına sahiptir. Burada meslek derslerini, ilahiyat mezunları vermektedir.

⁹⁷ Cihan, "Kırgızistan'da Din Eğitimi Veren Kurumlar", 113.

⁹⁸ Timur Kozukulov, "Kırgızistan'da Din Eğitimine Yönelik Devlet Politikası ve Yaptırımlar", 2. *Uluslararası Ahmed-i Hani Sempozyumu "İslam Düşüncesinde İslam"*, ed. Abdulcebbar Kavak (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2018).

⁹⁹ "BatMUnun İyman Gimnaziyası", *batmu.kg* (24 Mart 2022).

3.3. Kırgızistan'ın Eğitim Sistemi ve Din Dersleri

Kırgız Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı eğitim sistemini de derinden etkilemiştir. Kırgızistan devleti Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra her alanda olduğu gibi eğitim alanında da yeni ve kendine özgü bir politika belirlemek durumunda kalmıştır. Ancak SSCB'den miras kalan eğitim sisteminde köklü bir değişim yapmak mümkün olmamıştır. Dolayısıyla devlet, eskiden beri devam eden eğitim sisteminin faydalı yönlerinden yararlanarak eğitimin içeriğini milli ve kültürel zenginlikleri esas alan ve başka devletlerin eğitim sistemlerinden de yararlanan bir içerikle belirlemeye çalışmıştır.¹⁰⁰ Buna göre Kırgız Cumhuriyeti'nde eğitim kavramı, bireyin, toplumun ve devletin uyumlu bir şekilde gelişmesini amaç edinmekte; eğitim, bireyin devlet tarafından belirlenen öğrenme düzeyine ulaşmasını belgelemesine kadar yürütülen sürekli ve sistemli öğretim süreci olarak tanımlanmaktadır. "Kırgız Cumhuriyeti vatandaşları, cinsiyetleri, uyrukları, dilleri, sosyal ve mülkiyet durumları, engelleri, çalıştıkları işin türü ve niteliği, dini, siyasi ve ideolojik bağlılıkları, ikamet yeri ve diğer koşulları ne olursa olsun eğitim hakkına eşit derecede sahiptir."¹⁰¹ Devlet, eğitim alanında küresel öneme sahip ve tam olarak tanımlanmış stratejik hedefleri ve görevleri çözmek için eğitimin olanaklarını etkin bir şekilde kullanmak için yol gösterici ve düzenleyici çalışmalar yürütür. Kanunlar, devletin eğitim programlarını ve hükümet kararnamelelerini daha geniş kitlelere ulaştırmak için kamu kuruluşlarının ve hareketlerinin (kitle iletişim araçları, kamu akademileri, dernekler, sendikalar vb.) desteklerinden yararlanılarak hayata geçirilir.

Kırgız Cumhuriyeti, bağımsızlığının ilk yıllarında eğitim sisteminde reform çalışmaları başlatmıştır. Önceki eğitim sistemi etkinliğini kaybetmiş ve toplumun tamamının ekonomik, teknolojik ve kültürel gereksinimlerini karşılayamamıştır. 1992 Aralık ayında Kırgız Cumhuriyeti Yüksek Meclisi "Eğitim Yasası"nı kabul etmiştir. Ardından 1996 "Eğitim Yılı" ilan edilmiş ve "Milli Eğitim" programı 19 Mart'ta Cumhurbaşkanı kararnamesi ile onaylanmıştır. Demokratikleşmeye, insancılaştırmaya, eğitimin farklılaştırılmasına ve okulların temellerinin iyileştirilmesine özel önem verilmiştir. Reform sırasında, diğer birçok eski Sovyet cumhuriyetlerinin aksine, Kırgızistan'daki okullarda öğrenci sayısı azalmamıştır. Cumhuriyet okullarında öğrenci (ilkokul, temel ortaokul, lise) sayısı 1992'de 955 bin iken; 1996'da 987 bin olmuştur.¹⁰² Bu dönemde cumhuriyetin yükseköğretim kurumlarındaki öğrenci sayısı ise 53,6 binden 56,3 bine yükseldi. Bu nedenle, cumhuriyetteki sosyo-ekonomik zorluklara rağmen, reform yıllarında öğrenci sayısı artmıştır.

Okullarda yeni öğretim programı geliştirilmiştir. Yeni programda yer alan dersler daha çok ekonomi ve psikoloji alanlarında olmuştur.¹⁰³ Çünkü bağımsızlığa kadar ülkede planlı ekonomi (rejimin

¹⁰⁰ Tupchubaev, *Adep Dersi Öğretmenlerinin Yeterlilikleri (Oş İli Örneğinde Bir Alan Araştırması)*, 45.

¹⁰¹ Bölüm I Genel Hükümler, Eğitim hakkında, Kırgız Cumhuriyeti Hukuku, 30 Nisan 2003 Sayı 92, madde 3.

¹⁰² Öskön Osmonov, "Egemendüü Kırgızstanda Bilim Berüü", *students.com.kg* (2017).

¹⁰³ Gulnara Alibaeva, "Sabır İptarov adamgerçilikten nukura ülgüsü", *Eskerüü* (12 Şubat 2017).

gereği) uygulanmıştır. Halkın daha çok bu alanda eksik kaldığı düşünülerek ekonomi alanında yoğunlaştırılmıştır.

Ülkedeki ekonomik sıkıntılara rağmen, bu dönemde devlet bütçesinden eğitime ayrılan ödenek az da olsa artmıştır. 90'larda ortalama olarak, ülke bütçesinin % 4-6'sı eğitime harcanmıştır. Sonraki yıllarda uluslararası kuruluşların eğitime hibe ve kredi şeklinde yaptığı yardımlar artmıştır. Bu doğrultuda, Batı ülkelerinden gelen yardımlar büyük bir ihtiyacı gidermiş görünmektedir. Bu dönemde ayrıca Asya Kalkınma Bankası, cumhuriyet için özel bir "Eğitim ve Öğretim Genel Planı" geliştirmiş ve uygulamaya başlamıştır.¹⁰⁴ Bu planlamalar doğrultusunda okulların malzeme ve teknik altyapısının geliştirilmesine özel önem verilmektedir. Bu amaçla Asya Kalkınma Bankası Kırgızistan'a 40 yıl vadeli 37.7 milyon dolarlık kredi tahsis etmiştir.¹⁰⁵ Bu bağlamda, okullara, kolejlere ve yükseköğretim kurumlarına ders kitabı ve araçlarının sağlanmasına, eğitim laboratuvarlarının kurulmasına, yönetim bilgi sisteminin oluşturulmasına ve öğretmenlerin yetiştirilmesi ve niteliklerinin geliştirilmesine yönelik uzaktan eğitime daha bir özen gösterilmiştir.

Bu dönemde dışarıdan gelen yardımların, bütçeden ayrılan paraların eğitim alanında yetersiz kaldığı durumlarda öğrenci velilerinden okul tamiri ve ders kitapları için zaman zaman paralar toplandığı olmuştur. Ders kitapları ile ilgili bir başka problem de sözkonusu kitapların birçoğunun SSCB döneminden kalmış olmasıdır. Devlet, günümüz ihtiyaçlarına uygun kitapları hazırlama ve yayınlama gücüne sahip olmadığı için okullarda eski kitaplar kullanılmıştır.

Kırgızistan'daki eğitim sisteminin temel kademeleri, Kırgız Cumhuriyeti'ndeki tüm eğitim seviyeleri için devlet eğitim standartları doğrultusunda şu kademelerden oluşturulmuştur: Okul öncesi eğitim (kreş), genel ilköğretim (ilkokul), genel temel öğretim (ortaokul), yüksek ortaöğretim (lise), ilk mesleki eğitim (mesleki lese) ve orta mesleki eğitim (önlisans), yüksek mesleki eğitim (lisans).¹⁰⁶ Bu kademeleri Tablo 2'de de görmek mümkündür.

Tablo 2: Kırgızistan'da Genel Orta Öğretim Kademeleri ve Sınıfları

Genel Orta Öğretim Kademeleri				
Eğitim Kademeleri	İlköğretim	Genel Temel Öğretim	Yüksek Orta Öğretim	Toplam
Sınıflar	1-4	5-9	10-11	11

¹⁰⁴ Öskön Osmonov, "Egemendüü Kırgızstanda Bilim Berüü" (2017).

¹⁰⁵ Öskön Osmonov, "Egemendüü Kırgızstanda Bilim Berüü" .

¹⁰⁶ Cogorku Keneş, Kırgız Cumhuriyeti Eğitim Hakkında (Kırgız Cumhuriyeti Eğitim Hakkında), 3 Maddenin 1 bendi, 33 (Temmuz 2022), Kanun No. 67.

Eğitim sisteminin en önemli tarafı eğitim standartıdır. “Devlet eğitim standartları, eğitimin ilkelerini ve yapısını, öğrencilerin eğitim yükünün maksimum hacmini, mezunların farklı eğitim kademelerine hazırlanma düzeylerini ve onlar tarafından elde edilecek yeterliklerin gerekliliklerini belirler.”¹⁰⁷ Görüldüğü üzere eğitim standartı, eğitimin ilkelerinden başlayarak bütün detaylarını kendi içinde barındırmaktadır.

Tablo 3: Tüm Okullar İçin 2022-2023 Eğitim ve Öğretim Yılına Öğretim Programı (Bazistik Okuu Planı) (Kırgız Dilinde Eğitim Veren Okullara)¹⁰⁸

Eğitim Alanı	Dersler	Sınıflara Göre Ders Saatleri										
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
Filolojik	Kırgız Dili ve Oku	6	7	7	7							
	Kırgız Dili					4	4	3	3	2	2	3
	Rus Dili	3	3	3	3	2	2	2	1	1	2	2
	Yabancı Dil			2	2	4	3	3	2	2	2	2
	Kırgız Edebiyatı					2	2	3	2	3	3	3
	Rus Edebiyatı					1	1	2	2	2	2	2
Sosyal Bilimler	Tarih					2	2	2	2	2	2	2
	İnsan ve Toplum					1	1			1	1	1
	Dinlerin Gelişim Tarihi									1		
Fen Bilimleri	Matematik	4	5	5	5	4	4					
	Cebir							3	2	3	2	3
	Geometri							1	2	1	2	1
	Ben ve Dünya, Doğa Bilimi	2	2	2	2	1						
	Biyoloji						2	2	2	2	1	1
	Coğrafya						2	2	2	2	1	1
	Fizik						2	2	2	2	2	2
	Astronomi										1	1

¹⁰⁷ Cogorku Keneş, Kırgız Cumhuriyeti Eğitim Hakkında 3 Maddenin 2 bendi.

¹⁰⁸ Eğitim ve Bilim Bakanlığı, “Bazistik Okuu Planı”, *Kut Bilim* (09 Ağustos 2022), blm. Koomduk-pedagogikalık, 12.

	Kimya								2	2	2	2
Sanat ve Teknoloji	Bilgisayar Bilimi					1	1	1	2	1		
	Teknoloji					1	1	0/1	1	1		
	Sanat	2	2	1	1	1	1	1/0				
	Müzik	2	2	1	1	1	1	1				
Sağlık Kültürü	Beden Eğitimi	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
	Asker Öncesi Eğitim										2	2
Devlet Bileşeni		21	23	23	23	27	29	30	29	30	29	30
Okul Bileşeni						1			1		1	
Haftalık Çalışma Yüğü		21	23	23	23	28	29	30	30	30	30	30

İlk olarak 2022-2023 eğitim-öğretim yılında müfredata din dersi resmi olarak konulmuştur. Ders, öğretim programında Sosyal Bilimler kısmında “Tarih” ve “İnsan ve Toplum” derslerinin yanında yer almıştır. Devlet bileşeni olarak okutulan 5 kısımdan oluşan, 23 dersin biri din dersi olmuştur. Din dersiyle ilgili tartışmalar, sonraki bölümde incelenmiştir.

Bağımsızlıkla birlikte Kırgızistan'da eğitim sektörü, sosyal alanın en büyük sektörü haline gelmiştir. 1 milyon 200 bin kişi bu sektörün içindedir. Bunların 1 milyon 100'ü anaokullarından yükseköğretim kurumlarına kadar eğitim alan öğrenciler; 77,5 bini ise bahsi geçen kurumlarda öğretmenlik yapan bireylerdir. Buradan hareketle Kırgızistan'da her dört kişiden birinin öğrenci veya öğretmen olduğu söylenebilir. Ancak ekonomik zorluklar nedeniyle eğitimin kalite düzeyi giderek düşmektedir.¹⁰⁹ Bunun önüne geçebilmek adına 26 Aralık 2000'de Kırgız Cumhuriyeti, Cogorku Keneş "Öğretmenlerin Statüsüne Dair" kanunu kabul etmiştir. Kanun, öğretmenlere maddi ve manevi destek sağlamaktadır. Bu, gençlerin eğitiminin iyileştirilmesine katkıda bulunacaktır. Ayrıca Kırgız Cumhuriyeti'nin "Eğitim Üzerine" yasası temelinde geliştirilen "XXI. Yüzyılın Personeli" (1995) ulusal programına uygun olarak ülkede anaokulu, ilk, orta ve yükseköğretim seviyesinde teori ve uygulamaların daha da iyileştirilmesine yönelik çabalar bulunmaktadır.

Kırgızistan'da yükseköğretim kurumlarının sayısı 40'tan, özel eğitim kurumlarının sayısı ise 50'den fazladır. Kırgız Cumhuriyeti'nin "Eğitim Üzerine" yasasına dayalı olarak yükseköğretim kurumlarının hakları önemli ölçüde genişletilmiştir. Bu eğitim kurumlarında, yeteneklerine bağlı olarak birçok aşamada uzmanlar yetiştirilmektedir. Yükseköğretim kurumları fon kullanımında özerkliğe sahip olmuştur. Bu alanda ayrıca devlet dışı eğitim kurumları açılmaya başlanmış, yabancı ülkelerin

¹⁰⁹ Öskön Osmonov, “Egemenüü Kırgızstanda Bilim Berüü” (2017).

desteğiyle açılan yükseköğretim kurumları çoğalmaya başlamıştır. Tablo 4’te üniversitelerin yıllara göre sayıları görölmektedir.

Tablo 4: Kırgızistan’da 1991 yılından 2005 yılına kadar Üniversiteler Sayısı

Kırgızistan’da Üniversiteler Sayısı						
Yıllar	1992	1993	1994	1997	2000	2005
Üniversiteler	13	18	29	37	44	51

Kırgızistan’ın ilk cumhurbaşkanı Askar Akayev döneminde üniversite sayılarında hızlı bir artış görölmektedir. Tablo 4’ten anlaşıldığı gibi Akayev, üniversitelerin çoğalmasına izin vermiş aynı zamanda onları serbest bırakmıştır. Akayev’in bürokrasiden değil akademik camiadan gelmiş olması, eğitim kurumlarında, özellikle üniversitelerde, nicel olarak bir artış sağlasa da nitelikli olmada aynı kalite yakalanamamış, bu dönemde eğitim alanında hayata geçen reformlar genel olarak başarısız olmuştur.

Dini yükseköğretim çerçevesinde Kırgızistan’da ilahiyat fakülteleri din eğitimi alanında ve dini literatür bağlamında önemli işler yapmaktadır. OŞDÜ İlahiyat Fakültesi’nde, 2015 yılından itibaren 50’ye yakın çeşitli dini ve ilmi çalışmalar hazırlanmış ve TDV’nin desteğiyle basılmıştır. Ayrıca bazı eserler Türkçe’den Kırgızca’ya aktarılmıştır. Yapılan telif ve tercüme çalışmalarını eski dekan yardımcısı Gökçe şu şekilde değerlendirmektedir: “1) Çalışmalar tamamlandığında ilahiyat fakülteleri, her ilim dalında en azından bir ders kitabına kavuşmuş olacaktır. 2) Yapılan çalışmalardan elde edilen eserlerden ilahiyat fakültelerinin yanı sıra dini kurumlar ve medreseler de istifade edebilecektir. 3) Bu çalışmalar sivil halkın dini bilgilere olan ihtiyaçlarını belli oranda karşılayacaktır. 4) Kırgız toplumu Hanefilik ve Maturudilik çizgisindeki eserlere kavuşmuş olacaktır. 5) Genç okuyuculara yönelik Hz. Peygamber, Kur’an-ı Kerim sureleri, dualar, abdest ve namaz gibi konularda önemli literatür elde edilecektir.”¹¹⁰ Bu çalışmalar, devletin dine bakış siyasetinin konseptine de uygun olmuştur. Bu manada bahse konu olan faaliyetlerin, bağımsızlık sonrası din eğitimi ve öğretimi alanda yapılan en kapsamlı çalışma olduğunu söyleyebiliriz.

Kırgızistan’da ilahiyat fakültesinden mezun olanlardan, 1998’den 2019’a kadar 80 öğrencinin Türkiye’de ve Kırgızistan’da çeşitli üniversitelerde yüksek lisans eğitimi aldıkları bilinmektedir. 12 öğrencinin de DİB’e bağlı Haseki Eğitim Merkezleri’nden yüksek dini eğitim aldığı görölmektedir.¹¹¹

¹¹⁰ Timur Kozukulov, “Kırgızistan’da Devletin Din Siyaseti”, *Akademik Hassasiyetler* 4/7 (27 Mayıs 2017), 99-100.

¹¹¹ Yusuf Gököl - Ulanbek Kalmurza Uulu, “Kırgızistan Lisansüstü İlahiyat Eğitimi Çalışmalarına Türkiye’nin Katkıları”, *Scientific Journal of Faculty of Theology* 28 (29 Haziran 2020), 29.

Yine yüksek lisans eğitimini tamamlayanlardan 58 kişinin doktora başladığı bilinmektedir.¹¹² Buradan da anlaşılacağı üzere yüksek lisanstan mezun olanların ekserisi doktora başlamış bulunmaktadır. Bazı kişilerin yüksek lisans eğitimine devam ettiğini de hesaba katarsak ileride bu sayının artabileceği anlaşılmaktadır.

3.4. Din Derslerinde Uygulanması Düşünülen Modeller Üzerine Tartışmalar

Kırgızistan devlet okullarında din dersleri tecrübesi “yeni” olarak nitelendirilebilecek bir duruma sahiptir. Bu nedenle bu ders özelinde takip edilmesi düşünülen birkaç modelden bahsedilebilir. Bu modellerin bazıları milli ve dini değerleri temel alırken; bir kısmı daha çok dini bilgilere, diğer bir kısmı da ülkenin yüzleşeceği muhtemel tehlikelerin önlenmesinde dini bilgi ve değerlerin rolüne yoğunlaşmaktadır. Şimdi bu modellere temas etmeye çalışacağız.

3.4.1. Kırgız Neoceddizm Modeli

Ceddizm, İslam dünyasında 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında ortaya çıkan sosyal, siyasi ve entelektüel bir harekettir. Bu hareketin etkileri Rusya ve Orta Asya Müslümanları üzerinde de görülmüş, bu coğrafyalarda usûl-i cedit adlı yeni bir eğitim hareketi başlanmıştır. Usûl-i cedit hareketi, müslüman Türklerin Çar Rusya’sının siyasetinde daha aktif rol oynamasını istemekteydi. Bunun için hareket kapsamında okuma-yazma yönteminden başlayarak eğitimde yeni dersler, yeni araç-gereçler, yeni metodlar kullanılmaya başlanmıştır.¹¹³ Bu hareket aynı zamanda Avrupayı model alan bir eğitimin gerekliliğini savunmuştur. Kırgız aydınlarının önde gelen isimlerinin yetiştirilmesine olanak sağlayan usûl-i cedit akımının prensip ve geleneklerini korumak suretiyle, Kırgızlara has gelenekleri daha fazla gözetken bir dini eğitim sistemi oluşturma çabaları Neoceddizm¹¹⁴ akımı olarak adlandırılmaktadır. Bu manada modelin, Kırgız Neoceddizm’i olarak kullanılmasının gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Çünkü bu model, Kırgız milli ve dini kültürüne özgüdür.

Kırgız Neoceddizmi’ni/Kırgız din eğitim modelini, diğer modellere nazaran öne çıkaran en önemli faktör, ceddizmin bütün özelliklerini koruyarak milli, kültürel, manevi değerler, üretkenlik ve vatanperverlik gibi hususların da eğitim sistemi içinde yaşanmasını amaç edinmesidir. Böylece bu model, Kırgızistan için işlevsel olan yerli, dini bilimi özümseyen kaliteli uzmanların yetişmesine olanak tanıyacaktır. Zira yetiştirilen uzmanların birikiminin, Kırgızlar’ın milli ve manevi yapısını yansıtması gerekmektedir.¹¹⁵ İlk Kırgız ceditçilerinden olan İşen Ali Arabaev ve 20. yüzyılın başlarında, şimdiki

¹¹² Gökalp - Kalmurza Uulu, “Kırgızistan Lisansüstü İlahiyat Eğitimi Çalışmalarına Türkiye’nin Katkıları”, 30.

¹¹³ Mustafa Ergün vd., “Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedit Hareketi”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, (2006), 4.

¹¹⁴ Kadir Ağgün, “Kırgızistan’da Din Eğitimi ve Din(i) Eğitim Modelleri”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/2 (2023), 418.

¹¹⁵ Ağgün, “Kırgızistan’da Din Eğitimi ve Din(i) Eğitim Modelleri”, 418.

Kırgızistan'ın temel taşlarını koyan devlet adamları bu konuda örnek gösterilebilir. Usul-ü cedid akımı kapsamında, Çarlık Rusya'sında geleneksel İslam eğitimcileri dini ve milli eğitimi birleştirerek kendilerini kalite bakımından sınırlamamış, öğrencilere çok büyük sosyal ve siyasi anlayış yükleyerek milletin zihin dünyasını uyandırmıştır. Böylece halkı ulusal kurtuluş hareketine, egemenliğe ve özgürlüğe çağırmıştır.

Kırgız Neocededizmi'nin günümüzdeki misyonu ve amacı daha farklıdır. Bu amaç, bağımsız Kırgızistan'ın demokratik bir ülke olması ve farklı dini toplulukların serbestçe faaliyet yapmalarına olanak sağlamak şeklinde özetlenebilir. Demokrasinin sağladığı serbest faaliyet sayesinde dini eğitimin devlet modelini, milli eğitimini ve kendine has etnopedagojisini oluşturmak yavaş yavaş mümkün olmaktadır.¹¹⁶ Bu model doğrultusunda verilecek din dersleri, Kırgızistan'ın bölgesel ve kültürel özelliklerini içinde barındıracaktır. Dini bakımdan Hanefi mezhebinin temel prensiplerine uygun olması tasarlanan bu model aynı zamanda toplumun etnopedagojik ve etnopsikolojik özelliklerine uygun düşmekte, Kırgız milli değerleriyle yoğrulan bilim insanları ve bilim adamları yetiştirmeyi amaçlamaktadır.

3.4.2. Bağımsız Devletler Topluluğu (Rus) Modeli

Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), eski SSCB ülkelerinin egemenliğine kavuştuktan sonra kurduğu birliktir. Aynı zamanda bu ülkeler güvenlik, ekonomi, strateji vb. alanlarda işbirliği yapmaktadır. Örneğin, Rusya Federasyonu Müslümanları'nın Başkanı Ravil Gaynutdin şöyle bir açıklama yapmaktadır: “*BDT ülkelerinin entegrasyon süreci, daha önce de belirtildiği gibi, gözlerimizin önünde ivme kazanıyor. 1 Ocak 2012'de yeni bir proje yürürlüğe giriyor: Rusya, Kazakistan ve Beyaz Rusya'yı birleştiren Ortak Ekonomik Alan Projesi. Kırgızistan ve Tacikistan'ın da buna katılımıyla ilgili soru gündeme geliyor. Bu nedenle BDT ülkelerinin, geniş Müslüman kitlelerin aktif katılımı olmadan birleşmesinin imkânsız olduğu açıktır. Ortak Ekonomik Alan çerçevesinde, devletlerimizin vatandaşları ikamet, istihdam, eğitim, yani sosyal basamakları yukarı çıkma yerlerini özgürce seçme hakkına sahip olacaklar. Ancak yeni haklar aynı zamanda sadece eğitilmiş, ruhen vatansever ve sadık vatandaşların yerine getirebilecekleri yeni görevler anlamına da geliyor. Bu yeni fırsatlar ve girişimler dünyanın, modernleşme dünyanın koşullarında yeterli olabileceğiz.*”¹¹⁷ demektedir.

Son yıllarda, Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye olan ülkelerin hükümetleri, din ve eğitim arasındaki ilişkiye giderek daha fazla odaklanmıştır. Bir din eğitimi modelinin oluşturulması ve düzenlenmesi, temel insan hak ve özgürlüklerinin gerçekleştirilmesi için önemli örgütsel ve yasal garantilerdir ve aynı zamanda toplumun ilerleyici manevi gelişimi ve muhtemel tehlikelerle mücadele

¹¹⁶ Ağgün, “Kırgızistan'da Din Eğitimi ve Din(i) Eğitim Modelleri”, 418.

¹¹⁷ “Vıstuplenie Predsedatelya SMR Şeyh Ravilya Gaynutdina na VII Musulmanskom Forume”, *İslamRF.ru* (2011).

gibi acil sorunlarıyla karşı karşıyadır.¹¹⁸ Bütün bu tartışmalardan görüldüğü üzere din eğitimi modeli için ortak bir sistem aranmaktadır. Hiç olmazsa, aynı ilkelerin üzerinde ilerleyen bir din eğitimi modeli oluşturulmak istenmektedir.

2011 yılında BDT'ye üye ülkelerin katılımıyla “Rusya ve İslam Dünyası: BDT Ülkelerindeki Modernizm Akımları” adlı Müslümanların VII. formu gerçekleştirilmiştir. Foruma, BDT ülkelerinden cumhurbaşkanları, başbakanlar, müftüler, Âlimler Meclisi, Yüksek Öğretim Kurumları rektörleri katılmıştır. Bu forumda din eğitimiyle ilgili önemli kararlar alınmıştır. Kararlarda, din eğitimi veren kurumların ortak faaliyetlerinin arttırılması, BDT ülkelerinde aynı düşünceye sahip olan Müslüman kimlikler inşa etme ve geliştirme meselelerinde işbirliği yapılmıştır. Aynı zamanda BDT ülkelerinin din eğitimi veren yükseköğretim kurumlarının, medreselerin ve diğer kurumların eğitim programları standartlarını ortak hale getirme düşüncesi çoğunluk tarafından kabul görülmüştür.¹¹⁹

Genel olarak baktığımızda BDT modeli, daha çok BTD ülkelerinin ortak düzeyde oluşturduğu güvenlik önlemi olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü BDT ülkelerinde düşünce birliği oluşturulması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda herhangi bir dini kurum yasaklanacak olursa üye ülkelerin tamamında yasak olmasının, din eğitiminde de aynı programlarla devam edilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Din dersleri için de bu modelin öngörülmesi tamamen ortak güvenlik önlemi ve düşünce birlikteliği amacına matuftur.

3.4.3. Türkiye Modeli

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarından beri başlatılan ve zamanla kendine has bir şekil alan bir din eğitimi modeli vardır. Türkiye'de örgün eğitim kapsamında vatandaşların dini ihtiyaçlarını karşılamak için ilk ve ortaöğretim kurumlarında “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi” dersi verilmektedir. Anayasada bu ders şu şekilde yer almaktadır. “*Din ve ahlak eğitimi devletin kontrolü altında ve denetiminde yapılır. DKAB dersi ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu bir derstir. Bunun dışındaki din eğitimi ancak kişilerin kendi isteğine, küçük yaştakilerin ise kanuni temsilcilerinin taleplerine bağlıdır*”¹²⁰

Türkiye'de okutulan bu ders, mezheplerüstü din öğretimi modelini esas almaktadır. Zorunlu ders olarak verilmesi ve devlet tarafından kontrol edilmesi açısından söz konusu ders, farklı mezheplerin dayatmasının aksine bütün mezheplere temel olabilecek genel İslami kültürü ve ahlakı vermeyi amaçlamıştır.¹²¹ Türkiye Cumhuriyeti'nde din eğitimi tarihi serüvenine baktığımızda böyle bir model

¹¹⁸ A. N. Kozirin, “Religioznoe Obrazovanie v Gosudarstvah EAES: Natsionalny i Mecdunarodny Urovni Pravovogo Regulirovaniya”, *Obrazovatelnoe Pravo. Zakonodatelstvo Ob Obrazovanii* (2021).

¹¹⁹ Ağgün, “Kırgızistan'da Din Eğitimi ve Din(i) Eğitim Modelleri”, 417.

¹²⁰ Ağgün, “Kırgızistan'da Din Eğitimi ve Din(i) Eğitim Modelleri”, 417.

¹²¹ Ağgün, “Kırgızistan'da Din Eğitimi ve Din(i) Eğitim Modelleri”, 417.

benimsendiğini görebiliriz. Benzer şekilde Kırgızistan'da da 2014-2020 yılları arasında ebeveynlerin veya vekillerinin (kanuni temsilciler) çocuklarına, kişisel inançlarına göre din ve ahlak eğitimi verme özgürlüğü; küçük yaştakilerin dini derneklere katılabilmelerinin yanı sıra kendi iradeleri dışında ve ebeveynlerinin veya vekillerinin rızası olmaksızın dini çalışmalara katılmalarının yasaklanması¹²² konularında kararlar alınmıştır.

Ülkede Türkiye'nin din eğitimi modeline olan ilgi gün geçtikçe artmaktadır. Bu durumun en önemli göstergelerinden biri, Kırgızistan Yüksek Meclisi millitvekillerinden oluşan bir heyetin Türkiye'ye giderek buradaki din eğitimiyle alakalı konuları yerinde incelemesi ve bu konularla ilgili fikir edinmeye çalışmasıdır. Aynı zamanda Kırgızistan'da ilahiyat fakültelerinin oluşumunda Türkiye öncülük etmiştir. Son zamanlarda imam hatip liselerinin oluşumunda da Türkiye'nin büyük katkısı olmuştur. Genel anlamda da Türkiye ile Kırgızistan din eğitim alanında uzun dönemdir işbirliği yapmaktadır. Özellikle laikliğin varlığı, kaliteli eğitimi, dillerin benzerliği ve coğrafi yakınlığı ile Türkiye, eğitim politikaları noktasında Kırgızistan için değerli bir rol-model olarak algılanmaktadır.¹²³ Bu durumun doğal bir sonucu olarak Kırgızistan'da din derslerine yönelik model tartışmalarında Türkiye örneği öncelikli bir konumdadır.

3.4.4. Arap Modeli

Kırgızistan'dan din eğitimi almak için Suudi Arabistan Krallığı'na da gidilmektedir. Kurbanova, Arabistan, her türlü yeniliğe aşırı hoşgörüsüzlük, dinde fikir özgürlüğünün reddi ve şeriat ritüellerine ve yasal normlarına uyulmasında olağanüstü katılıkla karakterize edilen Sünniliğin Hanbeli mezhebinin egemen olduğu bir ülkedir diye değerlendirmektedir.¹²⁴ Kırgızistan Müslümanları ise, Sovyet sonrası Orta Asya devletlerindeki çoğu Müslüman gibi, Hanefi hukuk okuluna bağlıdırlar. Bu yön, en yüksek düzeyde dini hoşgörü ile ayırt edilir ve laik hukukun yardımcı ancak bağımsız bir hukuk kaynağı olarak yaygın şekilde kullanılmasına izin verir. Bu da ilişkileri basitleştirmeyi ve günlük yaşamda önemli hoşgörü alanları açmayı mümkün kılar. Bu nedenle Arabistan modelinin, rahat bir hayat tarzına alışmış olan Kırgız halkına ağır gelebileceği öne sürülmüş ve din dersleri için Arap modelinin uygun olmayacağı çoğunlukla dile getirilmiştir. Ayrıca Arap modelinin altında din eğitiminde mezhepsiz bir yaklaşımın olduğu düşüncesi de öne çıkmaktadır. Komşu Kazakistan, Arap modelini bir tehlike olarak algıladığı için Kırgızistan'da da bu modelin işlevsel olmayacağı vurgulanmıştır. Bunun yanında Arap ülkelerinden gelen maddi yardım ve destekler sebebiyle bu modeli benimseyenler de bulunmaktadır.

¹²² Milli Güvenlik Konseyi, 2014-2020 Yılları Arasında Kırgız Cumhuriyetinin Dini Ortamındaki Devlet Siyasetinin Konsepti (2014-2020 Yılları Arasında Kırgız Cumhuriyetinin Dini Ortamındaki Devlet Siyasetinin Konsepti), (2014).

¹²³ Nazira Kurbanova, "İslamskoe Obrazovanie v Kırgızstane", *Tsentralnaya Aziya i Kavkaz* 17/1 (2014), 108.

¹²⁴ Kurbanova, "İslamskoe Obrazovanie v Kırgızstane", 108.

3.4.5. Hint Alt Kıtası (Müslümanları) Modeli

Kırgızistan'da etkili olan bir diğer model Hint Alt Kıtası modelidir. Kırgız Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı'nın resmi verilerine göre, Pakistan'ın özel medreselerinde resmi olmayan lider-yetkililerin rehberliğinde okuyan Kırgız öğrencilerin çoğunluğu, daha sonra çeşitli hareketlerin üyesi veya Tebliğ Cemaati taraftarı olmuşlardır. Kırgızistan'da bu model, daha çok Tebliğ Cemaati'nin faaliyetleriyle içi içe gerçekleşmektedir. Uzmanlar, özellikle 10-15 bin medresenin radikal din adamlarının kanatları altında olduğu Pakistan'da az bilinen eğitim kurumlarında İslami eğitim almanın tehlikeleri konusunda medyada defalarca uyarıda bulunmuşlardır. Buna rağmen, 2004'ten 2014'e kadar burada okuyan öğrenci sayısı yaklaşık üç kat artmıştır (51'den 153'e). Benzer bir sorunla karşılaşan BDT üye ülkelerinden Kazakistan ve Tacikistan'ın da öğrencilerini hemen geri çağırımları dikkat çekicidir.¹²⁵

Hin Alt Kıtası modeli, Vahhabilik temelli bir anlayış üzerine eğitim vermektedir. Dolayısıyla entelektüel, estetik, ahlaki ve değer tercihlerinin oluştuğu ve sonraki davranışlara yansıdığı bir yaşta Kırgız çocuklarına bu tarz bir modelle eğitim verilmesine karşı çıkmıştır. Bu modelle eğitim alan bireylerin vatanlarına döndükten sonra yaygın olan İslami geleneklere uymayan radikal bir tavır alabildikleri ve bu şekilde ülkedeki Müslüman toplum için de bir bölünmeye neden olabilecekleri uyarısı sık sık yapılmıştır.¹²⁶ Buna ek olarak ilgili öğretim modelinin Kırgızistan'ın kültürel bütünlüğünü olumsuz yönde etkileyeceği ve modelin vadettiği eğitim düzeyinin 21. yüzyılın eğitim seviyesi bakımından çok geride olduğu hatırlatmaları da yapılmıştır. Kırgızistan'da verilecek din derslerinin bu modeli esas alması gerektiğini savunanların sayısı bir hayli azdır.

3.5. Din Dersi Politikaları

Kırgız Cumhuriyeti Din İşleri Devlet Komisyonu, Kırgız Cumhuriyeti'nin din alanında devlet politikasını geliştiren ve uygulayan, diğer devlet organlarının din alanındaki faaliyetlerini koordine eden merkezi organdır. Devlet Komisyonunun çalışma alanının yasal çerçevesi şu şekilde belirtilmiştir:

- Kırgız Cumhuriyeti Anayasası,
- Kırgız Cumhuriyeti'nde Din Özgürlüğü ve Dini Kuruluşlar,
- Aşırılık Yanlısı Eylemlere Karşı Direniş,
- Vatandaşların İtirazlarını Değerlendirme Prosedürü,
- Devlet Kamu Hizmeti ve Belediye Hizmeti,
- Kar Amacı Gütmeyen Kuruluşlar,

¹²⁵ Kurbanova, "İslamskoe Obrazovanie v Kırgızstane", 108.

¹²⁶ Kurbanova, "İslamskoe Obrazovanie v Kırgızstane", 109.

- Kırgız Cumhuriyeti Devlet Din İşleri Komisyonu Yönetmeliği,
- Kırgız Cumhuriyeti'nin Ulusal Güvenlik Kavramı,
- Dini Alanda Devlet Politikası Hakkında Kırgız Cumhuriyeti Savunma Konseyi Kararının Uygulanmasına İlişkin Cumhurbaşkanı Kararı,
- 2021-2026 İçin Kırgız Cumhuriyeti'nin Din Alanında Devlet Politikası Konsepti,
- 2022-2026 İçin Kırgız Cumhuriyeti'nin Din Alanında Devlet Politikası Konseptinin Uygulanmasına Yönelik Eylem Planı,
- Dini Kuruluşların Faaliyetlerine İlişkin Raporların Şekli ve Süresi.¹²⁷

Devlet Komisyonu, yukarıda belirtilen hukuki çerçevenin altında çalışmaktadır. Tabi olarak bunların uygulamasında başta KMDB olmak üzere, bütün dini kuruluşlar, hükümet bakanlıkları, devletin diğer kurumlarıyla yakından iş birliği yapmaktadır. Bu manada devlet okullarında din derslerine yönelik politikaların belirlenmesi ve yürütülmesi görevi de Devlet Komisyonu'nun uhdesindedir. Her ne kadar Devlet Komisyonu'nun bu noktada net bir görev tanımlaması olsa da Kırgızistan'da sistematik hale gelmiş bir din eğitimi ve din dersi politikasından söz etmek güçtür. Genel olarak ülkedeki din eğitimi faaliyetlerini, özelde ise din derslerini doğrudan ilgilendirecek politikalara yönelik son dönemde atılan bazı adımlar olmuştur.

Milli Güvenlik Konseyi¹²⁸ tarafından kabul edilen, cumhurbaşkanı kararıyla son şekli verilen ve 2014-2020 yılları arasında devletin din alanındaki anlayışını yansıtan kararnamede din eğitimiyle ilgili olarak şu satırlara yer verilmiştir. “Ülkenin dini topluluğunun ihtiyaçlarını, taleplerini ve özelliklerini karşılayan, modern bilimin kazanımlarına dayalı bir temel de dâhil olmak üzere, bilimsel/aydınlanmacı ve teolojik bir temelin oluşturulmasını teşvik etmek.”¹²⁹ Milli Güvenlik Konseyi'nin din eğitimi ve dini alandaki etkisi yüksektir. Konseyin kabul ettiği kararlara bağlı olarak oluşan algı devletin din alanındaki politikasını da belirlemektedir. Bu ifadelerin bir okuması yapıldığında, din dersi ifadesi açıkça zikredilmesine de, toplumun dini ihtiyaçlarına yönelik bir farkındalığın olduğu, bu ihtiyacın bilimsel bir temele oturtularak giderilmesi gerektiği görüşüne vurgu yapıldığı görülür.

2014-2020 yılları arasında okullarda verilecek din dersleri ders programlarının dijital kullanımı hakkında bilgiler kamuoyuyla paylaşılmıştır. Dijital yayıncılığa geçişin bir parçası olarak öncelikli görevlerden biri, bilimsel-güncel din dersi öğretim programlarının, dünya dinleri tarihine adanmış tartışma programlarının ufkunu genişletmeyi amaçlayan yapımların oluşturulmasına yönelik medya

¹²⁷ “Ukuktuk Baza”, *Kırgız Respublikasını Din İşleri Boyunça Mamlekettik Komissiyası* (Erişim 08 Nisan 2023).

¹²⁸ Milli Güvenlik Konseyi, ülkenin Cumhurbaşkanı tarafından yönetilen, Milli Güvenlik başkanı, Milli Güvenlik Teşkilatı başkanı, Yüksek Meclis başkanı, Savunma bakanı, İç işleri bakanların üye olduğu devlet kurumudur.

¹²⁹ Milli Güvenlik Konseyi, 2014-2020 Yılları Arasında Kırgız Cumhuriyetinin Dini Ortamındaki Devlet Siyasetinin Konsepti.

projelerinin desteğini dikkate almak olarak belirlenmiştir.¹³⁰ Devlet siyasetinde 2021-2026 yılları arasında ise devletin din alanında yeni bir bakış açısı oluşmuştur. Buna göre din dersleriyle ilgili olarak, din eğitimi sisteminin işleyişinin temeli oluşturulmuş, eğitim kurumlarının sistematikleştirilmesi süreci, eğitim içeriği ve bunlara yönelik malzeme ve teknik destek için gereksinimlerin geliştirilmesine ve onaylanmasına başlanmıştır.¹³¹

Bu gelişmelere rağmen Kırgızistan'da din derslerine yönelik politikalar henüz deneme aşamasındadır, denilebilir. Devlet okullarında eğitimde ilahiyat ve din bilimleri ilişkisi karmaşık bir şekilde ele alınmaktadır. Bu manada okullar için belirlenen devlet eğitim standartlarının gereklilikleri iyileştirilmeli ve uygunlukları düzenli bir şekilde izlenmelidir. Din dersleri özelinde okullarda din alanında yetişmiş kalifiye eleman ve din dersi öğretmeni açığı bulunmaktadır. Kırgız Cumhuriyeti vatandaşlarının yurtdışındaki din eğitimi ile ilgili eğilimleri izleme ve tahmin etmelerini sağlayacak bir sistem de mevcut değildir.¹³² Bu konseptte, *din eğitimi sistemine laik derslerin konulması ve din bilimleri derslerinin devlet eğitim sistemine uygun düzeyde programa yerleştirilerek din ve din eğitimi sisteminin iyileştirilmesi*¹³³ amaçlanmalıdır.

3.6. Din Dersleriyle İlgili Faaliyetlere Destek Veren Kurumlar

Kırgızistan'da din dersleriyle ilgili faaliyetlere destek veren kurumlar, Milli Güvenlik Konseyi, Din İşleri Devlet Komisyonu, KMDB, Âlimler Meclisi ve ilahiyat fakülteleridir. Milli Güvenlik Konseyi din derslerinin genel politikasının şekillenmesinde en önemli etkiye sahiptir. Din İşleri Devlet Komisyonu, deneme bazında okutulan Din Kültürü Tarihi dersinin programını oluşturmuştur, son zamanlarda okutulmakta olan Dinlerin Gelişim Tarihi dersinin okutulması, programının hazırlanması, öğretmen istihdamının kontrol edilmesinde de aktif rol oynamıştır. KMDB, din derslerinin okutulması, program geliştirilmesi tartışmalarında yer almıştır. Âlimler Meclisi, fikri desteğinin yanı sıra din dersinin programlarını hazırlayan komiteye iki üye göndererek sürece katkıda bulunmuştur. İlahiyat fakülteleri ise, din dersleriyle ilgili faaliyetlerde her zaman aktif bir şekilde katılım sağlamıştır. Proje bazında okutulan Din Kültürü Tarihi dersinin programının değerlendirilmesinde, Dinlerin Gelişim Tarihi dersinin program hazırlıklarında ilahiyat fakültesine mensup üyeler görev yapmıştır. Aynı zamanda din derslerine yönelik öğretmen istihdamı ihtiyacının karşılanmasında da ilahiyat fakülteleri öncelikli olarak sorumluluk yüklenmiştir. Din derslerine farklı açılardan katkı sunan bu komisyon ve kurumların özellikleri kısaca şu şekildedir:

¹³⁰ Milli Güvenlik Konseyi, 2014-2020 Yılları Arasında Kırgız Cumhuriyetinin Dini Ortamındaki Devlet Siyasetinin Konsepti.

¹³¹ Milli Güvenlik Konseyi, 2021-2026 Yılları Arasında Kırgız Cumhuriyetinin Dini Ortamındaki Devlet Siyasetinin Konsepti (2021-2026 Yılları Arasında Kırgız Cumhuriyetinin Dini Ortamındaki Devlet Siyasetinin Konsepti), (Kasım 2021).

¹³² Milli Güvenlik Konseyi, 2021-2026 Yılları Arasında Kırgız Cumhuriyetinin Dini Ortamındaki Devlet Siyasetinin Konsepti.

¹³³ Milli Güvenlik Konseyi, 2021-2026 Yılları Arasında Kırgız Cumhuriyetinin Dini Ortamındaki Devlet Siyasetinin Konsepti.

3.6.1. Din İşleri Devlet Komisyonu

Kırgız Cumhuriyeti Din İşleri Devlet Komisyonu, 4 Mart 1996 tarihinde Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ve hükümeti tarafından kabul edilen Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti'nin yapısı ve kurumları hakkındaki kararnamesiyle kurulmuştur. Söz konusu komisyon, Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti altında idari bir kurum olarak¹³⁴ görev yapmaktadır. 1996 yılına kadar din ve dini meseleler konusunda devletin ayrı bir kurumu olmamıştır. Devlet, dini kendi başına bırakmanın doğru olmayacağı kanaatine vararak Anayasa'nın svettik (laiklik) ilkesi ve başka benzeri din ile ilgili meselelerdeki hukuki yapıların düzenli bir şekilde çalışması için süreçleri kontrol ve takip eden bir kuruma ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle devlet, din işlerinden sorumlu olan resmi bir kurum açmıştır. Bu anlamda, din ve dini kurumlar ile ilgili devlet siyasetinin hukuki normlarını tamamlamak amacıyla Cumhurbaşkanı Askar Akayev bir karara imza atmış,¹³⁵ bu karar 14 Ekim 1996 tarihinde "Kırgız Cumhuriyeti'nde dini inanç ve vicdan özgürlüğü" ilkesini gerçekleştirmeye yönelik en önemli adım olmuştur. Komisyon, dini durum analizinin neticesinde din konusundaki eksiklikleri tamamlamak, dini kuruluşları denetlemek gibi görevlere ek olarak:

1. Geçici dini kurumları kayıt altına almak,
2. Dini faaliyetler yapmak amacıyla yabancı ülkelerden gelen misyonerlik kuruluşlarının ve şahısların faaliyetlerini denetlemek,
3. Dini kurumları kayıt altına almak,
4. Din eğitimi ile ilgili yönetmenlik hazırlamak¹³⁶ görevlerini de yerine getirmektedir.

Böylece Din İşleri Komisyonunda geçici yönetmelikler oluşturulmuştur. Bundan sonra Kırgızistan'da dini kurumlar Din İşleri Devlet Komisyonu tarafından kayıt altına alındığında resmîyetini kazanmaktadırlar. Din İşleri Komisyonu, Din Kültürü Tarihi dersinin programını da oluşturmuş, aynı dersin ders kitabını da hazırlayıp yayınlamıştır. Bu programdan dolayı birçok yerden eleştiriye maruz kalmıştır. Dinlerin Gelişim Tarihi dersinin planlanma sürecinde de yer almıştır.

3.6.2. Kırgızistan Müslümanları Dini Başkanlığı (KMDB)

Bağımsızlık sonrası Kırgızistan'da Müslümanlar Dini Başkanlığı kurulmamış, SADUM'a bağlı olarak eski yöntemle bir süre (1991'den 1993'e kadar) devam edilmiştir. Kırgızistan Müslümanlar Kadiyat'ı olarak, Eylül 1993 tarihinde Müftiyat (Müftülük) kurulmuştur. Müftülük, Aralık 1996'da Kırgızistan Müslümanları Din Başkanlığı (KMDB) adıyla yeniden düzenlenmiştir. 26 Aralık 1996 tarihinde 450 delege ile birinci kurultay toplanmış, KMDB'nin tüzüğü kabul edilmiş ve Âlimler Meclisi

¹³⁴ Bukatça Akimcan kyzy, *Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan Ortaöğretim Ders Kitaplarına Din Anlatımı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 56.

¹³⁵ Kozukulov, "Kırgızistan'da Devletin Din Siyaseti", 95.

¹³⁶ Kozukulov, "Kırgızistan'da Devletin Din Siyaseti", 96.

belirlenmiştir.¹³⁷ Müftülük ülkenin en yüksek İslami idari organıdır ve İslami faaliyetleri denetlemektedir. Denetlenen kurumlar arasında enstitüler, medreseler, camiler, İslami dernek ve teşkilatlar yer almaktadır. Kurulun resmi adı KMDB olmasına rağmen halk arasında daha çok Müftülük adı kullanılmaktadır. Müftü, Müftülüğün resmi başkanıdır. Müftüyü Ulema Meclisi seçer. Kurul, Müslüman din adamları ve bilim adamlarının yer aldığı 30 kişiden oluşur. Bu bağlamda Müftülük tarafından 5 yılda bir kere kurultay gerçekleştirilir.

KMDB 9 Kadiyatı içinde barındırmaktadır. Bunlar: Celal Abad, Oş, Batken, Çüy, Issık Göl, Narın, Talas vilayetleri ile Bişkek ve Oş şehir Kadiyatlarıdır. Bağımsızlıktan sonra Kırgızistan'da dini örgütlenme Sovyetler Birliği dönemindeki modele göre gerçekleştirilmiştir. Kırgızistan Müslümanları Dini Başkanlığı'nın görevlerini yerine getirmek için oluşturulan bölümler ise şu şekildedir:

1- Mescid ve Medreseler

2- Basın Bölümü (Maalimat Bölümü)

3- Başkanlık Sekreterliği (Apparat ve Muftiyat Sekreterliği)

4- Davet, Öğüt ve Nasihat Bölümü (Daavat ve Ügüt-Naasat Bölümü)

5- Fetva ve Edebiyatlar Bölümü

6-Muhasebe Bölümü (Bugalteriya Bölümü).¹³⁸

Bu yapılanma aynı zamanda bölgelerdeki kadiyatlar için de geçerlidir. KMDB başkanı müftü olarak bilinmektedir. Müftüye genellikle Hazreti (Azreti) Müftü diye hitap edilir. Bağımsızlık sonrası müftülerin listesi ve çalışma yılları şu şekildedir:

Kimsanbay Hacı Abdurahmanov (1990-1996)

Moldo Abdusattar Hacı Macitov (1996-2000)

Kimsanbay Hacı Abdurahmanov (2000-2002)

Muratalı Hacı Cumanov (2002-2010)

Çubak Hacı Calilov (2010-2012)

Rahmatulla Hacı Egemberdiyev (2012-2014)

Maksatbek Hacı Toktomuşev (2014-2020)

Zamir Kaarı Rakiev (2020-)

¹³⁷ Hayati Beşirli vd., “Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan’da İslamiyet ve Kaynakları”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/1 (27 Ocak 2020), 5.

¹³⁸ “Tüzümdör”, *Kırgızistan Musulmandar Din Başkarmalığı* (08 Mart 2023).

Görüldüğü üzere günümüze kadar 8 Hazreti Müftü görev yapmıştır. Hazreti Müftülerin değişimlerinde iktidarın etkisi yüksek olmuştur.

Ülkedeki cami imamaları ve müezzinleri KMDB'ye bağlıdır. Din dersi hocalarının bazıları aynı zamanda cami hocası, bazıları KMDB başkanlığında, bazıları da Kadiyatlarda çalışmaktadır. KMDB aynı zamanda din dersleri hakkındaki tartışma, eleştiri ve değerlendirme süreçlerinde yer almaktadır.

3.6.3. Âlimler Meclisi

Kırgızistan Müslümanları Âlimler Meclisi, Kırgızistan Müslümanları Kurultay'ından sonraki en yüksek organdır. Âlimler Meclisi, Kırgız Cumhuriyeti'nin, İslam dininin ve Kırgızistan Müslümanlarının haklarının korunması ve desteklenmesi amacıyla faaliyetlerini yürütür. Âlimler Kurulu, Kurultay'ın onayladığı “Âlimler Şurası Yönetmeliği”ni esas alarak faaliyetlerini yürütür. Âlimler Meclisi üyeleri, eskiden 35 kişiyken şimdi ise 21 kişiden oluşmaktadır.

Âlimler Meclisi'nin görevleri:

1. “Kırgızistan Müslümanlar Müftüsünü ve Naib Müftüsünü tayin etmek, görevden almak,
2. KMDB'nin yıllık bütçesini ve raporunu onaylamak,
3. KMDB'nin içerisinde yer alan bölümlerin ve yerel yönetimin (Bölge Kadılarının) raporunu almak ve onaylamak,
4. KMDB ve bağlı olan kurumların kadrolarının seviyelerini ölçmek,
5. İslam dini ile ilgili literatürü kontrol etmek,
6. Medrese ve yüksek eğitim kurumlarının programlarını kabul etmek” şeklinde sıralanmıştır.¹³⁹

VII. Âlimler Meclisi üyelerinden Mars Hacı İbraev ile Samagan Hacı Mirzaibraimov din dersi programının hazırlanmasında görev almıştır. Din dersi tartışmalarında Âlimler Meclisi üyelerinin görüşleri önemli ölçüde etkili olmuştur.

¹³⁹ Orhan Nadir Büyükalaca, *Kırgızistan'da Din Eğitimi ve Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 145.

4. KIRGIZİSTAN'DA DEVLET OKULLARINDA DİN DERSLERİ

Bu bölümde Kırgızistan'da devlet okullarında verilen din derslerinin geçirdiği aşamalar, öğretim programları ve ders kitapları ile derslerin temel problemleri ele alınıp değerlendirilmeye çalışılacaktır.

4.1. Devlet Okullarında Din Dersleri Denemeleri ve Karşılaştığı Güçlükler

Kırgızistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından eğitimde milli ve dini değerlere dönüş süreci yeniden canlanmıştır. Bu dönemlerde özelde eğitimin genelde ise devletin ideolojisinin nasıl olması gerektiği meselesi tartışılmıştır. Komünistler, komünizmin yerini alabilecek herhangi bir ideolojinin mevcut olmadığını ileri sürerken; bazı devlet adamları milli bir ideoloji olması gerektiğini öne sürmüşler; bazıları da İslam'ın ulusal ideoloji olabileceğini belirtmişlerdir.

Milli ideolojiyi savunanlar “Manas” destanını temel olarak göstermiştir. Bunların başında dönemin meşhur bilim adamlarından Sovetbek Baygaziev gelmektedir. Ona göre tarihi hafıza olmadan bir milletin var olması imkânsızdır. Tarihi hafıza sayesinde insan geçmişini hatırlar, ondan ders çıkarır, gururlanır ve geleceğe umutla bakar. Hafıza, insanoğlunun hayat şekli ve kendi kendini korumasının yoludur. Kırgızlar için tarihi hafıza kaynağı Manas Destanı'dır.¹⁴⁰ Bu destan aracılığıyla Kırgızların tarihi, gelenek-görenekleri, bir ulusun ayakta kalma mücadelesi, vatan sevgisi, vatanı koruma bilincinin gençlere aşılanacağı, bu sayede gençlerde gerektiğinde canını vererek topraklarını savunmasına dayanak oluşturacak öz bilincin ortaya çıkacağı düşünülmüştür.

Bağımsızlığın elde edilmesiyle devletin ideolojisi tartışmalarına paralel olarak okullarda din öğretimi konusu da tartışılmaya başlanmıştır. 1991'den 2003'e kadar okul idarelerinin girişimiyle bir "İyman Dersi" (İman Dersi) programı düzenlenmiştir. Bu dönemde İman dersinin müfredatı farklı biçimlerde şekillenmiş olup ilgili ders, bazı okullarda milli ve ahlaki değerleri temel alan disiplin olarak ele alınmış, bazı okullarda ise ders kapsamında ağırlıklı olarak dini konular okutulmuştur. Bu dersin ‘din dersi’ olarak algılandığı bazı okullarda imamların derse girdikleri de görülmüştür. Bu durum, dersin müfredatının değiştirilmesinin sebebi olarak gösterilmiştir. 2003 yılında 1-11. sınıflar için “İman Dersi” öğretim programı geliştirilmiş ve ders resmi olarak okullarda okutulmaya başlanmıştır. İman dersinin okullarda resmen okutulmaya başlanmasıyla birlikte, daha başlangıçta müfredat konuları ile ilgili sorunlar yaşanmıştır.¹⁴¹ Din âlimlerinin “ıyman/iman” kavramının sadece İslami bağlamda yorumlanması ve bu dersin de dini bir içeriğe sahip olması konusunda ısrar etmeleri üzerine Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından söz konusu dersin ismi "Adep/Edep Dersi" olarak değiştirilmiştir.

¹⁴⁰ Bukatcha Akimcan kyzy, *Kırgızistan'da “Mugalimder Gazetasi” ve “Kut Bilim” Gazetesinde Din ve Ahlak Eğitime Yaklaşımı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 204.

¹⁴¹ Seyfullah Bazarkulov, “Poisk Obuçeniya Religii v Şkolah Kırgızstana”, *Mir Nauki, kulturnı, obrazovaniya* 2/87 (2021), 185.

O dönemde okullarda din eğitimi konusu ideolojik bir bakış açısıyla anayasal düzenle bağdaşmayan bir konu olarak değerlendirilmiş ve dini teşkilatların devletten ayrılması gerekçe gösterilerek dini faaliyetler yasaklanmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak, okullarda din dersleri ve din eğitimi de yasaklanmış, eski ideolojinin (Sovyet döneminin) bir kalıntısı olan bu durum bir müddet devam etmiştir.

Kırgız Cumhuriyeti'nde, bu dönemlerde din eğitimi faaliyetleri devletten ayrı kurumlarca yürütülmüş, Eğitim ve Bilim Bakanlığı bünyesindeki devlet okullarında din derslerine yer verilmemiştir. Öğrencilerin sadece ilk ve ortaöğretimdeki Edep dersinin programındaki bazı kültürel konuların işlenişinde dini bilgilerden yararlanılmasına izin verilmiştir. Ancak çeşitli dernek ve vakıflar eliyle faaliyet gösteren dini kurumlarda, eğitim faaliyetleri anayasaya uygun bir şekilde yürütülebilmektedir. Dernek ve vakıflara bağlı olarak dinin öğretildiği okullar açılmış, din eğitimi kurumlarında yapılan faaliyetler için ihtiyaç duyulan bina, araç gereçler, öğretmenler ve diğer personel maaşları gibi giderler devlet tarafından değil, söz konusu kurumların gelirleriyle karşılanmıştır.¹⁴² O dönemde bu kurumlar için bağış alınabilmiş, yardım toplanabilmiştir. Hükümet, din konusunda biraz esnek davrandığı için, din eğitimi veren kurumları denetlememiş, komşu ülkelerde ve başka birçok ülkede yasaklanmış olan veya terör örgütü olarak kabul edilen dini cemaatler bütün faaliyetlerini yürütebilmişlerdir.

Din eğitimi alanındaki sorunları ele almak ve önlemek için hükümet 2008 yılında Kırgız Cumhuriyeti'nde Din Özgürlüğü ve Dini Kuruluşlar Yasasını değiştirmiştir. Hükümet, sorunları çözmenin bir yolu olarak gelecek nesillerin din eğitimi ihtiyacına odaklanmıştır. Bu bağlamda, yeni yasanın 6. maddesinin 8. fıkrası şöyledir: "*Kırgız Cumhuriyeti kanunlarına aykırı değilse, devlet eğitim kurumlarının müfredatına genel eğitim niteliğindeki din eğitimi dersleri konulabilir*". Bu sayede devlet okullarında din eğitimine yasal erişim açılmış olup taslak programlar hazırlanmış ve sivil toplum ve ilgili devlet kurumları, Eğitim ve Bilim Bakanlığı ders müfredatı hazırlama çabasına girmiştir. Din dersi için geliştirilen programlardan ilki "Dinler Tarihi" dersi öğretim programıdır. "Dinler Tarihi" dersi, 2009 yılında Kalem Eğitim Kamu Vakfı tarafından geliştirilmiştir. Programda, dinler tarihi dersinin 7, 8 ve 9. sınıflarda okutulması öngörülmüştür. Çünkü bu yaştaki çocukların (14 yaşından itibaren) gelişim psikolojisi ve eğitim psikolojisi açısından din ile ilgili soruları işlemeye ve analiz etmeye uygun oldukları kabul edilmektedir.¹⁴³ Genel itibarıyla bu ders hükümet tarafından rağbet görmemiştir. Aslında KMDB'de böyle projeleri hazırlamada kendi dini görüşlerinden yola çıkarak ders projesi sunabilme olanağına sahiptir. Şu ana kadar KMDB tarafından örgün eğitim için hiçbir proje veya ders programı hazırlanmamıştır ve bu yolda bir çaba da olmamıştır.

¹⁴² Hüseyin Yılmaz, "Kırgızistan'da Misyonerlik ve Din Eğitimi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2007), 112.

¹⁴³ Bazarkulov, "Poisk Obuçeniya Religii v Şkolah Kırgızstana", 184.

4.1.1. İman Dersi ve Ortaya Çıkışı

1992 yılından itibaren Kırgız Cumhuriyeti'nde İman dersi okutulmaya başlanmıştır. İman dersinde genel kültür bilgileri yer almaktadır. Bu dersin isminde geçen “iman” kavramı dini literatürdeki anlamı ile kullanılmamış, Kırgızlar'ın SSCB öncesi dönemde inandıkları dindeki anlamı dikkate alınarak dersin ismi konmuştur. SSCB döneminden itibaren söz konusu terim aynı kalmış ama anlamı biraz değişmiştir. Örnek olarak Sabır İptarov Sovyet döneminde “Aile Hayatında Etik ve Psikoloji” sözcüğünde Rusça'dan edep, ahlak terbiyesi (Nravalık tarbiya) kavramlarını Kırgızca'ya ıyman (iman) terbiyesi olarak çevirmiştir.¹⁴⁴ Bu kelime 1990'lara kadar dini anlam yüklü olmadan anlaşılmıştır. Halk içinde “ıymanı ısıtık” (ımanı sıcak) şeklinde bir kullanım yaygınlaşmış olup bununla “güler yüzlü, güzel, utangaç” insanlar kastedilmiştir. İymanlı (imanlı) kelimesi ayrıca, “manevi temizlik, ahlaklı, tertipli ve edepli” manalarında da kullanılmaktadır.¹⁴⁵

İman dersi ilk olarak Talas ilindeki okullarda okutulmaya başlanmış, sonra da Oş ve Celal-Abad'daki okullarda da müfredata girmiştir. Okullarda iman dersi, bir ders olarak belirlendikten sonra dersin öğretim programı ve içeriği henüz hazır olmadığı için dersi veren öğretmenler kendilerince belirledikleri bir muhtevayla dersi okutmaya başlamışlardır.

Bu dönemlerde çocukların ahlaki eğitimi konusu öne çıkmış ve Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın özel bir kararı ile okullarda iman dersi yer almış, 1. sınıftan 11. sınıfa kadar tüm sınıflarda haftada bir saat olmak üzere programlara dâhil edilmiştir. Dersin programlara konmasında, bölgede görev yapan başarılı öğretmenlerin özel çabaları hayli etkili olmuştur. Örneklik teşkil etmesi için Oş'ta öğretmen Mamadi Bayımbetov, Narın'da Asan Zarkunov ve Talas'ta Bektur İsakov bireysel sorumluluk alarak dersleri tek başlarına yürütmüşlerdir.¹⁴⁶ Yukarıda ismi zikredilen hocaların dışında başka hocaların da olduğu bilinmektedir. Bu dersin muhtevası sadece bölgeden bölgeye değil, okuldan okula da değişmiştir.

Devletin takip ettiği din politikalarının etkisini eğitim alanında da görmek mümkündür. İman dersleri, 1992'den itibaren çeşitli okullarda seçmeli olarak okutulan ve 2003 senesinde Kırgızistan Milli Eğitimi Kanun'u esasında devlet okullarında haftada bir saat olmak üzere zorunlu dersler arasında okutulmaya başlanmıştır.¹⁴⁷ Burada 1992'den 2003'e kadarki zaman diliminde, dersin seçmeli olma hüviyeti dersin öğrenci yahut velisi tarafından seçildiğini göstermemektedir. Ders, okul idaresinin girişimi ve seçimiyle okutulmuştur.

2002 yılında Oş İli Öğretmenlerin Bilimlerini Geliştirme Enstitüsü Müdürü Zamira Tohtamatovna ve eğitim bilimcilerden oluşan bir heyet, birlikte iman dersi ve iman kelimesinin anlamları ve de içeriği hakkında bir toplantı gerçekleştirmiştir. Bu toplantıda Tohtamatovna: “Kırgız

¹⁴⁴ Coldoş Turdubaev, “‘İyman sabagı’ cana biyликтin coopkerçiligi”, *Azattık Unalgısı* (29 Aralık 2020), blm. Özgöçö Pikir.

¹⁴⁵ Coldoş Turdubaev, “‘İyman sabagı’ cana biyликтin coopkerçiligi”.

¹⁴⁶ Asan Alibekov, “Din Madaniyatının Tarihı Canıça Okutulat”, *Kutbilim* (Erişim 06 Nisan 2023).

¹⁴⁷ Dilaram Akramova, “Kırgızistan'da Orto Mekteplerdeki «Adep Sabagı» Dersinde Din Eğitimi İle İlgili Amaçların Gerçekleşme Düzeyi” (*Oş Örneği*) (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 27.

toplumu İslamiyet'ten önce de var olmuştur. Eskiden de Kırgızlar'ın kültürü, edebiyatı ve sanatı vardı. İslam'ın gelişi ile bazı değişiklikler olmuştur. Şimdi Kırgız deyince bizim sadece İslam'dan sonraki Kırgızlar'ı ve kültürlerini kabul etmemiz yetersizdir. Bu nedenle ahlak manasına gelen ıymanla ilgili bir dersin sadece İslam'ın öğretilerinden oluşması doğru değildir. Buna dayanarak “ıyman”la ilgili derste Kırgız kültürüne ait motiflere yer verilmelidir. Bizim için ahlak (ıyman) demek Kırgız olmak demektir. Ahlaklı (ıymanduu) olmak Kırgız kültürünü yerine getirmek demektir. Elbette Kırgız kültürü içerisinde İslami esaslar da vardır”¹⁴⁸ diyerek kendi görüşünü ortaya koymuştur. Burada iman kelimesi ahlak kavramıyla ilişkilendirilerek açıklanmıştır.

İman dersi, çocuklarda ahlaki ve manevi değerler eğitiminin Kırgız geleneklerine dayandırılmış şekli ile verilmekte olup tüm okul öğretmenleri dersi bu şekilde vermiştir. Okullarda bu dersi veren hocalardan kimi edebiyat hocası, kimi tarih hocası olarak dikkat çeker. Bazı yerlerde ders, herhangi bir branşla ilişkilendirilmeden, sadece daha az ders yüküne sahip hocalar tarafından verilmiştir. Bu dönemde, din âlimleri Çotonov Hacı, Düyşen Abdıladaev ve başka bağımsız sosyal kuruluşlar “bu dersi bizim (imamlar, din görevlileri) öğretmemiz gerekir” iddiasını dillendirmeye başlamıştır. Çünkü bu âlimlere göre “iman, İslam'ın önemli bir direğidir”, o yüzden dersi din âlimlerinin ya da din bilginlerinin vermesini daha doğru olacaktır.¹⁴⁹ Bu esnada Çotonov Hacı, kendisi iman dersi için bir ders kitabı hazırlamış ve yayınlamıştır. Çotonov Hacı'nın hareketiyle başlayan süreçte din bilginleri, hükümetten ve bakanlıktan İslam Enstitüsü ve Medrese mezunlarının iman dersi konusunda yetkilendirilmesi hususunda talepte bulunmuşlardır. Aslında bu talep onaylanmayacak bir taleptir. Çünkü daha öncede belirttiğimiz üzere, İslam enstitüleri ve medreselerdeki eğitim devletin belirlediği eğitim standartlarına uymamaktadır. Eğitim ve Bilim Bakanlığı bu dersin dini bir ders olmadığını belirterek dersin öğretim programının bakanlık tarafından hazırlanması yönünde karar almıştır. Ardından program hazırlanmış ve dersin ismi “Edep dersi” olarak değiştirilmiştir.

4.1.2. Edep (Adep) Dersi ve Ortaya Çıkışı

Kırgız Bilimler Akademisi'ne bağlı akademisyenlerinin önerileriyle Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından 19.07.2004 tarihinde çıkartılan 545 sayılı özel kanun doğrultusunda İman dersinin “Adep Sabagı” (Edep dersi) olarak değiştirilmesine karar verilmiştir.¹⁵⁰ “İman” kelimesinin dini anlamını, özellikle de biçimsel yönünü fazlaca vurgulayanların sayısının artması ve öğretmen yeterlikleri açısından donanımlı olmayanların derse girmesi nedeniyle dersin başlığı “Edep dersi” olarak değiştirilmiş, içerik bakımından ise fazla değişiklik yapılmamıştır.

Edep dersinin alt yapısını oluşmasında, dersin hazırlanmasından önce ileri sürülen fikirler, insanın manevi/ahlaki yönünün geliştirilmesi vurgusu gibi olgular öne çıkmıştır. Toplumun manevi

¹⁴⁸ Büyükalaca, *Kırgızistan'da Din Eğitimi ve Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi*, 60-61.

¹⁴⁹ Asan Alibekov, “Din Madaniyatının Tarihi Canıça Okutulat”.

¹⁵⁰ Akramova, “Kırgızistan'da Orto Mekteplerdeki «Adep Sabagı» Dersinde Din Eğitimi İle İlgili Amaçların Gerçekleşme Düzeyi” (*Oş Örneği*), 27.

huzuru yakalaması her bireyin manevi yönünü geliştirmesi ile gerçekleştirilebilir. Ancak devletin bu konuda önemi ve belirleyici gücü büyüktür. Devlet politikası, bireylerini doğru amaçlara ulaştıran düşünce ve ahlaki/manevi normlar içermelidir. Eğer toplum bu konuda bir ideolojiye sahip olmaz ve eğitim-öğretim sistemi, sistematik bir ahlak eğitimi içermezse bu toplumun anarşiden ve yüksek suç oranı göstergelerinden kurtulamaz hale geleceği bir gerçektir. Bunun gibi, eğer eğitim-öğretim sistemi, özel program, derslikler ile yetişen nesle okullarda ve aileler aracılığı ile kendi milli değer, milli şuur ilkelerini, insanlık değerleri ile birlikte nüfuz ettirmezse her yönü ile gelişen ve vatanını seven bireyler yetiştirmek imkânsız olacaktır.¹⁵¹

Edep dersi öğretim programının oluşturulmasından önce «*Kırgız Cumhuriyeti okul öğrencilerine yönelik eğitim ideolojisi*» ve «*Kırgız Cumhuriyeti okul öğrencilerine yönelik ahlak eğitimi ideolojisi*» projeleri kamuoyuna sunulmuş, daha sonra da bakanlık tarafından resmi olarak kabul edilmiştir. Bu ideolojilerin geliştirilmesinde etnopedagog bilim adamı Sabır İptarov'un emeği göz ardı edilemez.¹⁵² İman dersi programı da bu ideolojiler çerçevesinde ve genel öğretim metodolojisi esaslarına uygun olarak Kırgız Bilimler Akademisi tarafından geliştirilmiştir.

Gençlerin erdemli bir insan olarak toplumda yerini alması, iyi bir öğrenimden geçip başarılı bireyler olması önemsenir. Erdemler her toplumda ulaşılmaya çalışılan yüce değerler olarak bilinir. Doğruluk, büyüklere saygı, görgü kurallarına uymayı gözetme, adaletli olma gibi değerler her çağda ve her yerde aranan nitelikler olmuştur. Toplumsal yaşamın düzenli işlemesi için yasalara uymak yetmez. Ortak değerlerin, görenek ve geleneklerin birleştirici gücüne de gereksinim vardır.¹⁵³ Her toplumun ihtiyaç duyduğu ahlak kuralları ülkenin gelişmesi ve kalkınmasını da etkileyen en önemli unsurlarındandır.

Kırgız Cumhuriyeti'nin genel eğitim okullarının temel müfredatında uzun süredir "İktisada Giriş" ve "Uygulamalı İktisat" yer almaktadır. Ancak "Edep Eğitimi", "İnsan ve Kültür Bilgisi", "Aile" gibi konularda derslerin yer aldığı modern müfredatın tanıtılması artık gündemdedir. Sabır İptarov: "*Ülkenin gelişmesini, ekonomik ve sosyal durumunu en doğru şekilde kültürü, ahlakı ve medeniyeti yansıtmaktadır*"¹⁵⁴ sözleriyle bu durumun önemini vurgulamıştır.

İptarov, bu konuyu sık sık bakanlığa yazıp 2002 yılında gençlerin ahlaki ve manevi kültürünü oluşturmak için okullarda Edep dersi okutulması gerekli olduğunu belirterek, devlet eğitim standardını, dersin müfredatını ve ders kitabını geliştirmiştir. 2006 yılından itibaren okullarda Edeb dersi verilmeye başlanmıştır. Edeb dersi öğretmenleri, İptarov'a "Edeb dersinin babası" diyerek kendisini anmaktadır.

¹⁵¹ Akramova, "Kırgızistan'da Orto Mekteplerdeki «Adep Sabagı» Dersinde Din Eğitimi İle İlgili Amaçların Gerçekleşme Düzeyi" (Oş Örneği), 28.

¹⁵² Gulnara Alibaeva, "Sabır İptarov Adamgerçiliktin Nukura Ülgüsü", *Eskerüü* (12 Şubat 2017).

¹⁵³ Halis Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler* (İstanbul: Damla Yayınevi, 1982), 130.

¹⁵⁴ Gulnara Alibaeva, "Sabır İptarov Adamgerçiliktin Nukura Ülgüsü".

İptarov'un başlattığı hareketi takiben bir grup öğretmen ve akademisyen, Edeb dersleri için ders kitapları, ve didaktik materyaller hazırlamaya başlamışlardır.

4.1.3. Edep Dersi Öğretim Programları

Bu dersin amacı, sadece bireysel özellikler ve vatanseverlik duyguları değil, bir bütün olarak insanlık sorunlarıyla baş edebilecek bir insani bilinç oluşturmaktır. Bu manada Edep dersi bireyin, insanlığın küresel sorunlarını bir bütün olarak çözmek için kendini hazırlayan bir kişi olmasına yardımcı olmayı hedeflemektedir.¹⁵⁵

Edep dersi, istikrarlı ahlaki nitelikler, ahlaki ve dini ihtiyaçlar, güçlü inançlar ve iyi duygulara dönüşen davranışsal terbiyeyi oluşturmayı esas alır. Derste verilen örnek normların ve ilkelerin derinden özümsemesi ve bunların uygulanmasına aktif katılım, zihinsel temelli olarak kalıcı bilgi ve becerilerin kazandırılmasını temin edecektir.

Deneyimlerin gösterdiği gibi, okullara edep dersinin konulması, Kırgız Cumhuriyeti eğitim sisteminde yeni bir pedagojik açılım ve pratik paradigma haline gelmiştir. Bunun nedeni, veli-öğrenci-öğretmen işbirliğine dayalı olarak, sadece aile ve sınıfta ya da okul ve derste değil; aynı zamanda sosyal, bilimsel ve dini alanlarda, yükseköğretim kurumlarında da eğitim faaliyetlerinin değiştirilmesi için koşullar yaratmış olmasıdır.¹⁵⁶ Bu ders genel olarak toplumu harekete geçiren ve aktif eylem çağrısında bulunan ders olmuştur. Ders içeriği devletin istediği vatandaş tipini yetiştirmenin en önemli unsurlarını taşımaktadır.

Edep dersi toplumun ahlaki ve manevi değerlerinin tekrar güçlendirilmesini, öğrencilerin milli ideoloji ilkeleri doğrultusunda eğitilmesini, onlara erdem, temel ahlak, manevi ve insani değerlerinin kazandırılmasını amaçlamaktadır. 7. sınıfta ve haftada bir saat olarak okutulan bu ders kapsamında işlenen konu başlıkları Tablo 5'te görüldüğü gibidir.¹⁵⁷

Tablo 5: 7-Sınıf Edep Dersi Programı, Konu Başlıkları¹⁵⁸

- *İrz ve Namus Hakkında Bilgi Edinelim*
- *Milli Gurur ve Namus*
- *Namusumuzu Koruyan Kahramanlarımız Hakkında Bilgi Edinelim*
- *Namuslu Kadınlarımız İle İlgili Konuşalım*
- *Namus Yüce Yurt Gibidir*
- *Kırgız'ı Manas Korumuş, Manas'ı Kırgız Desteklemiş*

¹⁵⁵ Sabır İptarov, *Edep Dersinin Bazı İlmi-Metodolojik Meseleleri* (Bişkek, 2012), 14.

¹⁵⁶ İptarov, *Edep Dersinin Bazı İlmi-Metodolojik Meseleleri*, 4.

¹⁵⁷ Akimcan kyzy, *Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan Ortaöğretim Ders Kitaplarına Din Anlatımı*, 20.

¹⁵⁸ Ömürbek Saaliev, *Adep Dersi, Dersin Planı ve Metodolojisi* (Bişkek: Solyuşin CÇK, 2015).

- *Namuslu İnsan Nasıl Birisidir? (Kompozisyon)*
- *Serbest Konu*
- *Milli Oyunlarımız ve Kıyafetlerimiz*
- *Kabiliyetin Varsa Göster. Sergi Dersi*
- *Köyde Yaşıyorsan Atla İlgili Bilgi Al.*
- *Kasaplık Büyük Bir Meslektir*
- *Misafir Ağırlamak*
- *Halk Sanatını Nasıl Geliştirebiliriz?*
- *İnek ve Kısarak Sağmayı Öğren. Yoğurt ve Kımız Yapmayı Bil*
- *Tekrarlama Dersi*
- *Kitap İlmin Kaynağıdır*
- *İlim İse Yaşamın Işığdır*
- *“Yorulmadan Hep Gayret, Öncü Sanat, İlim İle Saadete Ulaşmaya Gayret Etmek”*
- *Diğer Milletlerden Neler Öğrenmeliyiz?*
- *Devletin Bütünlüğü ve O’na Senin Katkın Nedir?*
- *Kırgız Halkının Dostluğu*
- *“Halkın Ayrılmaz Bütünlüğü”*
- *Bireysellik ve Toplumsallık Hangisine Öncelik Tanırsın?*
- *“Hümanizm, Cömertlik ve Bağışlayıcılık”*
- *Vatanımın Suyu İlaç, Taşları Tıttır*
- *Köyümüzde Temiz Su Varmı?*
- *İlaç Otlar halkımızın Zenginliğidir*
- *Uygulama Dersi*
- *Vahşi Hayvanlar*
- *Hava, ateş, Su ve Toprak Hakkında Bilgi edinelim*
- *Yer*
- *Ben Kendi Köyümü Nasıl Yeşertebilirim*
- *“Tabiat İle İyi Muamelede Olmak”*

Konulara tek tek bakıldığında doğrudan din bilgisi işlenmediğini görmekteyiz. Program, milli ideoloji esintileri olarak planlanmıştır. Devletin bütünlüğü, birlik, beraberlik, devlete karşı sorumluluklar ana konular olmuş, günlük hayatımızdaki genel kurallar, yaşam tarzı ve sorumluluklar ders kapsamında ele alınmıştır. Edep dersi olmasına rağmen daha çok çevre, doğa ve tabiat ile olan ilişkilerimiz ders içeriğinde değerlendirilmiştir.

Akramova araştırmasında, Edep dersi müfredatında din bilgisi olarak değerlendirilebilecek bölümlerden birinin, “Yarın kıyamet kopacağını bilsen de fidan dikmelisin” sözüne yer veren bölüm

olduğunu belirtmiştir. Ders programında bu hadis, “İyi insandan bağ kalır” atasözünün anlamının açıklanması kısmında yer almaktadır. Bu pasajda fidan dikmenin, sahip olduğumuz ormanların korunmasına faydası ve önemi üzerinde durulmaktadır. Hz. Muhammed’in “Yarın kıyamet kopacağını bilsen de elindeki fidan dik”¹⁵⁹ hadisinin anlamı ve önemi açıklanmıştır.¹⁶⁰ Şimdiki programda ise bu konu, “Ben kendi köyümü nasıl yeşillendirebilirim?” başlığı altında verilmiştir. Programda bu hadis zikredilmekte ama hadis olarak değil de atasözü olarak geçmektedir.

Bu dersin atası olarak bilinen İptarov, Edep dersinde dini konuların ele alınmasını desteklemektedir. Ona göre din, her zaman doğal, sosyal ve psikolojik olguları farklı bir bakış açısıyla gerekçelendirmeye ve kanıtlamaya, bunları insanın kendi zihin dünyasında tartışmasına imkân sağlar niteliktedir. Kırgız halkı arasında yaygın olan “Dini olmayanın kalbi/gönlü yoktur” sözü, sosyal hayatta dinin pedagojik konumunu açıkça tanımlamaktadır. Bu nedenle, okulda, Edep dersi din eğitimi akılcı ve olumlu ele alabilir. O zaman dünya dinleri, ulusal dinler, dini öğretiler, eski inançlar, bilinen dini şahsiyetlerin biyografileri vb. hakkında bilgi verilebilir. Bunlar kültürel çalışmalar açısından ele alınır ve yorumlanır. Bu sayede ders, din-bilim-hayat deneyimi diyalogundan bilgiye giden yolu açar.¹⁶¹ İptarov, birçok yerde, ele aldığı kitaplarda bu konuya temas etmişse de yetkililer tarafından bu talepler kabul görmemiş, programda bu yönde bir ilerleme olmamıştır. Tam tersine 2003 yılındaki programdaki dini içeriklerin 2015 yılındaki programda daha da daraltılmış olduğunu görmekteyiz.

4.1.4. Din Kültürü Tarihi (Din Madaniyatının Tarihi) Dersi ve Ortaya Çıkışı

Kırgız hükümetinin talimatıyla, Eylül 2015'te, dini eğitim kurumlarının reformu için bir konsept geliştirmek üzere Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nda bir çalışma komisyonu kuruldu. Konseptin geliştirilmesi 2016 yılı sonunda tamamlanmış, ardından Kırgız Cumhuriyeti Devlet Din İşleri Komisyonu konuyu kamuoyuna açmış, Oş ve Bişkek şehirlerinde oturumlar düzenlenmiştir. Konseptin yazarlarından Nurlan İsmailov'a göre Kırgızistan, Mısır, Pakistan, Suudi Arabistan ve hatta Türkiye gibi ülkelerden farklı olarak çok uluslu, çok mezhepli, demokratik, laik bir ülkedir.¹⁶² İsmailov'un görüşüne göre Kırgız Cumhuriyeti'nde din dersi konulabilir, ama dinden öğrenme, dini öğrenme şeklinde değil, kültürler arası din anlayışını benimsemek şeklinde olabilir. Genel olarak baktığımızda eğitim camiasında bu görüş yaygındır. Din öğretimi açısından olumsuz gibi görünen bu konsept ilerideki gelişmelere zemin oluşturmuştur.

Kırgız Cumhuriyeti, 2016 yılında “Din Kültürü Tarihi” adı altında bir dersin okullarda verilmesine yönelik bir müfredat oluşturmak için özel bir proje programı başlatmıştır. Eğitim ve Bilim

¹⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 191.

¹⁶⁰ Akramova, “Kırgızistan'da Orto Mekteplerdeki «Adep Sabagı» Dersinde Din Eğitimi İle İlgili Amaçların Gerçekleşme Düzeyi” (Oş Örneği), 52.

¹⁶¹ İptarov, Edep Dersinin Bazı İlmi-Metodolojik Meseleleri, 14.

¹⁶² Eksperti Bulan İnstitut, Religioznoe Obrazovanie v Kirgizstane: Medrese Nujdayutsya v Sroçnoy Reforme (Bişkek: Bulan İnstitute, 2017), 14.

Bakan Yardımcısı Salidin Kaldıbaev, Bakanlığın ilgili uzmanlarla birlikte bir proje geliştirdiğini ve kitapları yayına hazırladığını bildirmiştir.¹⁶³ Ders, proje bazında 2016-2017 eğitim-öğretim yılından itibaren ülkenin on okulunda okutulmaya başlanmıştır. 2018-2019 eğitim-öğretim yılında ise, Din Kültürü Tarihi dersi programında bazı değişiklikler yapılarak projenin, ülkenin 56 okulunda devam ettirilmiştir. Ders programı bir senede 32 saat olarak hazırlanmıştır.¹⁶⁴ Ders kapsamında öğrencilerin, sadece din kültürünün kazanımlarını kabul etmekle kalmamaları, aynı zamanda farklı insanların dini kavramlarını, sanatsal yaratıcılıklarını, geleneklerini, ritüellerini ve düşüncelerini de anlamaları hedeflenmektedir. Ayrıca, bu hedefin etnik çeşitliliği olan ve çok mezhepli bir ortamda barış ve uyumu temin etmek için karşılıklı saygı ve diyaloga dayalı iletişim becerilerinin geliştirilmesine yardımcı olacağına inanılmaktadır.

Bu dersi okurken, dünyada mevcut farklı dinlerin nasıl geliştiği, dinlerin insanların yaşamlarını nasıl etkilediği ve kültürlerinin, dini inançlarının özelliklerinin neler olduğu öğrenilecek; dinin temel teorik kavramları, özü ve toplumda dine verilen anlam hakkında bilgi sahibi olunacaktır. Ayrıca bu dersle öğrenciler, Kırgız halkının mevcut ve geçmiş dini gelenekleri, ülkedeki dini durum hakkında da bilgi sahibi olacaktır.¹⁶⁵ Din Kültürü Tarihi dersi, Kırgızistan'daki mevcut dini sorunlar dikkate alınarak oluşturulmuş ve bunların çözümüne yardımcı olmayı amaçlamıştır. Dersin tanıtımı, Almazbek Atambaev liderliğinde Savunma Konseyi tarafından kabul edilen 2014-2020 için Kırgızistan'ın dini alanda devlet politikasının ana hatlarına uygun olarak yapılmıştır.

Ders hakkında Kırgızistan Din İşleri Devlet Komisyonu eski başkanı Zayırbek Ergeşov, *"Din Kültürü Tarihi dersi, dini bir konu değildir, din konusudur. Öğrencilere bu dersle ilim veriyoruz. Dinin, kültür ve bilimin gelişimini nasıl etkilediğini, genel olarak insan uygarlığının ilerlemesini ve gelişimini nasıl etkilediğini açıklıyoruz"*¹⁶⁶ şeklinde bir açıklama yapmıştır. Bu sözleriyle Ergeşov, Din Kültürü Tarihi dersinin dini bir ders olmadığını, din hakkında bilgiler içeren ders olduğunu beyan etmiştir. Bu görüş önemlidir, çünkü yukarıda da bahsettiğimiz gibi, ders programı ve ders kitabını hazırlama görevi Din İşleri Devlet Komisyonu'na yüklenmiştir.

4.1.5. Din Kültürü Tarihi Dersi Öğretim Programı

Programda Din Kültürü Tarihi dersinin amaçları kısmında dinin, yüzyıllardan günümüze kadar birçok yönden insanlık tarihinin akışını belirleyen önemli bir faktör olduğu dile getirilmektedir. Genel

¹⁶³ Ekspertı Bulan İnstitut, *Religioznoe Obrazovanie v Kirgıztane: Medrese Nujdayutsya v Sroçnoy Reforme*, 14.

¹⁶⁴ Cazgöl Colaliyeva, "Din Öğretimi Temelleri: Kırgızistan Örneği", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/3 (2018), 284.

¹⁶⁵ Komisyon (EİB tarafından), *Din Medeniyetinin Tarihi* (Bişkek: Altın Print, 2016), 3.

¹⁶⁶ Munduzbek Kalıkov, "V Şkolah Kırgızstana Vvedut Novıy Predmet 'İstoriya Razvitiya Religii'", *KLOOP.KG - Novosti Kirgızstana* (blog), 09 Haziran 2022.

olarak dini hareketler ve öğretiler kültür, toplum ve uygarlıkların gelişmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Din, günümüz toplumunda önemli bir rol oynamaktadır.¹⁶⁷

Okullarda çeşitli uzmanlık alanlarındaki öğretmenler, çalışmalarında sürekli olarak dini konuları içeren sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Bu tür konulara sadece tarih, dünya sanat ve kültürü ve edebiyatı derslerinde değil, coğrafya, biyoloji ve astronomi derslerinde de rastlanmaktadır. Başkalarının dini inançlarını sorgulamadan bu sorulara önyargısız cevaplar vermek gerekir.¹⁶⁸

Bu nedenle okullarda “Din Kültürü Tarihi” dersinin verilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Elbette bu ders büyük ilgi görmüştür. Çünkü din, kültürün temel unsurlarından biridir ve milli tarihin ve dünya tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu dersten elde edilen bilgiler, halklar ve dinler arasında karşılıklı anlayışın oluşmasına büyük katkı sağlayabilir.

Dini görüşlerin gelişimi sorununa nesnel ve saygılı bir yaklaşım, günümüzün din dışı (laik) okullarında insani eğitimin önemli görevlerinden biridir. Tablo 6’da 9. sınıfta okutulan Din Kültürü Tarihi dersinin giriş temaları verilmiştir.

Tablo 6: Din Kültürü Tarihi Dersi Ders Programı (9. Sınıf) Giriş, 1. 2. 3. Temalar¹⁶⁹

• Giriş dersi ➤ Tema 1: Kültürün Ayrılmaz Bir Parçası Olarak Din • <i>Kültür kavramı, din kültürü ve özü. Dünyadaki dinlerin çeşitliliği. Dünya kültürünün gelişiminde dinin rolü ve yeri. Kültürel değerler: Adetler, gelenekler, ritüeller, değerler. İnsan ve din arasındaki ilişki.</i> ➤ Tema 2: Erken Dini İnançlar • <i>İlk insanların dünya görüşü. Erken dini inançların ortaya çıkışı. Antik insanın davranış etiği. Eski insanların bayramları. Dini gelenek ve görenekler. Müzik ve dansın ortaya çıkışı. Erken müzik aletleri. Kayaya çekilmiş resimleri. Eski ressamların dünya görüşü. Megalitik taşlar. Kutsal alanların ortaya çıkışı.</i> • Animizm, "Ruh"un bedenden ayrılması. Ataların ruhlarına (arbagına) tapmak. Kırgızların dünya görüşünde animizm kalıntıları. Totemizm. Kırgız totem hayalleri. Kırgız halkının totemizm ile ilgili dini inançları ve görüşleri. Hayvanlara ve ağaçlara ibadet. Muska takmak. Fetişizm. Cansız nesnelere tapınmak. • Şamanizm. Şaman kavramı. Kırgızca Şamanizm.
--

¹⁶⁷ Muratbek İmankulov vd., *Kırgız Cumhuriyetinin Eğitim ve Bilim Bakanlığı “Din Medeniyetinin Tarihi” Ders Programı (9. sınıf için)* (Bişkek: Kırgız Eğitim Akademisi, 2022), 3.

¹⁶⁸ İmankulov vd., *Kırgız Cumhuriyetinin Eğitim ve Bilim Bakanlığı “Din Medeniyetinin Tarihi” Ders Programı (9. sınıf için)*, 3.

¹⁶⁹ İmankulov vd., *Kırgız Cumhuriyetinin Eğitim ve Bilim Bakanlığı “Din Medeniyetinin Tarihi” Ders Programı (9. sınıf için)*, 10-14.

- *Büyü, sihir ve tılsımdır.*

➤ **Tema 3: Eski Dini İnançlar. Zerdüştlük. Maniheizm. Tanrısallık**

- *Zerdüştlük, en eski dindir. Zerdüştlük iki başlangıç doktrini. Zerdüş. Tanrı Mitra'ya ibadet. Zerdüştlükte Tanrılar. Nevruz (Nooruz) - Yeni Yıl kutlaması - doğanın ebedi yenilenmesinin bir sembolü, Zerdüştlükte ciddi ve neşeli bir bayram. Etik üçlü: iyi düşünceler, iyi sözler ve iyi işler - Zerdüştlük ahlakının temelini oluşturmuş. Ateş, saflığın, yenilenmenin, kötülükten kurtulmanın sembolüdür. Ateşe tapınma, Kırgızların doğa ile bağlantısının bir unsurudur. Parsizm.*

- *Maniheizm. İki başlangıç, karanlık ve ışık. Uzayda bir sınırla ayrılımları.*

- *Tanrıcılık (Tenircilik). Tanrıcılık, Türkçe konuşan halkların medeniyetinin temelini oluşturan felsefi ve dini bir doktrindir. Kutsallığın (İyiktık) Temel İlkeleri ve Öğretileri.*

- *Dünyanın yaratılışıyla ilgili hayaller. Göçebe bakış açısının temeli. Göğün ruhu – Ata Tanrı'dır. Umay Ana yeryüzünün simgesi, bebeğin destekçisi ve insan ırkının devamcisidir. İbadet ritüelleri. Yaşam kültürü.*

- *Toprakların, dağların, suların ve ormanların pirleri. Pirler hakkında ortak algılar.*

Yaşam ve ölüm üzerine görüşler. Ataların ruhlarına olan saygı. Gökyüzü ve sakinleri: azizler, ünlü ataların ruhları, kahramanlar, bilgeler. Tanrıcılıkta bayramlar.

Tablodan da anlaşıldığı üzere, Din Kültürü Tarihi dersi programı bölüm veya ünitelere ayrılmadan işlenmiştir. Bu durum, dersin anlatım sürecinde bazı zorluklar ortaya çıkarmıştır. Programı hazırlayan heyette ilahiyatçılara yer verilmemiştir. Aslında bu ders, ilahiyat fakültelerinde okutulan Dinler Tarihi dersini küçük bir versiyonu niteliğindedir. Bu dersi ile Kırgızistan'da üniversitelerde Sosyal Bilimler bölümünde lisans öğrencileri için geliştirilen *Lisans Öğrencileri İçin Din Taanuu (Bilgisi) Kursu*¹⁷⁰ programında benzerlik söz konusudur. Üniversiteli gençlerine yönelik olan program, bölümlere ayrılarak daha sade hazırlanmıştır. Ortaöğretimde bir dersin 45 dakika olduğu dikkate alındığında bu programın ortaöğretim için çok yoğun bir içeriğe sahip olduğu söylenebilir.

Birinci temada yer alan *Din Kültürü ve Özü* konusunun ele alınması noktasında, din kültürü anlatmanın bir sakıncası olmadığı fakat bunun özünü anlatmanın dersi tamamen felsefi bir mahiyete büründüreceği şeklinde itirazlar olmuştur. Bu bağlamda itirazlar kapsamında “din kültürü dediğimiz, dini adetler, gelenekler, ritüeller, değerler, insan ve din arasındaki ilişkileri kavradıktan sonra oluşacak bir alt yapıdır. Dini inancın, dini ritüellerin, dini değerlerin ne olduğunu anlatmadan, din kültürünün özünü anlatmak mümkün olmaz” görüşü öne çıkmıştır.

Programda kullanılan anlatım dilinin seviyesi de ortaöğretim yaş grubu için uygun olmamakla eleştirilmektedir. Din eğitiminde din dili oldukça önemlidir. Programda aşırı derecede akademik bir dilin kullanıldığı serzenişi en çok dillendirilen itiraz olmuştur. Ayrıca programda yer verilen megalatik

¹⁷⁰ N.U. Kurbanova vd., *Din Taanuu (Din Bilgisi) Lisans Öğrencileri İçin Akademik Kurs: Ders Kitabı ve Uygulama*, ed. A.K. Bekboeva (Bişkek: İ. Arabaev Adındaki Kırgız Devlet Üniversitesi, 2020).

taşlar ve Tanrı Mitra kavramları ve müzik ve danslara yönelik diğer bazı kavramların din felsefesi, din ve sanat ve dinler tarihi alanlarının konuları olduğu yönünde de karşı çıkışlar olmuştur. Bu kavramların programda yer alması yanlış değildir fakat farklı bir sunum ve metodoloji ile öğrencilere anlatılması gerektiği savunulmuştur.

Görüldüğü gibi bu üç tema altında birleştirilmiş, onlarca konu programda yer almaktadır. Dinin ortaya çıkmasından başlayıp, animizm, totemizm, eski Türk inançları, onların dini felsefeleri, Şamanizm, Zerdüştlük, ruh kavramı, Umay Ana kavramı, ata kültü, Maniheizm, Tanrıçılık ve bunların inanç anlayışı, kutsal anlayışı, ibadetleri, ritüelleri, ilkeleri, temelleri, bayramları vb. konuların bir saatlik ders kapsamında verimli bir şekilde işlenmesi hayli zor görünmektedir.

Tablo 7: Din Kültürü Tarihi Dersi Ders Programı (9. Sınıf) 4. Tema¹⁷¹

➤ Tema 4: Ulusal Dinlerin Kültürü • Hinduizm. • Hint Dini ve Kültürü. Vedaların dini. Hindistan Tanrılarının Pantheon'u. Brahmanizm. Hinduizm ve başlıca akımları. Brahmanizm'de yeni bir akım Upanişad'lar. Atman, samsara, dharma, karma. Münzevi hayat. Brahmanizme isyan eden Buda ve Mahavira. • Jainizm. Kökenleri. Okulu. Ahimsa, canlılara zarar vermeme ilkesidir. Şvetambaralar ve Digambaralar. • Konfüçyüsçülük. • Konfüçyüs'ün öğretisi. Jen ve Xiao (Syao) kategorisi. Devlet, aile, yaşlıları saygı, ataların ruhlarını anmak ve onurlandırmak. "Kendin için istediğini başkaları için de dile" ilkesi. Konfüçyüsçülüğün diğer dinlerden farklılığı. Kutsal kitaplar - "Beşkitap" ve "Dörtkitap". Konfüçyüs'ün kutsal kitabı: "Lun-yu" ("Hikayeler ve Düşünceler"). • Yin ve Yang'ın başlangıcı. Dini Felsefe: Yin ve Yang Kökenleri. Tahminler ve numaralandırma. Evrenin parçacığının "üç kuvveti: Yi-Jing-Shen". • Taoculuk. • Tao ve Taoizm. IV-III yy. Taoizm'in Çin'de felsefi bir doktrin olarak ortaya çıkışı. Beş element üzerine Taocu öğretiler. Doğa ile iyi bir ilişki. Taoizm'in kutsal kitabı "Laozi"dir (ya da "Dao De Jing"). Taoizm'deki ana kavramlar dao (dünyanın yaratılışı, evrensel yasa, sonsuzluk), de (dao'nun tezahürü) ve wei wu-wei'dir (olumsuzlama). Taoizm'de Tanrı'ların Panteon'u. • Şintoizm. • Japonların Şintoizm'in kaynağı olarak eski dini inançları: totemizm, animizm, büyü, ataların ruhlarına tapınma, kabile liderlerine tapınma vb. VI-VII yy. Japonların geleneksel dini

¹⁷¹ İmankulov vd., Kırgız Cumhuriyetinin Eğitim ve Bilim Bakanlığı "Din Medeniyetinin Tarihi" Ders Programı (9. sınıf için), 10-14.

olarak Şintoizm'in oluşumu. Şintoizmin politik doğası. Kutsal kitaplar - eski Japon kronikleri Kojiki, Fudoki, Nihongi (Nihon Shoki) (MÖ VII-VIII yüzyıllar). Şintoizmde Mitler ve Tanrıların Panteonu. Japonya'da Budizm ve Şintoizm karışımı.

- Yahudilik.
- M.Ö. II-I. bin yıllıkta Yahudiliğin kökeninin sosyal-tarihsel nedenleri. XIII yy. Yahudilerin Filistin'i işgali ve eski Yahudi devletinin kurulması. Yahudilikte Tanrı Yehova'ya tapınma. Kutsal Kitabı: Tanah ve Talmud'un Yaratılışı ve Oluşumu. Yahudiliğin Ana Akımları.

Tema-4'e gelindiğinde milli dinleri görmekteyiz. Bu tema kapsamında Hinduizm, Caynizm, Konfüçyüscülük, Taoculuk, Şintoizm ve Yahudilik ele alınmıştır. Burada da konular çok derinlemesine araştırılmıştır. Şintoizm'in mitleri, eski kitapları Kojiki, Fudoki, Nihongi, Tanrı kültü, diğer dinlerden farklı yönleri işlenmektedir. Bu temanın alt başlıklarının bir derste verileceği düşünüldüğünde yine yoğun ve analaşılması yorucu bir içerik karşımıza çıkmaktadır.

Milli dinlerin dünyanın yaratılışı olgusu hakkındaki düşünceleri, kutsal kitaplarındaki anlatımının detaylı bir şekilde sunulması ortaöğretim öğrencisi için uygun değildir. Bilgileri teorik olarak vermek mümkün olsa bile özümseme noktasında öğrenci kapasitesini aşan bir durum oluşması çok muhtemel görünmektedir. Hinduizmin, Hint dini ve kültürü olması, Vedalarda Panteist bir Tanrı anlayışının öne sürülmesi, Brahmanizm ve Hinduizm'e ait akımların içeriği, yeni bir akım olan Upanişadlar, atman, samsara, dharma, karma, münzevi hayat gibi kavramların aşırı vurgulanması gibi konuların derte ayrıntılı olarak verilmesi dersin yükünü çoğaltmış görünmektedir. Ayrıca bahsi geçen konular, muhteva yönünden de, kısa zamanda kavramak açısından, öğrenciye ağır gelebilecek içerikler taşımaktadır.

Tablo 8: Din Kültürü Tarihi Dersi Ders Programı (9. Sınıf) 5. 6. 7. Temalar¹⁷²

➤ **Tema 5. Dünya Dinleri. Budizm**

- Budizm bir din, felsefe, kültür ve yaşam biçimidir. Siddhartha Gautama "Saf" prenstir. M.Ö. VI yy. Hindistan'da dini-felsefi sistem olan Budizm'in ortaya çıkış nedeni. Budizm'in temel öğretileri arasında "Dört Yüce Gerçek" ve "Budist Yaşam Tarzının Sekiz Hedefi" yer alır. Budizm'in kutsal kitabı Tripitaka'dır. Budizm'deki Başlıca Akımlar: Mahayana. Hinayana.

➤ **Tema 6: Dünya Dinleri: Hristiyanlık.**

- Hristiyanlığın ortaya çıkışı. İsa Mesih bir din reformcusudur. Hristiyanlığın kutsal kitabı İncil'dir. Eski Ahit, Yeni Ahit. Kiliselerin ayrılması.
- Katolikliğin Doğuşu. Roma'nın Papası. Vatikan Şehri. Curias. Emirler. Dogmalar. İnanç Sembolüne Ek. Katolik törenlerinin özellikleri. Mevcut durum. Katoliklik ve kültür.

¹⁷² İmankulov vd., Kırgız Cumhuriyetinin Eğitim ve Bilim Bakanlığı "Din Medeniyetinin Tarihi" Ders Programı (9. sınıf için), 10-14.

- *Ortodoksluğun bir Hristiyan eğilimi olarak özelliği. Dogmalar. Ortodokslik ve kültür.*
- *Protestanlık. Bir Hristiyan akımı olarak Protestanlığın özelliği. Tarihsel gelişim. Protestanlığın klasik akımları. Martin Luther. Lüteriyenlik. Kalvenizm. Anglikanizm. Vaftiz. Protestanlık ve kültür. Protestanlığın bugünkü durumu. Mevcut mezhepler. Dünya Protestanları. Scientology.*
- **Tema 7: Dünya Dinleri: İslam.**
- *İslam'ın doğuşu. Hz. Muhammed. Mektepleri. Kur'an, dünya kültürünün dini ve edebi bir anıtidir. Kur'an'ın İslam'daki yeri ve anlamı. İslam'da bir öğretim kaynağı olarak sünnet. Hadisler. Hadislerin yapısı ve çeşitleri. Sünnet ve Ümmet. Ümmet, Müslümanların birleşik topluluğudur.*
- *İslam'ın temelleri. İbadetin beş farzı ve anlamı. Şeriat, Müslümanların yaşam tarzını ve toplumdaki konumlarını tanımlayan bir kanunlar sistemidir. Kelime-i Şehadet (org. İnancın tanıkları), Namaz, Müslümanların temel görevidir. Oruç - İslam'da kutsal sır. Zekat toplumsal eşitliğin temelidir. Hac, Mekke'ye yapılan ziyaretir.*
- *İslam'da insan hakları. İslam'da kadın hakları. Eşlerin hakları ve yükümlülükleri. Anne babaya ve akrabalara saygı. Çocuk yetiştirmede anne babanın sorumluluğu.*
- *İslam'da ahlaki değerler. Helal (Adal) ve haram (Aram) şeyler. Bir Müslümanın toplumdaki öz davranışı. karşılıklı yardım ve dostluk. İslam ve sağlıklı yaşam, sağlık. İslami bayramlar ve gelenekler.*
- *İslam'da Eğilimler. Sünnilik. Şiilik. Şiilikte evliya ibadetleri. Temel öğretiler. İslam'da tasavvuf. Tasavvuf. Vahhabilik. İslam'da Vahhabi hareketi.*
- *İslam kültürü dünyası. İslam medeniyeti, dünya medeniyetinin bir parçasıdır. İslam'da Bilim ve Eğitim. İslam ve sanat. Müslüman mimarisi. İslam'ın dünya medeniyetinin gelişimine katkısı.*

Din Kültürü Tarihi dersi öğretim programında hem dersin amaçlarına hem de öğrencinin yaş grubuna uygun olan temalar *Dünya Dinleri* başlığı altında incelenmiştir. Çünkü gençlerin daha sonra hayatlarında en çok karşılaştıkları dinler bunlardır. Dünya dinleri, Kırgızistan'da kendi mensuplarına sahip olup bu din mensupları sosyal hayatta her türlü faaliyetlerde aktif rol üstlenerek toplumda kamuoyu oluşturabilecek güce sahiptir.

Bu temalarda Hristiyanlık ve İslam'ın bütün ana akımları, kitapları, dünya görüşleri, kutsalları, ibadetleri, temel öğretileri, medeniyeti, kültürü yeterince incelenmiştir. Bununla birlikte yine yoğun bir içeriğe yer verilmiştir. Örneğin “*Dünya Dinleri: İslam*” konu başlığı altında Hz. Muhamed'in (a.s) hayatından başlayarak Kur'an'ın, dünya kültürünün dini ve manevi mirası olduğu, Kur'an'ın İslam'daki yeri, ümmet kavramı, Sünniler ve Şiilerin İslam'da iki ana akım olduğu, İslam'da ahlaki değerlerin aynı

zamanda helal (Adal) ve haram (Aram) şeylerin bulunduğu, bir Müslümanın toplumdaki öz davranışları. karşılıklı yardım ve dostluğun önemi, İslam ve sağlıklı yaşam, İslami bayramlar ve gelenekler; Sünnilik ve özellikleri, Şiilik ve temel unsurları, Hariciler, Mutezile, Mürciler, İslam'da tasavvuf, Vahhabilik vd. konular işlenmiştir. Her ne kadar seçilen konu başlıkları Kırgız gençleri için çok mühim konuları barındırsa da bir dersin 45 dakika olduğu düşünüldüğünde programın muhtevasının yine öğrenciler için pek uygun olmadığı görülür. Bu durum konu başlıklarında sadeleştirilmeye gidilmesini zaruri hale getirmiştir. Zira sadece Hz. Muhamed'in hayatını anlatabilmek için en az birkaç ders gereklidir.

Program içerisinde Kırgız kültüründe yer almayan bazı kavramlara da temas edilmiştir. Örneğin Kelime-i Şehadet, “*inancın tanıkları*” olarak ifade edilmektedir. Bu kullanımın sebebi, Rusça kaynaklardan doğrudan alıntı yapılması olmuştur. Bu açıdan bakıldığında programda teorik olarak yoğun bir bilgi verilmesi ayrı bir problem teşkil etmekteyken; yanlış ve kullanımı olmayan bilgilerin verilmesi de ayrı bir problem oluşturmaktadır. Kısacası bir derste anlatılması mümkün olmayan bilgi yoğunluğu ve yanlış içerikler programın muhteva açısından en büyük sıkıntıları olarak durmaktadır.

Tablo 9: Din Kültürü Tarihi Dersi Ders Programı (9. Sınıf) 8. 9. 10. 11. Temalar¹⁷³

➤ Tema 8: Kırgızistan'da İslam'ın Yayılması • <i>İslam'ın Tanrı Dağları, Yedi Su ve Fergana Vadisi'ne yayılma süreci. Kırgızların İslam'ı Kabulü. Marwazi'nin bilgisi (m.s. 1120). "Manas" destanının başlangıcı.</i> • <i>Karahanlı kültürünün özellikleri ve ortak özellikleri. Yazı. Eğitim sistemi. Orta Asya'nın ünlü bilimsel ve kültürel figürleri. Yusuf Has Hacib ve “Kutadgu Bilig” eseri. Kaşgarlı Mahmud (Barskani). “Dîvanu Lugati't-Türk” yazımı, yapısı, zamanı, ana muhtevası. Diğer bilimsel çalışmalar.</i> • <i>Kırgızların İslam'ı kabulü. Satuk Buğra Han'ın ölümü. Kırgızlar ve "Ishaakiya", "Işkiya" dini örgütleri.</i> ➤ Tema 9: Kırgız Halkının Maddi Kültürü ve İslam Dini • <i>Maddi kültür: mimari anıtlar, meskenler. Kırgız kıyafetleri. Erkek ve kız çocukların giysileri: yaş ve bölgesel özellikler.</i> ➤ Tema 10: Kırgız Halkının Manevi Kültürü ve İslam Dini • <i>Kırgız halkının İslam öncesi inançlarının İslam ile kaynaşması. Kırgız edebiyatında Kur'an.</i> • <i>Manevi kültür: folklor, mitler ve efsaneler, destansı miras. "Manas" destanı ve küçük destanlar.</i> ➤ Tema 11: Kırgız Halkının İslam Dini ve Kültürel Değerleri

¹⁷³ İmankulov vd., Kırgız Cumhuriyetinin Eğitim ve Bilim Bakanlığı “Din Medeniyetinin Tarihi” Ders Programı (9. sınıf için), 10-14.

- *İslam dini ve Kırgız halkının kültürel değerleri: örf, adet, görenek, ritüel, değerler. Milli bayramlar. Spor oyunları ve eğlence. Kültürel değer olarak Halk tıbbiyesi.*
- *Halk bilgisi. Halk takvimi. Kırgız kozmogonik kavramları. Okuryazarlık, okullar ve medreseler.*

Bu temalarda, Kırgızların Müslüman olmasından itibaren Kırgız halkının İslam ile iç içe olan değerleri işlenmiştir. Bu bölüm, öğretim programının içinde başarılı bir şekilde ele alınmıştır. Bununla birlikte dört temanın, bir ünite ya da bölüm başlığı olarak ele alınıp daha rahat anlatılabilmesi mümkündür. Kırgız halkının örf, adet, geleneklerinde İslam'ın yeri ve tesiri çoktur. Dini bayramları kutlamada geleneklerin rolü vardır. Bununla beraber, edebiyatta, folklorde, mitler ve efsanelerde, destanlarda, edebi eserlerde İslami değerlerin yer aldığını görürüz.

Birinci bölümde de bahsettiğimiz gibi Kırgızistan'da İslami mimarinin örneklerini görmek mümkündür. Bu mimariye uygun külliye, medreseler, camiler ve saraylar ülkede yer almaktadır. Ama bu tarihi binaların birçoğu SSCB tarafından yok edilmiştir. Üstelik sadece bina olarak yok edilmekle kalmamış, kültürel olarak da İslami ve milli değerler hafızalardan silinmeye çalışılmıştır. Onun için bahse konu olan bu temaların hepsi, üzerinde durularak ve önemsenerek derinlenmesine işlenmesi gerekli olan temalardır.

Tablo 10: Din Kültürü Tarihi Dersi Ders Programı (9. Sınıf) Giriş, 12. 13. Temalar¹⁷⁴

- **Tema 12: Modern Kırgızistan'da Devlet-Mezhep İlişkileri**
 - *Din özgürlüğü ve dinin yönetime dâhil olmadığı (laik) bir devlet. Devlet ve dini kuruluşlar arasındaki ilişki.*
 - *Kırgızistan'da İslam'ın yeniden canlanmasının temel ön koşulları, kriterleri, eğilimleri ve özellikleri. Kırgız Cumhuriyeti Müftülüğünün çeşitli sosyal projelere katılımı.*
 - *Kırgızistan'da yeni dini akımlar. Yeni dini hareketlerin artan etkisi.*
 - *Din eğitiminin modernizasyonu.*
- **Tema 13: Modern Toplumda Din ve Çatışmalar**
 - *Çatışmaların nedeni din mi? Dini radikalizm, aşırılık, terörizm ve sonuçları. Cumhuriyette siyasal İslam'ın ortaya çıkışının ve yayılmasının başlıca nedenleri. Kırgız Cumhuriyeti'nde dini aşırıcılığın çeşitli tezahürlerinin yayılmasının temel gerçekleri. Cumhuriyette yasadışı "Hizb ut-Tahrir" partisinin faaliyetleri.*
 - *Gücün (Potestantizm) rolü ve Kırgızistan'ın sosyal ve politik yaşamı üzerindeki etkisi.*

¹⁷⁴ İmankulov vd., Kırgız Cumhuriyetinin Eğitim ve Bilim Bakanlığı "Din Medeniyetinin Tarihi" Ders Programı (9. sınıf için), 10-14.

- *Geleneksel olmayan dini hareketlerin dini ibadet dışındaki faaliyetlerinin motiflerinin ana yönleri, proselitizmin (bir dinin mensbunu diğer dine davet etmek) çatışma potansiyelinin ülkedeki dini durum da dâhil olmak üzere kamusal yaşamın çeşitli yönleri üzerindeki etkisi.*
- *Aileye, topluma ve devlete karşı sorumluluk.*

Tablo 10’da görüldüğü üzere programın bu bölümünde din özgürlüğü, laik devlet-din ilişkileri, yeni dini akımlar, İslam’ın yeniden canlandırılması, din eğitiminin modernizasyonu, din ve toplumsal çatışmanın günlük hayata etkileri gibi din eğitimi süreçleri açısından çok önemli konuların ele alınması dikkat çekicidir. Ülkedeki din eğitimi parametrelerini belirleyecek çok önemli hususlara dair Kırgız gençlerinde devlet okulları eliyle bir farkındalık oluşturulmasına olanak sağlaması açısından programın bu bölümü ayrıca önemli ve değerli görülmelidir. Fakat teorik bilgi hem ağırlıklı hem de yoğun içerik bu bölüm için de bir problem olarak bir kez daha karşımıza çıkmaktadır.

Din Kültürü Tarihi dersi programını ve ders kitabını incelerken bir şeye daha çok dikkat etmek gerekmektedir: Ders kitabı 2016 yılında hazırlanmış, program ise 2022’de hazırlanmıştır. Buradan ders kitabı hazırlandıktan sonra ders programı hazırlanmıştır diye bir çıkarım yapmıyoruz. Çünkü 2016’da okutulmaya başlayınca bu dersin öngörülen programı ve ders kitabı, analiz edilmek üzere uzmanlara ve Kırgız Cumhuriyeti’ndeki ilahiyat fakültelerine gönderilmiştir. İlahiyat fakültelerinden hocalar tarafından ders kitabı ve ders programı incelenip rapor halinde ve sözlü olarak Din İşleri Devlet Komisyonunda anlatılmıştır. Komisyon, ders programıyla ilgili ilahiyat hocalarının değerlendirmelerini yeterince kabul etmeden bazı yerlerini düzelterek tekrar yeni eğitim döneminde programı uygulamaya almıştır. Sonra ilahiyat hocaları bu dersin programını ve ders kitabını biz hazırlayalım diye istekte bulunmuşlardır. Ancak, talepleri kabul edilmemiştir.

Din İşleri Devlet Komisyonu bölüm başkanı Dinara İsaeva bir ropörtajında bu konuyu şöyle açıklamıştır. İlk olarak ders programı, ders kitabı ve öğretmenler için metodik çalışma kitabı hazırlanmış ve Eğitim ve Bilim Bakanlığı’na sunulmuştur. Hazırlanmış olan kitabı değerlendirmek için ilahiyatçılara, uzmanlara ve ilahiyat fakültelerine gönderildi. Ondan sonra gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra, dini kurumlara gönderildi.¹⁷⁵ Bu açıklamalar da görüldüğü üzere uzmanların, din âlimlerinin görüşleri alındığını bildirmektedir. Ama yeterince düzeltmeler olmadığı anlaşılmaktadır.

4.1.6. Din Kültürü Tarihi Dersi Ders Kitabı

Okullara proje bazında giren bu dersin programında genel ve özel amaçlara temas edilmemiştir. Sadece ders kitabının giriş kısmında dersin genel ve özel amaçları kısaca “*Öğrenciler, bu dersi okurken sadece din kültürünün kazanımlarını kabul etmekle kalmayacaklarını, aynı zamanda farklı insanların dini kavramlarını, sanatsal yaratıcılıklarını, geleneklerini, ritüellerini ve düşüncelerini de*

¹⁷⁵ “Din Madaniyatın Okutuu Sozduktu”, haz. Kanatbek Murzahalilov, *Azattık Unalgısı*, Bışkek (15 Kasım 2020).

anlayacaklarını umduklarını dile getirmişler, ayrıca dersin çokkültürlü bir ortamda barış ve uyumu tesis etmek için karşılıklı saygı ve diyaloga dayalı iletişim becerilerinin geliştirilmesine yardımcı olacağına da inandıklarını beyan etmişlerdir."¹⁷⁶ şeklinde ifade edilmiştir. Yazarların bu sözleri, ders kitabının kapsayıcı yaklaşım ile yazıldığını vurgulamaktadır.

Ders kitabı, dinin temel teorik kavramları, özü ve toplumda dine verilen yer hakkında bilgi sahibi olabilmeyi mümkün kılacak nitelikte görünmektedir. Ayrıca Kırgız halkının mevcut ve geçmiş dini gelenekleri, ülkedeki dini durum hakkında bilgi sahibi olabilmek, dünyadaki farklı dinlerin nasıl geliştiğini, dinlerin insanların yaşamlarını nasıl etkilediğini ve kültürlerinin, dini inançlarının özelliklerini öğretmek de ders kitabının kapsamında yer almaktadır.

Kitapta, ders programında da görüldüğü gibi, ortaöğretimdeki öğrencilerin kendi yaş grubuna uygun olmayan ve öğrencilerin zihninde net mesajlar oluşturmayacak bazı bilgiler olduğu görülmektedir. Örneğin, "İmanın ve dinin insan hayatındaki yeri" alt başlığı altında, Tanrı'nın dinlerdeki yerine de değinilmiş ve şu Tanrı inancı konusunda zihinleri şüpheyne düşürebilecek şu ifadeler kullanılmıştır: "*Herhangi bir din, daha yüksek bir gücün, muhteşem bir Tanrı'nın varlığına olan inanca dayanır, ancak bu inanç neye dayanıyor? Birincisi: dini mitlerin ve kutsal kitapların (İncil, Kuran vb.) içeriğine dayalıdır. Yüzyıllardır din görevlileri bizi Tanrı'nın varlığına ikna etmeye çalışıyorlar. Ancak Alman filozofu Kant, kendi düşüncesinde "Tanrı'nın varlığını veya yokluğunu mantıksal olarak belirlemek imkânsızdır, sadece inanmak gerekir" diyebilmiştir.*"¹⁷⁷ Burada da görüldüğü gibi ders kitabında, din hakkında öğrenme yaklaşımının ağırlıkta olduğu ve Tanrı'yı bilip O'na inanma noktasında öğrencileri yanlış yönlendirebilecek bir anlatım içeriği tercih edilmiştir.

Dinlerin sınıflandırması konusunda da ders kitabı gereksiz bir bilgi yoğunluğuna sahiptir. Kitapta dinler, tek Tanrılı, çok Tanrılı, Düalist, Senkretik (Syncretism) ve Tanrısız dinler olarak sınıflandırılmış, tek Tanrılı dinler dışındaki dinlerle ilgili gereksiz ve uzun ayrıntılar kitaba konmuştur. Tek tanrılı (Monoteizm) dinler ve diğer dinler arasındaki temel fark, tek Tanrı'ya (Hristiyanlık, İslam, Musevilik) tapınma olarak belirtilmiştir. Çok Tanrılı (Politeizm) din, çoktanrıcılık inancına dayalı bir din olarak tanımlanırken (eski Mısır, Yunanistan, Hindistan, vb); Dualistik dinin, iki karşıt Tanrı'ya olan inancı içerdiği vurgulanmıştır (Zerdüştlük, Mazdaizm). Tanrısız din (neteizm), yüksek yasa, akıl, insanlık vb. soyut ideallere olan bir inanç biçimi olarak verilirken (eski Budizm, Jainizm); Senkretizm, farklı dinleri ve onların unsurlarını (Maniheizm, Bahaizm, Teozofi, vb.) birleştirmeye çalışan din olarak tanımlanmıştır.¹⁷⁸ Bu konular dersteki bilgi yoğunluğun artmasına sebep olmuştur.

Kitabın içinde yer alan alan dini terminolojilerin bazıları Rusça telaffuzlarıyla kullanılmaktadır. Örneğin bazı mezhepler, Hanafit, Malikit, Şafiit, Hanbalit ve Haridci olarak Rusça telaffuzlarıyla

¹⁷⁶ Komisyon (EBB tarafından), *Din Kültürü Tarihi*, 3.

¹⁷⁷ Komisyon (EBB tarafından), *Din Kültürü Tarihi*, 11.

¹⁷⁸ Komisyon (EBB tarafından), *Din Kültürü Tarihi*, 10.

verilmiştir.¹⁷⁹ Kırgızca'da da bu kelimeler Hanafi, Maliki, Şafi, Hanbali ve Harici olarak kullanılmaktadır. Bu kullanım aynı zamanda ismi zikredilen bu mezheplerle ilgili kitapta yer alan bilgilerin kaynağının genelde Rusça kaynaklar olduğuna dair bize ipucu vermektedir. Genel olarak ders konularına baktığımızda ders kitabı ile ders programı uyumlu bir şekilde hazırlanmıştır. Bu durum, ders kitabının içereği incelendiğinde anlaşılmaktadır.

Görsel 1: *Din Kültürü Tarihi 9 kitabında Tema 13: Modern Toplumda Din ve Çatışmalar konusunda yer alan görsel*¹⁸⁰

Ders kitabında kullanılan görsel, şekil ve şemalara baktığımızda, anlatım esnasında yeterli ölçüde kullanıldığı ifade edilebilir. Fakat görsellerin içeriğinde, öğrencilerin psikolojisine olumsuz yönde etkileyecek bazı unsurlar da kullanılmıştır. Görsel 1'de yer alan görselde, bazı insanların (şiilerin) kendilerine eziyet ettiğini kanlı bir şekilde açıkça gösterdiği görülmektedir. Bu görsel gençlerin psikolojisine olumsuz tesir edecektir.

Görsel 2: *Din Kültürü Tarihi 9 kitabında Tema 7: Dünya Dinleri: İslam konusunda yer alan görsel*¹⁸¹

¹⁷⁹ Komisyon (EBB tarafından), *Din Kültürü Tarihi*, 88.

¹⁸⁰ Komisyon (EBB tarafından), *Din Kültürü Tarihi*, 118.

¹⁸¹ Komisyon (EBB tarafından), *Din Kültürü Tarihi*, 93.

Görüldüğü üzere Görsel 2’de, Ayasofya Büyük Camii’ndeki Lafzatullah ile Hz. Muhammed’in adının yazıldığı levha 180 derece ters olarak yer almıştır. Bunlar küçük ama önemli meselelerdir.

Konuların sonunda sorular ve ödevler kısmı yer almaktadır. Bununla beraber her konunun sonunda bir “Yardımcı Not” bölümü bulunmaktadır. Öğrenciler evlerine gittiği zaman ödevlerin yanında bu bölümlere kendilerince notlar alabilmektedir. Bir de bazı konuların sonunda konuyla ilgili ileri okumalar için literatür listesi yer almaktadır.

Ders kitabı, ders programını incelerken de değindiğimiz gibi, üniversitede lisans öğrencileri için hazırlanmış ders kitabına¹⁸² biraz benzemektedir. Her iki kitapta da dini terminolojiler Rusça telaffuz ile kullanılmaktadır. Her konunun sonunda yer alan ileri okumalar için literatür listesindeki kitaplar da benzeşmektedir. Sorular ve ödevler kısmı da aynı şekildedir. Aralarındaki fark ise, üniversitede yer alan derste her konunun sonunda çoktan seçmeli soruların da olmasıdır.

4.2. Okullarda Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi

4.2.1. Dinlerin Gelişim Tarihi Dersinin Meşruiyetine Yönelik Tartışmalar

Okulda din eğitimi ile ilgili temel uygulamalı yaklaşımları analiz ederken, dört faktör öncelikli öneme sahiptir. Bunları Bazarkulov, şu şekilde formüle etmektedir:

- Din ve devlet arasındaki ilişkinin biçimi,
- Ülkenin dini yapısı (bir veya birden fazla dinin kabul edildiği),
- Dinin ülkelerin tarihi ve geleneklerindeki rolü,
- Ülkenin din eğitimi algısı ve beklentileri.¹⁸³

Dinlerin Gelişim Tarihi dersi de Kırgızistan’ın din dersleri tecrübesinin birikimi üzerine inşa edilmiş bir derstir. Bu dersten önceki dönemlerde verilen din dersleri ile ilgili tartışmalar da daima ülke gündeminde taze kalmıştır. Dinlerin Gelişim Tarihi dersinin hemen öncesinde okutulan İman dersi de benzer süreçleri yaşamıştır. Kırgızistan’da 2017 yılında İyman Fonu Başkanı Nurcigit Kadırbekov Cogorku Keneş’te (Yüksek Meclis) bir teklifte bulunmuştur: Teklifin içeriğinde yakın dönemde Transparency International şirketinin dünya ülkelerindeki yolsuzluk oranlarını açıkladığına değinilmiş, listede Kırgızistan’ın 144. olduğu ifade edilmiştir. Teklifinin devamında Kadırbekov, “*Afrika ülkeleriyle aynı sıralarda yer alıyoruz. Doğumdan başlayarak hayatın her sahasında rüşvetle karşılaşılıyor. Yolsuzluğa karşı çalışma için belki okuldan başlamalıyız. Dolayısıyla okullarda müfredata İman dersinin eklenmesi hususunda düşünmeliyiz*”¹⁸⁴ demektedir. Burada gençlerin edebi ve ahlakı üzerinde İman derslerinin etkili olacağı düşüncesi hâkim görünmektedir.

¹⁸² N.U. Kurbanova vd., *Din Taanuu (Din Bilgisi) Lisans Öğrencileri İçin Akademik Kurs: Ders Kitabı ve Uygulama*.

¹⁸³ Bazarkulov, “Poisk Obuçeniya Religii v Şkolah Kırgızstana”, 184.

¹⁸⁴ Nurcigit Kadırbekov, “Korrupsiya menen kürüşüüdö mektepterge ıyman sabagin kirgizüü kerek”, *NAZARNEWS* (2017).

Türkiye'nin bu konudaki tecrübesine baktığımızda aynı sonuca varıldığı görülmektedir. Türkiye'de din eğitiminin örgün eğitim sürecinin dışında bırakıldığı dönem içinde toplumda ve gençler arasında yaygınlaşan ve ahlaksızlık olarak nitelendirilen bazı alışkanlık ve davranışların yaygınlaşması üzerine 15-21 Şubat 1943 tarihleri arasında toplanan 2. Milli Eğitim Şurası'nda ana tartışma konusu "ahlak meselesi" olarak belirlenmiştir. Eğitim sistemi içindeki dönemin ana sorunları olan dil, tarih ve ahlak için ayrı komisyonlarla çalışmalar yürütülmüştür. Açılış konuşmasında dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, konu olarak alınan dil, tarih ve ahlak ana meselesinin, memleket gençliğinde ahlaki bir buhran, dil ve tarih meselesinde bir sorun oluşturmayacağına dikkat çekmiş ve bunun muhtemel sorunların çözümü için akademik bir çalışma olduğunu söylemiştir.¹⁸⁵ Bu dönemde konuyla ilgili yapılan tartışmalarda milli ahlak kavramı ön plana çıkarılmıştır. Bakan Yücel: "Bizim bir milli hayatımız vardır. Neden ondan mustağni kalalım. Ahlakta milliyetçi oluşumumuz kendi milli bünyemiz içinde eskiden beri beraber getirdiğimiz kıymetlerin kadrini bilmek ihtiyacından doğmuştur"¹⁸⁶ diye açıklamaktadır.

İman dersine karşı en şiddetli direnişlerden birini 'Tanrıcular' olarak bilinen küçük bir grup göstermiştir. Bu grubun üyeleri aslında çok azdır ve devlet bu kurumu dini grup ya da dini sivil toplum kuruluşu (STK) olarak da tanımamıştır. Milliyetçi olarak görünse bile milli değerlere sahip çıkmayan bu gruba göre Kırgız Cumhuriyeti'nde en büyük sıkıntı İslam ve onun eğitiminin verilmesidir. Bunların üyelerinden olan Gülzat Aalieva'nın 2021 senesinde bir gazeteye verdiği röportajda: "*İman dersi adı altında başka ülkelerin ideolojilerinin propagandası yapılmaktadır. Bu doğru bir yaklaşım değildir. Aynı zamanda Kırgız milletine bir hakaret olarak görülmesi gerekir. Böyle zihniyetteki insanlara şimdi de rastlanmaktayız. Böyleleri din diye başka ülkelerin elbise, yaşam tarzını benimsetmeye çalışılmaktadır*"¹⁸⁷ sözleriyle İman dersine olan olumsuz bakışını ortaya koymuştur. Her ne kadar bu görüşler toplumun genelinde o kadar kabul görmese bile, ders hakkında olumsuz bir algı oluşmasına sebep olmaktadır.

Dersin okutulması veya okutulmamasından öte, gerekçeleri daha çok tartışma konusu olmuştur. Bu konuda, son dönemde dine artan ilginin, onun Kırgızistan'ın tarihi, kültürü ve günlük yaşamındaki rolüne bağlı olarak din hakkında nesnel bilimsel bilgiye olan ihtiyacı artırdığı vurgulanmıştır. Bu ihtiyacın laik din eğitimi sistemi ile okul eğitiminin yapısında karşılanması amaçlanmaktadır. Okullarda böyle bir dersin gerekli görülmesinin nedeni, son yıllarda hem dünyada hem de Orta Asya'da dini aşırılık ve radikalizmin büyümesi nedeniyle sosyo-politik durumda gözlemlenen kaos ve karmaşa¹⁸⁸ gerçeğiyle açıklanmaktadır. Bu durum devletin ulusal güvenliğini tehdit eden bir unsur olarak da kabul edilmektedir.

¹⁸⁵ Nurullah Altaş, *Gençlik Döneminde Din Olgusu ve Liselerde Din Öğretimi* (Ankara: Nobel Basımevi, 2004), 12.

¹⁸⁶ Altaş, *Gençlik Döneminde Din Olgusu ve Liselerde Din Öğretimi*, 13.

¹⁸⁷ Gülzat Aalieva, "Bizge dinge tayangan ıyman sabagı kerek emes", *NAZARNEWS* (10 Eylül 2021).

¹⁸⁸ Kalikov, "V Şkolah Kırgızstana Vvedut Novıy Predmet 'İstoriya Razvitiya Religii'".

İman dersinin ardından Edep/Ahlak Bilgisi'nin dini bir ders olmadığına resmi olarak duyurulmasından sonra toplumda din öğretimi konusu yeniden gündeme gelmiştir. Kırgızistan'da dini demokrasi anlayışı ve aşırı liberalizm sonucunda toplum barışı tehdit edilmektedir. Dinin sadece toplumun gelişmesinde bir faktör olmadığı, aynı zamanda bir bölünme ve nefret unsuru olarak da kullanılabileceği bilinen bir durumdur.¹⁸⁹ Dine aşırı bağlılık ile aşırı din düşmanlığı arasında hiçbir fark yoktur. Toplumda inananlar ve inanmayanlar arasında hoşgörünün geliştirilmesinde din eğitiminin önemli bir rol oynadığı ortadadır.

Aslında, Kırgızistan'da bu problemin bilimsel ve pedagojik bir temelde en uygun şekilde çözülmesi biraz ertelenmiştir. Bugün laikliği benimseyen ülkelerin devlet okullarında da din eğitimi verilmektedir. Bu ülkelerde din dersi, vatandaşın temel hakkı olarak algılanmakta ve devlet, ilgili dini kurumlardan öğretmen ataması yapmaktadır. Kırgızistan'da okullarda Dinlerin Gelişim Tarihi dersinin ortaya çıkışını birkaç faktör ile açıklayabiliriz:

1. Halkın dine ve dini yaşama olan ilgisinin artması,
2. Gençleri bilgili, anlayışlı ve ahlaklı dinler arası ve kültürler arası diyalog kurabilen becerilere sahip olma isteği ve bu isteğe karşılık verme arzusu,
3. Kırgızistan'ın tarihi, kültürü, edebiyatı, gelenek, adet ve yaşam tarzında dinin yeri ve rolünün artması,
4. Son dönemlerde hem dünyada hem de Orta Asya'da dini aşırılık, radikalizm ve terörizmin büyümesi nedeniyle sosyo-politik durumun karışıklığı,
5. Devletin karşılaştığı yolsuzluk, rüşvet, emanete ihanet, hırsızlık gibi vb. konularla başedebilmek.

Bu faktörlerin gelişimine bağlı olarak Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kuruluna, 9. sınıflar için önceden düşünülmüş ve tasarlanmış olan "Dinlerin Gelişim Tarihi" dersinin öğretim programı ve ders kitabının tamamlaması, incelenmesi ve yayınlaması talimatını vermiştir. Ekim 2021'de Cumhurbaşkanı Sadır Caparov, "2021-2026 Dönemi için Kırgız Cumhuriyeti'nin Dini Alanda Devlet Politikası Kavramı Hakkında" bir kararnâme imzalamıştır. Yeni kararnâmenin "*halkın birliğini, kültürlerarası ve dinler arası uyumu, devlet-dinsel ortaklığın geliştirilmesini ve devletin laik temellerinin güçlendirilmesini*"¹⁹⁰ sağlamaya hizmet etmesi gerektiği kaydedilmiştir. Kararnamede, bu alanda önümüzdeki beş yıl boyunca devlet politikasının hedefinin "laiklik ilkesi, vicdan ve din özgürlüğünü sağlamaya yönelik mekanizmaları geliştirmek" olduğu belirtilmiştir.

Eğitim ve Bilim Bakanlığı, dersin meşruiyeti tatışmalarına şu açıklamayla cevap vermektedir. "*Genel olarak baktığımızda, bağımsızlığın ilk dönemlerinde okullarda okutulan ve sonradan tekrar*

¹⁸⁹ Bazarkulov, "Poisk Obuçeniya Religii v Şkolah Kırgızstana", 184.

¹⁹⁰ Kalikov, "V Şkolah Kırgızstana Vvedut Novıy Predmet 'İstoriya Razvitiya Religii'".

kaldırılan İman dersi dinin bir parçası sayılmış ve mollalar derslere girmiştir. Bundan ders aldık. Bu sefer mollalar girmeyecek. Cumhurbaşkanı kararnamesine göre konu standartları geliştirilmiştir. Ders sürecinde öğretmenin olumlu veya olumsuz görüşleri, düşünceleri, eğitim standartlarına uyulup uyulmadığını Milli Güvenlik Konseyi, İçişleri Bakanlığı, Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Devlet Din Komisyonu, okul idareleri ve veliler izler ve kontrol eder. Ders işlenirken diğer dinlerin tarihlerini öğrenerek “kavga etmemek, öldürmemek, nazik olmak” gibi ortak değerlerin tanıtılması ve kolaylaştırılması da önemlidir.”¹⁹¹

Türkiye’de de bu konu uzun dönem tartışma konusu olmuştur. Yukarıda da değindiğimiz üzere, 15-21 Şubat 1943 tarihleri arasında toplanan 2. Milli Eğitim Şurasında, 5-14 Şubat 1953 tarihlerinde düzenlenen 5. Milli Eğitim Şurasında; 1962 tarihinde toplanan 7. Milli Eğitim Şurasında, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde (TBMM), Parti Kurultaylarında ortaya konulmuştur. 1962 tarihinde toplanan 7. Milli Eğitim Şurasına, “Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi” tarafından rapor verilmiştir. Bu rapora dayalı olarak din eğitim ve öğretiminin hedefi şu şekilde belirlenmiştir: “Öğrencilere, gelişim ve anlayış seviyelerine uygun olarak, karakter ve ahlak eğitimini de tamamlamak üzere, dini duygulara inanç ve ibadet hakkında temel bilgileri kazandırmak.”¹⁹² Burada daha önce hazırlanmış din öğretiminin hedefleri arasında dini duygu kazandırılması ele alınmamıştır. Türkiye’de din dersinin meşruiyeti uzun süredir tartışma konusu olmasına rağmen en sonunda olumlu neticeye ulaşıldığı görülmektedir.

Kırgızistan’da da uzun süredir devam eden tartışmalar ve anlaşmazlıklar sona ermiştir. 8 Haziran 2022’de Cumhurbaşkanı Sadır Caparov, "Dinlerin Gelişim Tarihi" dersinin Kırgız Cumhuriyeti genel eğitim kurumlarında tanıtılmasına, okutulmasına ilişkin bir kararname imzalamıştır.¹⁹³ Şimdiye kadar okullardaki din öğretimi konusunda toplumda farklı görüşler oluşmuştur. Bu sefer karşı çıkanlar da, destekleyenler de olmuştur. Bu karardan sonra artık ders değil, dersin içeriği tartışma konusu olacaktır.

Bilim Bertü Akademiyası’nın Bölüm Başkanı Muratbek İmankulov ders hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “Dünyadaki tecrübelerden yararlanarak böyle bir din dersini genel eğitim sistemine yerleştirme kararı aldık. Avrupa’da Almanya, Norveç gibi ülkelerde başlangıçta Hristiyanlık dini öğretilip ardından diğer dinler ve İslam dini de okutulmaktadır. ABD, Fransa gibi laik ülkelerde dinlerin tarihi tarafsız olarak verilir. Türkiye’de ise imam hatip liselerinde din dersleri ve ahlak dersleri, diğer okullarda ise din kültürü ve tarihi dersi okutulmaktadır. Biz bunu örnek aldık. Rusya’da durum başka yönde ilerlemekte olup “Ortodoksluğun Temelleri”, “İslam’ın Temelleri” gibi dersler verilmektedir. Öğrenciler, velilerin isteğine göre İslami, Ortodoks, Budist veya Yahudi sınıfına

¹⁹¹ Burulkan Sarıguloğlu, “Din Tarihinin Okutulmadığı Usul Cana Sın Pikir”, *Azattık Unalgısı* (27 Haziran 2022), blm. Din.

¹⁹² Altaş, *Gençlik Döneminde Din Olgusu ve Liselerde Din Öğretimi*, 18.

¹⁹³ Cumhurbaşkanı Kararnamesi, Kırgız Cumhuriyetinin Genel Eğitim Kurumlarında "Dinlerin Gelişim Tarihi" Dersinin Okutulması Hakkında (8 Haziran 2022).

*gönderilmektedir.*¹⁹⁴ Bu sözleriyle İmankulov, herhangi bir dine inanıp inanmadığına bakmadan tarafsızca dinler tarihi okutulacağını vurgulamaktadır.

4.2.2. Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Öğretmen İstihdamı

2014-2020 yılları arasında Kırgız Cumhuriyeti'nin dini alanda devlet politikası uygulanması çerçevesinde okullarda Din Kültürü Tarihi dersinin verileceğine ve 2015 yılında dersin öğretiminin başladığına yukarıda değinmiştik. Başlangıçta proje bazında okutulan ders zamanla 56 okulda daha okutulmaya başlanmıştır. 2020 yılında pandemi nedeniyle dersin öğretmenleri hizmet içi eğitime alınamamış, kitaplar yayınlanamamış ve bu ders Kırgızistan genelinde tam olarak verilememiştir. Söz konusu ders, tarafsız din bilimlerine dayalı olduğu için bu dönemde dersi yeniden hazırlık eğitimini almış tarih dersi öğretmenleri yürütmüştür. Proje sonucunda, tarih öğretmenlerinin genel olarak dini konularda ve din bilimleri konusunda derin bilgiye ihtiyaç duydukları tespit edilmiştir. Bu nedenle Milli Bilimler Akademisi ve Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın ve Öğretmen Yetiştirme Enstitüsü'nün bu yönde birlikte çalışmasına karar verilmiştir.¹⁹⁵

Devam eden süreçte Cumhurbaşkanı kararnamesine göre, yeni eğitim-öğretim yılı başında 7-8 ve 9. sınıflar için Eğitim ve Bilim Bakanlığı, "Dinlerin Gelişim Tarihi" dersinin okullara kademeli olarak tanıtılması için ders kitaplarını, programlarını hazırlamakla görevlendirilmiştir. Bu dersin, dini cemaatler ve akımlarla ilgisi (bağı) olmayan, yüksek ilahiyat eğitimi almış ve din, pedagoji, psikoloji ve öğretim yöntemleri alanında hazırlık görmüş veya yeniden eğitim görmüş kişiler tarafından verilmesi uygun görülmüştür. Personel eksikliği durumunda, uygun pedagojik yeterliliğe sahip tarih öğretmenleri ve din, pedagoji, psikoloji ve öğretim yöntemleri alanında hazırlık görmüş olanlar da dersi verebilecektir. Derse öğretmen olarak atanabilmek için Milli İstihbarat Teşkilatı ve İçişleri Bakanlığı tarafından yürütülen bir soruşturma süreci geçirilir. Soruşturma sonrası Eğitim ve Bilim Bakanlığı, öğretmen adaylarının din, pedagoji, psikoloji ve öğretim yöntemleri alanında hazırlık eğitimi için bir eğitim kursundan geçmesini zorunlu tutmaktadır.¹⁹⁶ "Yeni tanıtılan din dersini kimler verecek?" sorusuna Eğitim Bakanlığı şöyle cevap vermektedir: *"2000 yılından bu yana Kırgızistan'ın çeşitli eğitim kurumlarında binden fazla ilahiyat ve din bilimleri uzmanı yetiştirdik. Bunlar, devlet modeli diploması almış uzmanlardır. Bunlardan yaklaşık 300 kişi okullarda çalışmayı kabul etti. Ancak, öğretmenlik sertifikasına sahip olmaları gerekmektedir."*¹⁹⁷

Cumhurbaşkanlığı kararnamesinde, ülke Anayasasının herkesin vicdan ve din özgürlüğünü güvence altına aldığı ve herhangi bir dinin devlet dini veya zorunlu din olarak kabul edilmesini yasakladığı vurgulanmıştır. Ayrıca bu belge dine artan ilginin, ülkenin tarihi, kültürü ve günlük

¹⁹⁴ Sarigulova, "Din Tarihini Okutudadı Usul Cana Sın Pikir".

¹⁹⁵ Melis Sovetuulu, "'Din Taanu' Sabagının Maksatı Kandıy?", *Kırgız Tuusu* (14 Haziran 2022), blm. Koom.

¹⁹⁶ Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Cumhurbaşkanının Kararnamesi, Kırgız Cumhuriyetinin Genel Eğitim Kurumlarında "Dinlerin Gelişim Tarihi" Dersinin Okutulması Hakkında; Melis Sovetuulu, "'Din Taanu' Sabagının Maksatı Kandıy?"

¹⁹⁷ Sarigulova, "Din Tarihini Okutudadı Usul Cana Sın Pikir".

yaşamında dinin rolünün din hakkında nesnel bilimsel bilgiye yönelik büyük bir ihtiyaç yarattığını ve bu ihtiyacın okul eğitimiyle yani laik eğitim sistemi tarafından karşılanması gerektiğini belirtmektedir. Okullarda dinlerin gelişim tarihi öğretiminin, modern bilimsel ve metodolojik yöntemlere dayalı olması gerektiği hatırlatılmıştır. Ayrıca bu derslerin, dünyadaki geleneksel dinlerle ilgili öğrencilerin çevrelerini, kültürü ve insanın manevi hayatını öğrenmesine yardımcı olmada, geleneksel dinlerin temellerine ilişkin bilginin öğrencilerde ulusal öz-bilinci oluşturmaya, onu destekleyip koruması, aşırılık ve hoşgörüsüzlük ideolojisinin önlenmesinde önemli rol oynadıkları vurgulanmaktadır.

Burada Dinlerin Gelişim Tarihi dersini öğretme hakkının ilahiyatçılarda, personel eksikliği olması durumunda da yetkin tarih öğretmenlerinde olduğu açıkça belirtilmiştir. Buna rağmen doğrudan kararnamede verilen görev dikkate alınmadan, eğitim idareleri başkanları ve okul müdürlerinin çoğu, kararnamenin yukarıda belirtilen ve açıkça yazılan maddesini çeşitli gerekçelerle yerine getirememiştir. Dinlerin Gelişim Tarihi dersi, daha yüksek kademedeki ilahiyat eğitimi almış uzmanlar olmasına rağmen, türlü bahaneler ile başka meslekteki hocalara aktarılmaktadır. Hatta coğrafyacılara, dilbilimciler, sosyologlar gibi profilleri hiç uyuşmayan uzmanlara bile verilme çabaları bilinmektedir. Bu durum karşısında ilahiyatçılar sessiz kalmadan kendi haklarını, görüş ve düşüncelerini ve karşılaştıkları problemleri bizzat cumhurbaşkanına iletmışlerdir.

Cumhurbaşkanına iletilen bir mektupta dersin öğretmen atamaları hususunda karşılaşılan güçlükler konusunda şu satırlara yer verilmiştir: *“Yüksek ilahiyat eğitimi almış din bilimcileri ve ilahiyatçılar devlet okullarında neredeyse hiç istihdam edilmiyor. Kararnamede belirtilen din, pedagoji, psikoloji ve öğretim yöntemleri alanında hazırlık eğitimi almasına rağmen çeşitli bahaneler ileri sürerek din bilimcileri ve ilahiyatçıları okula yaklaştırmıyorlar. Çoğu okul idarecileri açıkça ‘Tarih öğretmenlerimiz hazırlık eğitimi kursu aldı, size ders veremiyoruz’ diyorlar. Karara istinaden idarecilerin bir başka bahaneleri, haftada 1-2 saat için maaş veremeyeceğini ileri sürmeleri oluyor. İlçe, il ve bölge eğitim müdürlüklerinden bu konularda cumhurbaşkanı kararı çerçevesinde hareket etmelerini istediğimizde, onlar da aynı cevabı verdiler. İlahiyatçılar yüksek eğitimli devlet din uzmanları olmalarına rağmen okul kapısından uzaklaştırılıyorlar. Sadece sertifika almış kişilerin yeni konuyu öğretmesi şartını da kabul ettik ve ilahiyatçıları özel eğitimlere yönlendirdik. Ancak buna rağmen din bilimcileri ve ilahiyatçıların önünde engeller bulunmaktadır. Bu, kanunun 3. maddesini ihlal etmek demektir. Hali hazırda okulda görev yapan ilahiyatçılar dışında, okula neredeyse hiçbir ilahiyatçı veya din bilimcisi alınmıyor.”*¹⁹⁸

Mektupta dikkat çekilen hususlar düşünüldüğünde birkaç günlük bir eğitim oturumuna katılarak sorumluluğu ağır bir disiplini öğretmeye çalışmanın bazı zorlukları beraberinde getireceği anlaşılabacaktır. Toplumdaki yanlış dini kanaat ve yanlışların önüne geçebilmek için din bilimcileri ve ilahiyat alanında faaliyet gösteren kişilerin sahip olduğu potansiyelin kullanılması gerekmektedir.

¹⁹⁸ İlahiyatçılar, *Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sadır Caparov'a* (Resmi 04 Eylül 2022).

Ülkede, devlet okullarında din bilimleri alanında eğitim verilmesine ilişkin tartışmalar uzun süredir yapılmıştır. İlahiyatçılar bu tür tartışmalara aktif olarak dâhil olmuşlar ve konunun standartlarının, müfredat ve ders kitabının oluşturulmasında önemli rol oynamışlardır. Böylece ilahiyatçıların da yer almasıyla, kararnamenin uygulanması çerçevesinde devletin güvenliği, toplumdaki dini istikrar ve laik değerlerin korunması adına yeni bir ders geliştirilmiştir.

Ülkedeki genel eğitim kurumları için Kırgız Cumhuriyeti'nin Temel Öğretim Programı (Bazistik Okul Planı), Bakanlar Kurulunun 22 Temmuz 2022 tarihli ve 393 sayılı "Eğitim Hakkında Kanun" ile onaylanmıştır. Bu kanun, Kırgız Cumhuriyeti'nde okullarda verilen eğitiminin devlet eğitim standardına, genel eğitim kurumlarındaki eğitimin koşullarına, organizasyon için belirlenen sıhhi-epidemiolojik gerekliliklere ve eğitim alanında Kırgız Cumhuriyeti'nin kabul ettiği diğer normatif yasal belgelere uygun olarak geliştirilmiştir.¹⁹⁹ Bu açıklamayla birlikte, genel eğitim kurumları için devletin temel öğretim programı, Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın resmi gazetesinde yayınlanmıştır. Bununla ilgili olarak II. bölüm tablo 3'te geniş bilgi verilmiştir.

Dinlerin Gelişim Tarihi dersi, ilk olarak 2022-2023 öğretim yılında müfredata konulmuş, öğretim programında Sosyal Bilimler kısmında Tarih ile İnsan ve Hukuk derslerinin yanında yer almıştır. Resmi Gazete'de konuyla ilgili olarak birçok ayrıntıya yer verilmiştir. Hangi derslerin gruplara ayrılarak verilmesinin gerekli olduğu; dersin kendi öğretmeni mi yoksa hangi dersin hocaları tarafından verilebileceği; hangi sınıflarda ve hangi derslerde notlandırma olması gerektiği vb. hususlar bu ayrıntılardan bazılarıdır.²⁰⁰ Müfredat, Sosyal Bilimler, Filoloji, Fen Bilimleri, Sanat ve Teknoloji, Sağlık Kültürü bölümlerine ayrılarak verilmiştir. Böylece resmi olarak din dersi, devlet okulları öğretim müfredatında yer almıştır. Tablo 11'de dersin haftalık ve yıllık saatlerini görmek mümkündür.

Tablo 11: Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Haftalık Saat Paylaşımı

Sınıf	Ders	Haftalık	Yıllık
7	Dinlerin Gelişim Tarihi	1	34
8	Dinlerin Gelişim Tarihi	1	34
9	Dinlerin Gelişim Tarihi	1	34

Tablo 11'de görüldüğü üzere ders saati haftada bir saattir. Bu saatin yeterli mi yoksa yetersiz mi olduğu ileriki dönemlerde yapılacak araştırmalarla anlaşılabacaktır. Ders saatinin az olması öğretmenleri maddi açıdan da etkilemektedir. Zira Kırgızistan'da bir öğretmene tam maaş bağlanabilmesi için haftada 12 saat dersi olması gerekmektedir. Bu saati dolduramadığı müddetçe ders

¹⁹⁹ Eğitim ve Bilim Bakanlığı, "Bazistik Okuu Planı", 4.

²⁰⁰ Eğitim ve Bilim Bakanlığı, "Bazistik Okuu Planı", 4.

saatine göre maaş bağlanır. Tablo 12’de Dinlerin Gelişim Tarihi dersi için istihdam edilen öğretmenlerin ilçe ve branşlarına göre dağılımı verilmiştir.

Tablo 12: Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Öğretmen İstihdamı, İlçe ve Branşa Göre Dağılım

İlçe Eğitim Müdürlüğü	Mesleği	Sayı	Yüzde %
Aravan ilçesi ²⁰¹	Tarih Öğretmeni	43	81,1
	İlahiyat Mezunu	7	13,2
	Coğrafya ve Hukuk Öğretmenleri	3	5,7
	Toplam	53	100
Kara-Su ilçesi ²⁰²	Tarih Öğretmeni	102	85
	İlahiyat Mezunu	11	9,17
	Tarih ve Toplum, Hukuk Öğretmenleri	7	5,83
	Toplam	120	100
Kadamcay ilçesi ²⁰³	Tarih Öğretmeni	68	87,2
	İlahiyat Mezunu	10	12,8
	Toplam	78	100
Özgen ilçesi ²⁰⁴	Tarih Öğretmeni	83	95,4
	İlahiyat Mezunu	4	4,6
	Toplam	87	100

²⁰¹ Ek-1: Aravan İlçe Eğitim Müdürlüğü Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Öğretmenler Listesi

²⁰² Ek-2: Kara Su İlçe Eğitim Müdürlüğü Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Öğretmenler Listesi

²⁰³ Ek-3: Kadamcay İlçe Eğitim Müdürlüğü Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Öğretmenler Listesi

²⁰⁴ Ek-4: Özgen İlçe Eğitim Müdürlüğü Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Öğretmenler Listesi

Bu kadar tartışmalardan sonra tabloda gördüğümüz durum ortaya çıkmıştır. Genel ortalamaya baktığımızda %10'luk düzeyde ilahiyatçıların istihdam edildiğini görmekteyiz. Bununla birlikte tablodan bağımsız olarak Eğitim ve Bilim Bakanlığı'na başvuran ilahiyatçıların ekserisi istihdam edilmiştir. Eğitim ve Bilim Bakanlığı'na başvuran ilahiyatçıların sayısının az olmasının sebepleri arasında şu hususlara değinilmiştir:

- İlahiyat fakülteleri mezunların sayısının az olması,
 - İlahiyatçıların, uzun dönemdir istihdam alanında yaşanan problemlerden dolayı farklı alanlarda çalışmaları,
 - Okul idaresiyle yaşanan problemler,
 - Okullara öğretmen olması halinde dersin saati az olduğu için tam maaş bağlanmaması
- vs.

4.2.3. Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Öğretim Programları

Dinlerin Gelişim Tarihi dersi öğretim programı da 2022 yılında hazırlanmış ve 2022-2023 eğitim-öğretim yılında uygulamaya konulmuştur. Yeniden geliştirilen Ortaöğretim Dinlerin Gelişim Tarihi dersi öğretim programında, milli ve dini değerleri dikkate alarak “mezhepsel” ve “dinler açılımlı” anlayış olarak ifade edilebilecek bir yaklaşım benimsenmiştir. İslam diniyle ilgili bilgilerde, Fıkıh'ta Hanefi mezhebi ve Akaid'de Maturudi mezhebi merkezli yaklaşım sergilenmiştir. İnanç, ibadet ve ahlak alanlarıyla ilgili, Kur'an'a ve sünnete dayanan ortak noktalara özen gösterilmiştir. Burada önemli bir husus, ibadet öğrenme alanının bölüm başlığının “Dua” olarak verilmiş olmasıdır.

Geliştirilen programla öğrencilerin din ve ahlak hakkında objektif bilgi sahibi olmaları, din öğretimi edinimlerinde insana, düşünceye, hürriyete, ahlaki olana, kültürel mirasa saygılı olmaları esas alınmıştır. Din ve ahlak ile ilgili kazanımların gerçekleşme sürecinde öğrencilerin aktif olması esas alınarak araştırma yapabilecekleri, keşfedebilecekleri, problem çözebilecekleri, çözümlerini ve yaklaşımlarını paylaşıp tartışabilecekleri ortamların sağlanmasının önemi vurgulanmış; müfredatlararası ilişkilendirme yapılarak öğrencinin bilgiye dayalı gerçeği bir bütün olarak algılaması ve değerlendirmesi hedeflenmiştir. Ders programında değerlendirme/notlandırma yoktur. Bunun din özgürlüğü adına olduğu belirtilmektedir.

Dinlerin Gelişim Tarihi dersi programı 7. 8. 9. sınıflar için hazırlanmıştır. Ders kitabı, 2022-2023 eğitim yılında sadece 9. sınıflar için hazırlanmış ve okutulmaya başlanmıştır. Dersin ilk olarak 9. sınıflara veriliyor olmasının, hedeflerin gerçekleşmesinde problem oluşturabileceği düşünülmüştür. Bu bağlamda ders programının açıklama/mektup bölümünde, genel eğitim kurumlarında "Dinlerin Gelişim Tarihi" dersinin 7. 8. 9. sınıflar programının aşağıdaki temeller doğrultusunda oluşturduğu belirtilmiştir:

1. Kırgız Cumhuriyeti "Dinlerin Gelişim Tarihi" dersi öğretim konsepti,

2. Kırgız Cumhuriyeti Anayasası, Kırgız Cumhuriyeti "Eğitim Yasası", Kırgız Cumhuriyeti'nde genel eğitimin devlet eğitim standardı,
3. Kırgız Cumhuriyeti'ndeki genel eğitim kurumlarının (okullar, gymnasium, liseler) 7.8.9. sınıfları için "Dinlerin Gelişim Tarihi" dersi ders standardı.

Kırgız Cumhuriyeti Anayasasına göre Kırgız Cumhuriyeti laik (dini olmayan) bir devlettir. Bu nedenle Kırgız Cumhuriyeti'nde hiçbir dine vurgu yapılmaz ve hiçbir din esas alınmaz.²⁰⁵ Tablo 13'te bu doğrultuda hazırlanan Dinlerin Gelişim Tarihi dersi 7. sınıf programı yer almaktadır.

Tablo 13: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 7. Sınıf “Milli ve Dini Değerler” Bölümü ve Konu Başlıkları²⁰⁶

Bölüm I: Milli ve Dini Değerler
➤ Giriş: Değerler kavramı ➤ Tema 1: Milli Değerler (1 saat) • Milli değerleri anlamak. Milli değerlerin hayattaki yeri ve rolü. ➤ Tema 2: Kırgız Halkının ve Kırgızistan'da Yaşayan Milletlerin Değerleri (2 saat) • Kırgız halkının milli değerleri. Her milletin özel değerleri. Değerlerin korunması ve geliştirilmesi. ➤ Tema 3: Dini Değerler (1 saat) • Dini değerleri anlamak. Dini değerlerin davranışlarımız üzerindeki etkisi. Dini değerlerin ana kaynakları. En önemli dini değerler. ➤ Tema: Dini Değerlerle Milli Değerler Arasındaki İlişki (2 saat) • Dinin hayatımızdaki değerleri tanımlamadaki rolü. Dini değerlerin kullanılmasında milli değerlerin etkisi. Geleneksel dini değerlere özel bir yaklaşım.

Aslında kişinin yaşadığı çevre ve topluma ters düşmeyen, inandığı değerleri ve inançları olmalıdır. Hiç kimse geleneklerini, değerlerini ve ahlak kurallarını tümden yadsıyamaz ya da kendini onların dışında ve üstünde göremez. Kişinin ruh sağlığını korumak bakımından, toplumun değerlerini kabul etmek gerektiği gibi, cemiyetle bütünleşmesi, ona müspet anlamda iştirak etmesi, kalkınmasına, ilerlemesine yardımcı olması için de şarttır.²⁰⁷ Milli değerler okullarda benimsetilerek okutulursa, zamanla öğrenci kendi öz değerlerini kabul eder ve devam ettirir.

²⁰⁵ Mars İbraev vd., *Kırgız Cumhuriyeti'nin Eğitim ve Bilim Bakanlığı “Dinlerin Gelişim Tarihi” Ders Programı (7., 8., 9. sınıflar için)* (Bişkek: Kırgız Eğitim Akademisi, 2022), 3.

²⁰⁶ Mars İbraev vd., *Kırgız Cumhuriyeti'nin Eğitim ve Bilim Bakanlığı “Dinlerin Gelişim Tarihi” Ders Programı (7., 8., 9. sınıflar için)*, 5-8.

²⁰⁷ Halis Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*, 130.

Milli değerler İslam dini ile iç içe olmuştur. Bu manada Dinlerin Gelişim Tarihi dersinin ilk konularının milli değerleri konu edinmesi yerinde olmuştur. Zira öğrenciler, içinde yaşadıkları toplumun tarihini, kültürünü öğrendiği gibi dinini de öğrenmek zorundadır. Öğrenci milli değerleri öğrenerek İslam dininin kültürüne ve tarihine olan dokunuşlarını da fark etmiş olacaktır.

Tablo 14: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 7. Sınıf “Dini İnançlarda Genel Ahlaki Değerler” Bölümü ve Konu Başlıkları

Bölüm II: Dini İnançlarda Genel Ahlaki Değerler
➤ Tema 5: Dini İnanç Kavramı ve Ahlakla İlişkisi (1 saat) • İnanıcı anlamak. Din ve dini inanç nedir? Din ve inanç ilişkisi. Dini inançlar ve ahlak arasındaki ilişki. ➤ Tema 6: Budizm'de Ahlaki Değerler (1 saat) • Budizm bir dünya dinidir. Budizm'de ahlaki öğretiler. ➤ Tema 7: Hristiyanlıkta Ahlaki Değerler (2 saat) • Hristiyanlık bir dünya dinidir. Hristiyanlıkta ahlaki öğretiler. ➤ Tema 8: Dini İnançlardaki Değerlerin Benzerlikleri (1 saat) • Dinlerin temel amacı, insanların doğru-yanlış, iyi-kötü, helal-haram, sevap-günah kavramlarını oluşturmak ve onları çağa göre doğru davranışa yönlendirmektir. ➤ Tema 9: Doğu İnanç Kültüründe Ahlaki Değerler (1 saat) • Doğu kültüründe genel inanç anlayışı, inançlarda ahlaki değerler.

Kendi dışımızdaki farklı kültürleri kabullenmek, farklılıkları geçmişteki politik kaynaklı çatışmalar gölgesinde anlamak zor bir süreçtir. Ama SSCB dönemindeki kritik olaylar süreci daha da farklı yönere itmektedir. Altaş, konuyla ilgili araştırmasında din eğitiminin, başkalarının değerlerine, bakış açılarına uygun bir yaklaşım oluşturabilmek için belli kurallara riayet etmesi gerektiğini belirterek bu kuralları şu şekilde sıralamıştır:

1. Farklı değerler karşısında yansızlık,
2. Ruhsal güzelliklerin takdir edilmesi,
3. Farklılıklara karşı hoşgörü (tolerans).²⁰⁸

Farklı düşüncelerin, kültürlerin değerleriyle ilişki içinde olurken onlar karşısında yansız bir tavır geliştirmek, bu ilişkilerde ortaya çıkmış birçok yanlış anlayışın da fark edilmesini sağlar. Ötekinin

²⁰⁸ Nurullah Altaş, *Çokkültürlülük ve Din Eğitimi* (Ankara: Nobel Basımevi, 2003), 104.

değerleri karşısında yansız bir tutum geliştirmede, yabancı olandaki görünen güzellikleri ön plana çıkararak önyargılı olmadan onları tanımak ve kabullenmek lazımdır.

Felsefecilere göre ahlak, insanlarda doğal ve evrensel olarak bulunan ortak bir niteliktir. Ahlakın ortama, zamana göre değişmeyen ortak ilkeleri, kuralları, yasaları vardır. İnsandan kendine ait doğrular bulması değil var olanı benimsemesi beklenmiştir. Böyle bir durumda eğitilebilir insan tabiatı, telkin süreci boyunca başlatan olmaktan ziyade tepki veren bir anlayışla ele alınır. Toplumun hedef ve ihtiyaçlarının bireyin hedef ve ihtiyaçlarının üzerinde olması hatta onları belirlemesi öngörülmüştür.²⁰⁹ Bu derste öğrenciler öğrenecekleri değerleri kendileri seçmezler, programda tercih edilen değerler öğrenmenin amacı olarak ortaya konur, öğrenciler bu değerleri öğrenirler.

Günümüzde dünyada yapay zekânın hızlı bir şekilde ilerlediğine hepimiz şahit oluyoruz. Böyle bir hızlı gelişimde gençlere dini ve ahlaki değerleri anlatmak, çatışan değerler arasında tercih yapmak, ahlaki ikilimleri çözmek ve ahlaki bilgiler yığından en anlamlı ve güvenilir olanlarını bilinçli olarak seçebilme yeteneği kazandırmak lazımdır. Bu nedenle programda öğrencilerin yaşamın anlamını bulmasına, kendi değerlerini tanımasına ve oluşturmaya, başkalarının değerlerine saygı duymasının gerekli olduğunu anlamasına yardımcı olacak amaçlar olması gereklidir.

Tablo 15: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 7. Sınıf “İslami Değerler” Bölümü ve Konu Başlıkları

Bölüm III. İslami Değerler
➤ Tema 10: Kuran ve Sünnet Ahlakın Temelidir (2 saat) • <i>İslam'ın ana kaynakları: Kur'an ve Sünnet. İnsanın davranışlarını düzenleyen öğretiler içerirler.</i> ➤ Tema 11: Hz. Muhammed Bir Ahlak Örneğidir (2 saat) • <i>Hazreti Muhammed'in biyografisi. Hz. Muhammed'deki ahlak örnekleri.</i> ➤ Tema 12: Ahlaki Değerler (1 saat) • <i>Ahlaki değerlerin insan hayatındaki yeri. İyi niteliklere sahip olmak, kötü niteliklerden uzak durmak. İslam'da ahlakın yeri.</i> ➤ Tema 13: Ailedeki Ahlaki Normlar (2 saat) • <i>Ebeveynlerin yeri ve rolü. Onlara olan saygının yararları. Onları yüzüstü bırakmanın sonuçları. Akrabalarla görgü kuralları.</i> ➤ Tema 14: Kadının Toplumdaki Yeri (1 saat)

²⁰⁹ Recep Kaymakcan, Hasan Meydan, *Ahlak Değerler ve Eğitimi* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2014), 170.

- *Kadına saygı duyma adabı. Anne ve kız kardeşe karşı tutum. Kadınlar için yaratılan fırsatlar. Kadın erkek eşitliği.*

Görüldüğü üzere İslam Değerleri bölümü 5 konu başlığı altında incelenmeye çalışılmıştır. Kur'an ve Sünnet'in İslam değerlerinin ana kaynağı olması konusuna ilk olarak yer verilmesi gayet uygun olmuştur. Hz. Muhammed (a.s) başlığı altında geleneksel siyer bilgisinin öğrenciye aynen aktarımıyla bilişsel alanının bilgi düzeyinde ve bir adım ötesinde kavrama düzeyinde öğrenmelerin gerçekleşmesiyle yetinmeyip aynı zamanda hayati bir örnek olduğu vurgulanmıştır. Hz. Peygamber'in (a.s) ahlak örneği olarak ele alınması peygamberin özellikleriyle, gönderiliş amacıyla, vazifesiyle bağlantılı olarak kanaatimizce isabetli olmuştur.

Burada İslami değerleri ayrı bir bölüm olarak incelenmesi de yerinde olmuştur. Programda iyiliklere sahip olmak ve kötülüklerden de uzak durmaya çalışmak, aslında Kur'an'ın bir emridir.²¹⁰ Daha öncede bahsettiğimiz dersin ortaya çıkma nedenlerinden birkaçı ülkedeki yolsuzluk, hırsızlık, barış içerisinde yaşanmaması olarak belirlenmekteydi. İyi ve kötü işleri ayırt etmek, bunların derin manasını anlamak çok önemlidir.

Kırgız toplumunda kadın hakları ile İslami birbirine karşıt gibi gösterenler çoktur. Bu manada İslami değerler bölümünde böyle bir konunun da olması oldukça önemlidir. Tarihe baktığımızda Kırgızlar Kanıkey, Kızısaykal, Canıl Mırza, Kurmancan Datka ve Kırgızistan'ın ve Türk devletlerinin ilk kadın Cumhurbaşkanı Roza Otunbaeva (2010-2011) gibi kadınları yetiştirmiştir.

Tablo 16: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 7. Sınıf “Ortak İnsani Değerleri” Bölümü ve Konu Başlıkları

Bölüm IV. Ortak İnsani Değerleri
➤ Tema 15: Adalet ve Haksızlık (1 saat) • <i>Adaletli iş yapmanın sorumluluğu. Adalet bir erdemdir. Adaletin ilkeleri, türleri. Haksızlık kötü bir niteliktir. Haksızlığın sonuçları.</i> ➤ Tema 16: Cömertlik ve Kıskançlık (1 saat) • <i>Cömertlik nedir? Ateşin yakıtı yemesi gibi haset de iyilikleri yok eder. Kıskançlıktan kurtulabilirsiniz.</i> ➤ Tema 17: Merhamet ve Zalimlik (1 saat) • <i>Merhamet bencilliği ortadan kaldırır. Nezaket ve şefkat arasındaki fark. Zayıf yaşlı ve savunmasız hayvanlara nasıl bakılacağını öğretir. Acımasızlık kötü bir nitelikdir.</i>

²¹⁰ Hayrettin Karaman vd. (ed.), *Kur'an Yolu Meali* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, 2015) Nahl 16/90; Câsiye 45/15.

➤ **Tema 18: Alçakgönüllülük ve Gurur (1 saat)**

- Alçakgönüllülük, bir insanda yüksek bir niteliklerdir. İnsanlara alçakgönüllülük, nezaket ve anlayışla davranmak imanın bir göstergesidir. Kibir, benlik, gurur, kabalık olumsuz niteliklerdir.

➤ **Tema 19: Cömertlik ve Cimrilik (1 saat)**

- İyilikseverlik, cömertlik ve eli açıklık insan için gerekli niteliklerdir. Kendine, ailesine, çocuklarına, yetimlerine, dullarına, yoksullarına bakmak sevaptır. Cimrilik, açgözlülük, doyumsuzluk, insanı karanlığa ve uçuruma sürükleyen en kötü niteliklerdir.

➤ **Tema 20: Dedikodu ve İftiranın Zararları (1 saat)**

- Dedikodu, tahrik ve iftira günahıdır. Dedikodudan sakının. Dedikodu yapan saygısız ve utanmaz bir kişidir.

➤ **Tema 21: Dürüstlük Niteliği (1 saat)**

- Tüm insan ilişkilerinde dürüstlüğün rolü. Yalan söylemenin sonuçları.

➤ **Tema 22: Emanete Sadık Olmanın Niteliği (1 saat)**

- Emanet nedir? Emanet konusunda sadık olun. Emanetin çeşitleri. Emanete sadık olan insanlar toplumda büyük saygı görürler. Emanete sadık olmak güzel bir niteliklerdir. Emaneti suistimal etmemek lazım. Suistimal nedir? Emanete ihanet etmek alçak bir niteliklerdir.

➤ **Tema 23: Davranış ve Giyim Kültürü (1 saat)**

- Kırgız kıyafetleri, ulusal özellikleri. Giyinme adabı. Halka açık yerlerde giyimin ahlaki ilkeleri. Her kurumun kıyafet kurallarına uymak normdur. Ulusal ve dini kıyafetlerin birleşimi. Tıraş, bıyık ve saç uzatma gibi kişisel süslenme, geleneksel dini kavramlara uygun olmalıdır.

Bu bölümde yakın ve zıt olmak üzere şu değerlerden ve kötü ahlak özelliklerinden bahsedilmiştir: “Adalet, erdemli olmak, haksızlık, kıskançlık, zalimlik, merhamet, şefkat, acımasızlık, gurur, alçakgönüllülük, nezaket, kibir, benlik, kabalık, iyilikseverlik, cömertlik, eli açıklık, cimrilik, açgözlülük, doyumsuzluk, dedikodu, iftira, dürüstlük, yalan söylememek, emanete sadık olmak, temizlik, süslenme kültürü ve giyinme kültürü.” Başka sınıflarda ve diğer bölümlerde de değerler işlenmiştir. Ama değerlerin ayrı bir bölüm olarak ele alınması ve bu şekilde isimlendirilmesi uygun olmuştur. Ders, öğrencileri topluma hazırlamak, onları yetişkin ve sorumlu vatandaş olarak yetiştirmek ve birtakım değerleri kazandırmayı amaçlamaktadır ve bu gaye programa yansımış görünmektedir. Aslında dünyada tüm ülkelerde ortak insani değerleri açık ya da gizli şekilde öğretecek dersler vardır.

Şu hususu da belirtmemiz gerekir ki, böyle bir bölümün 7. sınıflarda yer alması kanaatimizce doğru olmuştur. Çünkü farklı inanç mensuplarının uyum içerisinde bir arada yaşaması olgusu, ikili ilişkilerde en önemli değerlerden olan merhamet, saygı ve hoşgörü değerleri çerçevesinde anlaşılmalıdır.²¹¹ Bu bağlamda eğitim-öğretim faaliyetleri içerisinde ortak insani değerler öğretimi

²¹¹ Ramazan Gürel, “2010 Yılı ve Sonrası DKAB Dersi Öğretim Programları ve Ders Kitaplarında Saygı ve Hoşgörü Değerleri Bağlamında Diğer Dinlerin Öğretimi”, *Kilitbahir* 15 (2019), 84.

uygulamalarına daha çok yer verilmeye başladığını görmekteyiz. Bilhassa çoğulcu, demokratik toplumlarda din eğitimi faaliyetlerinin pratikteki yansımaları hususunda ortak insani değerlerinin kendine has bir yeri vardır. Zira çağdaş din eğitimi anlayışlarından biri olan çoğulcu din eğitimi, ötekine saygı ve pozitif hoşgörü yorumuna dayanır.

Türkiye tecrübesine baktığımızda, Kırgızistan’a benzer şekilde Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersi öğretim programında öğrencilerin içselleştirilmesi ön görülen birçok değer yer almıştır. Bu değerlerin, derslerin bir kısmının kazanım, etkinlik ve açıklamalar tablolarında, “öncelikle verilecek değerler” başlığı altında konu ve etkinliklerle de ilişkilendirildiği görülmektedir. Öngörülen değerler şunlardır: “Adil olma, aile kurumuna önem verme, bağımsızlık, bilimsellik, çalışkanlık, dayanışma, ölçülülük, yumuşak huyluluk, güvenilir olmak, kanaat, cömertlik, sabır, samimiyet, güven, namuslu olmak, alçakgönüllülük, sözünde durmak, emanete riayet etmek, hakikat sevgisi, kardeşlik, duyarlılık, doğruluk, dürüstlük, estetik duyarlılık, hoşgörü, misafirperverlik, sağlıklı olmaya önem verme, saygı, sevgi, sorumluluk, temizlik, vatanseverlik, yardımseverlik, paylaşımcı olmak ve fedakârlıktır.”²¹²

Tablo 17: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 7. Sınıf Kazanımları

7. Sınıf Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Kazanımları
• <i>Ataların gelenek ve göreneklerini milli değerlere göre analiz eder ve değerlendirir;</i> • <i>Dinin toplumdaki insan davranışları üzerindeki olumlu etkilerini anlatabilir;</i> • <i>Milli değerler temelinde dünya görüşü genişler;</i> • <i>Ulusal ve dünya dinlerindeki ahlak öğretilerine dayalı olarak görüşler oluşturulur.</i> • <i>Kültürlerarası ve dinler arası barışın ahlaki değerlerine ve ahlaki önemine bağlı kalır;</i> • <i>“Din” ve “dini inançlar” kavramları arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları açıklar;</i> • <i>Dini inançlarda yer alan ahlaki kuralları karşılaştırabilir ve bunların faziletlerini vurgulayabilir;</i> • <i>İnsanlar arasındaki dini farklılıkları tanımlar, dini özelliklerinin belirtilerini tanımlar;</i> • <i>Dini çeşitliliğin değerlerini anlar ve kabul eder;</i> • <i>İslami değerleri açıklayabilir;</i> • <i>Ahlaki değerlere örnekler verebilir;</i> • <i>Ortak insani değerleri vurgular;</i> • <i>Değerlerden yola çıkarak öz disiplin becerisi kazanır.</i>

²¹² Kaymakcan, Meydan, *Ahlak Değerler ve Eğitimi*, 217.

Öğretim programındaki kazanımlar, ulusal-manevi değerlere saygı duyan ve dünya halklarının kültür ve dini görüşlerine karşı hoşgörülü bir yaklaşıma sahip olan bireyler yetiştirmeyi amaçlanmaktadır. Bu manada programın öngörüsü evrensel insani değerlere dayalı, hümanizmin fikirlerini destekleyen, insan haklarına saygılı, kültürel çalışmalara dayalı, bilgi/deneyim/duygusal-değer sistemine bağlı, diğer halklar ve kültürlerle karşılıklı ilişkiler oluşturabilecek bir yapı oluşturmaktır. Program doğrultusunda yetişecek bireyler diğer insanların ve sosyal grupların görüşlerine saygı duyar. Konum ve değerlerin (dini, etnik, profesyonel, kişisel vb.) çeşitliliğinin tanınmasına dayalı olarak görüşlerini medeni bir şekilde savunabilir, başkalarına saygı duyabilir. Bu amaçların hayata geçmesiyle Dinlerin Gelişim Tarihi dersi öğrencilerde, kendi fikirlerini ifade etme ve diğer insanların fikirlerini dinleme, tartışmanın dinamiklerini hissetme ve kurallara uyma, müzakere yürütme yeteneği oluşturur. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere 7. sınıflar için hazırlanan program amaçları ve kazanımları yeterli olmuştur. Program içeriği de akıcı bir şekilde oluşturulmuştur diyebiliriz.

Tablo 18: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 8. Sınıf “Dini İnançlar” Bölümü ve Konu Başlıkları²¹³

Bölüm I: Dini İnançlar
➤ Giriş: Dinlerin gelişim tarihi. Dinin insan hayatındaki yeri. ➤ Tema 1: Dini inançlarla ilgili genel anlayış (1 saat.) • <i>İnanç nedir? İnancın dinle ilgili yönleri</i> ➤ Tema 2: Doğu dini inançları (1 saat) • <i>Konfüçyüsçülük, eski Çin'deki ana düşünce okuludur. Konfüçyüsçülüğün ana yönleri.</i> <i>Dini bir inanç olarak ortaya çıkış dönemi.</i> ➤ Tema 3: Ulusal dini inançlar (2 saat) • <i>Hinduizm ulusal dindir. Yahudilik ulusal bir dindir. Ortaya çıkış tarihi. Ana Özellikler. Bugünkü durumu, dağılım alanı.</i> ➤ Tema 4: Kırgızların eski dini inançları (1 saat) • <i>Kırgızların eski dini inançları. Dini inançlara ilişkin görüşler.</i>

Konu başlıklarından anlaşılacağı üzere bu bölümde dini inançlarla ilgili genel anlayış, Doğu inançları (Uzak Doğu) ve ulusal inançlar yer almaktadır. Aslında programdaki konu dağılımı farklı bir şekilde de olabilir. Örneğin, öğrencilere ilk olarak Kırgızların eski dini inançlarından başlayarak günümüze kadar olan inanç serüvenini ve şu anda yoğun bir şekilde tercih ettiği inancını vurgulayarak sonra diğer dinler ve inançlara yer verilmesinin daha faydalı olabileceği kanaatindeyiz. Düşünce olarak

²¹³ İbraev vd., *Kırgız Cumhuriyetinin Eğitim ve Bilim Bakanlığı “Dinlerin Gelişim Tarihi” Ders Programı (7., 8., 9. sınıflar için)*, 9-10.

Kırgızistan'ı doğu inançları bir hayli etkilemiştir ki bu hal coğrafya olarak da kaçınılmaz bir durumdur. Bu bağlamda programda Uzak Doğu inançlarına da yer verilmiş olması yerinde olmuştur.

Tablo 19: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 8. Sınıf “Dünya Dinleri” Bölümü ve Konu Başlıkları

Bölüm II: Dünya Dinleri
➤ Tema 5: Dinlerin yapısı ve sınıflandırılması (1 saat) • Dinlerin temellerini anlamak. Dinin yapısı ve sınıflandırılması ➤ Tema 6: Budizm'in ortaya çıkışı ve gelişiminin tarihi (1 saat) • Budizm'in kurucusu Siddhartha Gautama'dır. Budizm'in kökeninin nedenleri ve özellikleri. ➤ Tema 7: Budizm'in Yönleri. Modern Budizm. (1 saat) • Budizm'in ana fikri. Budizm'deki bölünmeler. Bugünkü durumu, dağıtım alanı. Kırgızistan'da Budizm'in yayılması. ➤ Tema 8: Hristiyanlığın doğuşu ve gelişimi tarihi (1 saat) • Hristiyanlığın Doğuşu. Hristiyanlığın kökeninin nedenleri ve özellikleri. Kutsal kitap İncil'dir. ➤ Tema 9: Hristiyanlığın Bölünmesi. Modern Hristiyanlık (1 saat) • Hristiyanlığın ana düşüncesi. Ayrılma nedenleri. Bugünün durumu, dağıtım alanı. Kırgızistan'da Hristiyanlığın yayılması. ➤ Tema 10: İslam'ın Ortaya Çıkışı ve Gelişim Tarihi (1 saat) • İslam'ın ortaya çıkış tarihi. Hz. Muhammed ve peygamberlik misyonu. Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'in tarihi yeri. ➤ Tema 11: İslam'ın Yönleri: Sünnilik ve Şiilik (1 saat) • İslam'ın ana yönü: Ehli Sünnet vel-Cemaat. Ehli Sünnet vel-Cemaat ve özellikleri. Şiilik: ortaya çıkış tarihi, akımları ve mevcut durumu. ➤ Tema 12: Kırgızistan'da İslam'ın Yayılışı (2 saat) • Yerel halkın İslam'a tanışma süreci. Geleneksel kültür ile İslam kültürünün birleşimi. ➤ Tema 13: İslam'da Dini ve Hukuki Okullar: Dört Ana Mezhep (2 saat) • Dini ve hukuki ekoller ve bunların ortaya çıkış tarihi. Dört ana mezhep ve hukuk ekolü ve özellikleri.

Programda “Dünya Dinleri” başlığı altındaki bu bölümde, 9 konunun 4'ü, saat olarak baktığımızda 11 saatin 6'sı İslam'a ayrılmış durumdadır. Verilen konuların bu saatler dâhilinde anlatılmasının zor görüldüğünü hemen belirtmek gerekir. Örneğin *İslam'ın Ortaya Çıkışı ve Gelişim*

Tarihi başlığı altında İslam'ın ortaya çıkışından başlayarak, peygamberlik misyonu ve Kur'an ve Sünnet konularının bir saatlik zaman diliminde yeterince anlatılabileceğini düşünmek pek doğru görünmemektedir. Konuların içinde *Kırgızistan'da İslam'ın Yayılışı* konu başlığının yer alması anlamlı olmuştur. Çünkü gençlere halk geleneğinin İslam ile iç içe olduğu kültürel bileşenini anlamasına yardımcı olacaktır.

Tablo 20: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 8. Sınıf “Kültürel Miras” Bölümü ve Konu Başlıkları

Bölüm III: Kültürel Miras
➤ Tema 14: Dinlerin Maddi Kültürel Mirası (2 saat) • <i>Maddi miras kavramı. Dünya Dinlerinde Mimarlık ve Sanat Görüşleri.</i> ➤ Tema 15: Dinlerin Manevi Mirası (2 saat) • <i>Manevi kültür nedir? Dünya dinlerinde manevi mirasın benzerlikleri ve farklılıkları.</i> ➤ Tema 16: Bilim Adamları ve Bilginler (2 saat.) • <i>Bilim adamları, âlimler, bilime katkıları, çalışmaları ve ahlaki davranışa yönelik eserleri. Muhammed el-Farabi, Ebu Ali ibn Sina, Ebu Reyhan el-Beruni, Yusuf Has Hacib (Yusuf Balasaguni), Mahmud Kaşgari (Barskani) gibi ortaçağ büyüklerinin hikâyesi.</i> ➤ Tema 17: Şairler-Yazarlar (2 saat) • <i>Müslüman şair ve yazarlar Mevlana Celaleddin-i Rumi, Hoca Ahmed Yesevi, Yunus Emre. Onların çalışmaları, toplumdaki insan davranışlarına adanmıştır. Kırgız halkının çağdaş (zamancıl) şairleri.</i> ➤ Tema 18: Dünyaca Ünlü Sanat Adamları (2 saat) • <i>Dünyaca ünlü binalar yaratan bilge adamlar. Tarihteki yeri ve değeri.</i>

Kültürel Miras bölümünde dinlerin maddi ve manevi miraslarının açıklanması, dünya dinlerinden örnekler verilmesi, benzeştiği ve ayrıştığı taraflarını tespit edilmesi değerli tespitler olmuştur. Müslüman âlimlerin ilime, bilime, sanata olan katkısına yer verilmektedir. Bu konular üzeri tozlanmış konular olup, okullarda dini gerekçelerden dolayı uzun süre okutulmamıştır. Bu manada bu tarz konuların tekrar programlarda yer bulması değerli bir kazanım olarak görülmelidir. Tema 18’de bahsedilen ünlü sanat adamları denildiğinde genel olarak mimarlardan söz edilmektedir. Tema özelinde mimari yapılar, tarihteki yeri ve günümüzdeki değeriyle birlikte işlenmiştir. Bu anlatım tarzı, İslam'ın etki ettiği kültürel alanları Kırgız gençlerinin daha iyi tanınmasına imkân sağlayacaktır.

Tablo 21: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 8. Sınıf Kazanımları

8. Sınıf Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Kazanımları
• <i>Dini inançların ahlaki ilkelerini çözümler, kendi bakış açısını ifade edebilir;</i> • <i>Dinin toplumsal gelişme üzerindeki etkisini kavrar, bireyin ve toplumun gelişmesinde dinin yerini bilir;</i> • <i>Dünyadaki dini inançların çeşitliliğini analiz edebilir ve bunların kapladığı alanı gösterebilir;</i> • <i>Toplumdaki insanların ahlaki oluşumunda dinin rolünü belirler;</i> • <i>Doğu'nun dini inançlarını değerlendirebilir;</i> • <i>Ulusal dini inançları tanımlayabilir;</i> • <i>Kırgızların eski dini inançlarının oluşumunu ve İslam öncesi gelişimini analiz edebilir;</i> • <i>Dünya dinlerinin kökenini ve gelişimini bilir ve kompozisyon yazabilir;</i> • <i>Budizm'in tarihini ve amacını belirleyebilir;</i> • <i>Hristiyanlığın tarihini ve gelişimini analiz edebilir;</i> • <i>İslam tarihini tespit edip, üzerine makale yazabilir;</i> • <i>İslam'ın dini ve hukuk ekollerini analiz edebilir;</i> • <i>Dini temsilcilerin dünya maddi ve kültürel mirasına katkısını belirler;</i> • <i>Bilim ve sanatta örnek kişiler hakkında rapor hazırlayabilir.</i>

8. sınıf programına ve kazanımlarına baktığımızda, ulusal dinlerden başlayarak dünya dinlerinin tarihini, gelişimini, değerlerini, ekollerini ve toplumdaki rolünü açıklayıcı bir şekilde ortaya koyan bir anlatımla verilmektedir. Programda ayrıca dinlerin ve din âlimlerinin dünya maddi ve manevi mirasına olan katkısını da açıklamaktadır. Programda öngörülen kazanımlara göre, öğrenciler geçmişten günümüze olan serüvende dinin toplumsal yaşamdaki rolünü anlamlandırabilir bir beceriye sahip olacaktır. Burada dikkat etmemiz gereken husus, din eğitiminin boyutlarındaki dağılımın tüm dinlerde birbirinin aynı olmamasıdır. Bazı dinler inancı vurgularken bazı dini yapılarda ritüeller önemlidir. Bazılarında ise duygusal yaşantılar, ahlaki oluşumlar ön plandadır.²¹⁴ Dolayısıyla dinleri, boyutları ve yönleri açısından birbirleriyle karşılaştırmak doğru değildir.

²¹⁴ Nurullah Altaş, *Din Eğitimi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022), 195.

Tablo 22: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 9. Sınıf “Dünya Dinlerinin Temelleri”

Bölümü ve Konu Başlıkları²¹⁵

Bölüm I: Dünya Dinlerinin Temelleri	
➤	Giriş: Dünya dinlerinin temelleri, ilkeleri, değerleri, devletimizin dine bakış açısı.
➤	Tema 1: Dinlerin temellerini anlamak (1 saat)
•	<i>Din nedir? Dinlerin temellerini nasıl anlarız?</i>
➤	Tema 2: Budizm'in Temelleri (2 saat)
•	<i>Budizm'in modern dünyadaki yeri. Budizm'in ana yönleri. Buda'nın öğretisinin özü "Dört Yüce Gerçek'tir. Dördüncü gerçeği açıklayan adımlar.</i>
➤	Tema 3: Hristiyanlığın Temelleri (2 saat)
•	<i>Hristiyanlığın oluşum dönemi. Hristiyanlığın temel özellikleri. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh. Ortodoks ve Katolik Kiliselerindeki ana yedi gizem.</i>

Programın bu bölümü, öğrencilere dinin günlük hayatımızda derin bir yeri olduğunu anlatmaktadır. Bu kadar derin bir anlam taşıyan din kavramına hangi tanım uymaktadır? Dinin, “Değerler bütünü” olarak kısa ve net bir tanımına odaklanmak mantıklıdır. Din, değerlerine, dünya görüşüne ve insanlığa sunduğu sistemli yaşam modeline göre anlam kazanır. Bu nedenle dinin orijinal kaynaklarına dayanarak onun esaslarını günümüz yaşam koşullarına uyarlamak önemlidir.

Bugün Budizm'in dört yüz milyondan fazla inanana vardır. Çoğu Hindistan, Çin, Moğolistan, Tayland, Vietnam, Singapur, Tayvan, Tibet ve Japonya gibi Güney Asya ülkelerinde yaşamaktadır. Budizm, doğu toplumuna özgü benzersiz özellikleri ile Hristiyanlık ve İslam'dan temelde farklı bir dindir. Programda Budizm'e de yer verilerek bir nevi dinler tarihi niteliğinde bir içerik hazırlanmıştır.

Tablo 23: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 9. Sınıf “İslam'ın Esasları” Bölümü ve Konu Başlıkları

Bölüm II: İslam'ın Esasları	
➤	Tema 4: İslam'ın Temelleri (2 saat)
•	<i>İslam'da temel kaynaklar. İslam'ın esasları (iman, islam, ihsan) ve özellikleri.</i>
➤	Tema 5: İnanç (2 saat)
•	<i>İnanç temelleri. Cenab-ı Hakk'a iman, imanın esaslarının ilki ve çekirdeğidir.</i>

²¹⁵ İbraev vd., Kırgız Cumhuriyetinin Eğitim ve Bilim Bakanlığı “Dinlerin Gelişim Tarihi” Ders Programı (7., 8., 9. sınıflar için), 11-13.

➤ **Tema 6: İbadet (2 saat)**

- *İbadet nedir? İbadetin çeşitleri. İslamın şartları. İbadetleri etmenin sorumlulukları ve şartları.*

➤ **Tema 7: Ahlak (2 saat)**

- *Ahlak (ihsan) nedir? Geleneksel ahlak ile din ahlakı arasındaki benzerlikler ve farklılıklar.*

➤ **Tema 8: Hz. Muhammed'in Çağdaşları, Sahabelerin Hikâyesi (2 saat)**

- *Sahabe kimdir? İlk sahabeler. Medine'ye hicret. Peygamber'in dört halifesi.*

Görüldüğü üzere bölümün tamamı İslam'a ayrılmıştır. İslam'ın temel kaynakları ve üç ana unsuru (iman, ibadet, ihsan) incelenmiştir. İman, ibadet ve ahlak şeklindeki konu sıralaması da uygun olmuştur. Allah'a iman konusunda başlayarak diğer iman esaslarına da yer verilmiştir. İbadet konu başlığı altında ibadet etmenin sorumluluğu ve şartlarına da değinilmesi isabetli olmuştur. Ahlak konusunda ise Kırgız geleneği ile İslam ahlaki arasındaki farklar ve benzerlikler açıklanmıştır. Bunlardan sonra Hz. Muhammed'in siyretine yer verilmiştir. Programda İslam dininin temellerinin ayrıntılı bir şekilde ele alınması öğrenciler için faydalı olmuştur. Bu bilgileri gençlerin, devletin resmi ve güvenilir kurumlarından elde etmesi önemli ve değerlidir.

Tablo 24: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 9. Sınıf “Kırgızistan'da Hanefi Okulu ve Maturidi İnancı” Bölümü ve Konu Başlıkları

Bölüm III: Kırgızistan'da Hanefi Okulu ve Maturidi İnancı
➤ Tema 9: İmam-ı Azam ve Hanefi Mezhebi (2 saat) • <i>Hanefi Mezhebi nedir? İmam Azam'ın biyografisi ve faaliyetleri.</i> ➤ Tema 10: Hanefi Mezhebinin Özellikleri (2 saat) • <i>Hanefi Mezhebini usulü. Fıkıh nedir?</i> ➤ Tema 11: Hanefi Mezhebinin Orta Asya'da Yayılışı (1 saat) • <i>Hanefi mezhebinin dağılımı. Kırgızistan'daki bilim adamları.</i> ➤ Tema 12: Ebu Mansur el-Maturudi ve Onun İnanç Mektebi (2 saat) • <i>Maturudi İnanç Okulunun Özellikleri. Ebu Mansur el-Maturudi'nin biyografisi ve etkinliği.</i>

Devletin geleneksel din olarak nitelendirdiği Hanefi ve Maturudi çizgisi vazgeçilmezdir. Genel olarak programda diğer dinlere de yer verilmesine rağmen, İslam mezhepleri arasında sadece Hanefilik ve Maturidilik mezheplerine yer verilmesi ilginçtir. Tarihten bu yana bu bölgelerde itikadi ve ameli yönden hâkim olan mezhepler bunlardı. Bağımsızlıktan sonra bazı selefi inançlar bölgede hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Bütün bunları devlet tehlike olarak gördüğü için programda geleneksel mezheplere yoğun bir şekilde odaklanmıştır.

Tablo 25: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 9. Sınıf “Devlet ve Din” Bölümü ve Konu Başlıkları

Bölüm IV: Devlet ve Din	
➤	Tema 13: Devlet ve Din Arasında Karşılıklı İş birliği (2 saat)
•	Devlet nedir? Dini alanda mevcut devlet politikasının temel ilkeleri. Dinin en önemli işlevleri.
➤	Tema 14: Kırgız Cumhuriyeti'nin Dini Alanda Devlet Politikası (1 saat)
•	Kırgızistan'da Sovyet sonrası dini durum. Kırgız Cumhuriyeti'nin dini alanında devlet politikasının temelleri.
➤	Tema 15: Dinler arası Uyum ve Tolerans (2 saat)
•	Tolerans. Dinde zorlama yoktur. Dinlerin ortak değerleri (İnsanlık).
•	Diğer inançların değerlerine saygı gösterin. Hayırlı işlerde iş birliği. İş huzur.
➤	Tema 16: Kırgızistan'da Yıkıcı, Aşırılık Yanlısı Ve Terör Örgütleri (2 saat)
•	Dini aşırılık, terörizm ve radikalleşme kavramları. Radikalizm. Aşırılık. Terörizm. Gençlerin aşırılık yanlılarına cazibesi ve önlenmesi sorunu. Kırgız Cumhuriyeti Aşırılıkçı Faaliyetlerle Mücadele Kanunu. Aşırılık yanlısı bir örgüt. Aşırılık yanlısı örgütlerin nitelikleri ve sembolleri. Kırgız Cumhuriyeti topraklarında yıkıcı, aşırılık yanlısı ve terör örgütlerinin faaliyetleri yasaktır.

Bu bölüm genel olarak devlet güvenlik konusunu içermekte, gençlere laik sistemi ve bu sistemin işlevini açıklamaktadır. Küreselleşen dünyada dinler arası uyum içinde yaşamının önemi vurgulanmaktadır. Aynı zamanda terör olarak nitelenen dini grup ve teşkilatlar ve yasaklanma nedenleri incelenmektedir.

Daha öncede bahsettiğimiz üzere, bu konulardaki problemler dersin okul programına konulmasında önemli rol üstlenmiştir. Amaç, aşırılık yanlısı ve terör örgütlerinin gençlerden faydalanmasını önlemektir. Bazı yerlerde hukuk hocalarının da bu derse girmesinin bir nedeni programın bu bölümüdür.

Tablo 26: Dinlerin Gelişim Tarihi Öğretim Programı 9. Sınıf Kazanımları

9. Sınıf Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Kazanımları
• Dünya dinlerinin temellerini analiz edebilir; • Budizm'in temellerini tanımlayabilir; • Hristiyanlığın temellerini örneklerle açıklayabilir;

- *Kırgızistan'da Budizm ve Hristiyanlığın ortaya çıkışını tarihi kaynaklarla kanıtlayabilir;*
- *İslam'ın temel ilkelerini açıklayabilir: inanç, ibadet, ahlak;*
- *Kırgızistan'da Ana hukuk ekolü olan Hanefi mezhebinin önemini ve değerini sözlü ve yazılı olarak açıklayabilir;*
- *Ebu Mansur el-Maturidi'yi ve mezhebinin özelliklerini tanımlar;*
- *Dinin devletin gelişimi üzerindeki etkisini analiz eder;*
- *Kırgız Cumhuriyeti, etnik nüfusunun dini inançlara dayalı değerlerine hoşgörüyle davranır;*
- *Toplumsal barış ve uyum için karşılıklı saygı ve diyaloga dayalı çok etnikli ve çok mezhepli bir ortamda, diğerleriyle iletişim kurabilir;*
- *Aşırıılık ve radikalizm kavramlarını tanımlar;*
- *Toplum güvenliğini tehdit eden dini faaliyetlerin suç olduğunu anlar, faaliyetlerini hukuka uygun olarak yürütür;*
- *Kırgızistan'daki dini örgütlerin özgünlüğünü ve yasal statüsünü belirler;*
- *Aşırıılık yanlısı bilgileri ayırt edebilir. Dini temellere ve geleneksel dine neden ihtiyaç duyulduğunu anlar;*
- *Bir insanın ruhsal oluşumu için gerekli olan ihtiyacı hayatta nasıl uygulayacağını anlar ve bilir.*

Görüldüğü üzere kazanımlar herhangi bir bölüm için değil dersin tamamı için hazırlanmıştır. Burada özellikle toplumun genel itibarıyla kabul ettiği ve devletin istediği Hanefi ve Maturudi çizgisinde yoğunlaşıldığını görmekteyiz. Mezhep ifadesi çok geçse bile diğer mezhepler hakkında bilgi verilmemektedir. “*Toplum güvenliğini tehdit eden dini faaliyetlerin suç olduğunu anlar*” ifadesi, doğrudan din dersinin değil hukuk dersinin konusu olmakla birlikte din-devlet ilişkisi bağlamında dinin önemli konumuna dair gençlerde bir farkındalık oluşmasına da hizmet edecektir.

Kazanımlarda “*dini temellere ve geleneksel dine niçin ihtiyaç duyulduğunu anlar*” ifadesi geçmektedir. Bu ifade radikalizm ve terorizm ile bağdeebilmek için konulmuştur. Terör ve radikalizm kavramlarının İslam ile bağdaşmayacağını vurgulamak lazımdır. Bu kavramları herhangi bir din veya dini düşünceyle ilişkili olarak anlatmak doğru değildir. Daha önce ders programının ortaya çıkma nedenlerin sıralarken terörle mücadeleden bahsetmiştik. Program kazanımlarında değinilen “*geleneksel din*” ifadesi, bir bakımdan yasal zemini olmayan bir ifadedir. Geniş manasını anlamlandırmak çok zor görünmektedir.

Genel olarak programlarda, dersin amaç ve ilkelerinin yanında kazanımlar ve öğretmen için kısa yöntemlerin yer aldığı görülmektedir. Yöntemlere baktığımızda, "eğitim hakkında" yasasına göre, "*Öğretmen, pedagojik çalışmayı düzenleme yöntemlerini ve biçimlerini özgürce seçebilir.*" Bu ifadeyle öğretmenlere, öğretim yöntemlerini/teknolojilerini özgürce seçme hakkı tanınmıştır. Aynı zamanda, genel eğitim kurumlarında öğretimin yeterlik temelinde inşa edildiğini göz önünde bulundurarak,

öğretmen öğrencileri bağımsız öğrenme sürecine dâhil etmek için yalnızca geleneksel (klasik) değil, aynı zamanda etkileşimli öğretim yöntemlerini/teknolojilerini de kullanmalıdır.²¹⁶ Yine yöntem kısmında öğrencileri değerlendirmenin, nasıl olması gerektiği belirtilmiştir. Değerlendirme; içsel öğrenme motivasyonunu teşvik etmeyi ve öz değerlendirme, öz analiz, karşılıklı değerlendirme, kişinin kendisinin ve diğer öğrencilerin eylemlerini eleştirel olarak değerlendirme becerilerini geliştirmeyi amaçlar ve duygusal olarak hoş ve arkadaşça bir atmosfer yaratılmasına katkıda bulunur.²¹⁷ Dersin amaçlarına ve kazanımlarına baktığımızda öğrencilerin milli dinler ve dünya dinleri hakkında geniş bilgiye sahip olmasının gerekliliği de vurgulanmaktadır.

4.2.4. Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Ders Kitapları

Cumhurbaşkanı kararnamesine göre, cumhuriyetin genel eğitim kurumlarında Dinlerin Gelişim Tarihi dersi aşağıdaki durumları içermelidir:

- Öğretim, modern bilimsel ve metodik yöntemlere dayalı olmalıdır,
- Ülkemiz için dünya dinleri ve ulusal dinler hakkında eğitim, öğrenciler için kendi dünyasını, başka dünya kültürlerini ve manevi yaşamını tanımasına yardımcı olmalıdır,
- Geleneksel dinin (salıttuu din)²¹⁸ temellerine ilişkin bilgi, milli kimliğin oluşmasında, desteklenmesinde ve korunmasında, aşırılık ideolojisinin ve hoşgörüsüzlüğün önlenmesinde önemli rol oynamalıdır.

Cumhuriyetin genel eğitim kurumlarında, din bilimleri eğitimi, insani eğitimin ayrılmaz bir parçasıdır ve büyüyen nesle ve gençlere dinin, tarih ve insanlık yaşamındaki rolü, kültürü, manevi ve ahlaki durumlar hakkında nesnel bilimsel bilgi sağlamalıdır.²¹⁹ Kararnameden de anlaşıldığı üzere, dinin tarihi ve toplumsal boyutunu açıklamak en önemli hedeflerinden biridir. Dinlerin Gelişim Tarihi dersinin kitabı bu hedefler gözetilerek kaleme alınmıştır.

Dinlerin Gelişim Tarihi ders kitabı, daha önce de bahsettiğimiz gibi, 2022 yılında hazırlanmıştır. Aslında ders programı 7-8-9. sınıflar için hazırlanmışsa da ilk aşamada sadece 9. sınıflar için kitap hazırlanmıştır. Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından neşredilen kitap 72.500 nusha halinde ülke geneline dağıtılmıştır.

Temmuz 2022 tarihinde Cumhurbaşkanı kararı ile 1 Aralık 2022 tarihine kadar Eğitim ve Bilim Bakanlığı 7-8. sınıflar için ders kitabı hazırlama konusunda bir yarışma ilan etmiştir. Daha sonra bu

²¹⁶ İbraev vd., *Kırgız Cumhuriyetinin Eğitim ve Bilim Bakanlığı "Dinlerin Gelişim Tarihi" Ders Programı (7., 8., 9. sınıflar için)*, 15.

²¹⁷ İbraev vd., *Kırgız Cumhuriyetinin Eğitim ve Bilim Bakanlığı "Dinlerin Gelişim Tarihi" Ders Programı (7., 8., 9. sınıflar için)*, 15.

²¹⁸ Hanefi mezhebi ve Maturudi akidesine dayanan, bir dini gelenek. Kırgızların benimsediği hem de Devletin desteklediği görüştür.

²¹⁹ Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Cumhurbaşkanın Kararnamesi, Kırgız Cumhuriyetinin Genel Eğitim Kurumlarında "Dinlerin Gelişim Tarihi" Dersinin Okutulması Hakkında.

yarışma, 1 Şubat 2023 tarihine kadar uzatılmıştır. Cumhurbaşkanı kararına göre ders kitabının 2023-2024 öğretim yılında tamamen bitirilerek okullarda okutulması planlanmıştır. Araştırmamızda inceleyeceğimiz kitap, *Dinlerin Gelişim Tarihi 9. Sınıf* kitabı olup söz konusu kitap, Kırgız Eğitim Akademisi tarafından 2022 yılında Bişkek'te basılan ve okullarda geçici olarak okutulan kitaptır.

Kitabın yazar ekibi, A. Döotaliev, G. İsaeva, Ş. İsmailov, M. İbraev, A. Kadirberdiev, S. Mırzaibraimov ve A. İminov'tan oluşmaktadır. Bu sefer, aralarında ilahiyatçılara da yer verilmiştir. Yazarların mesleği sırasıyla eğitim uzmanı, ilahiyatçı, din bilimcisi, din âlimi, öğretmen, araştırmacı şeklindedir.

Yazarlar, kitabın giriş kısmında şu açıklamada bulunmuşlardır: “*Dünya dinlerinin temellerini, İslam'ın temel ilke ve değerlerini, devletimizin dine karşı tutumunu öğreneceksiniz. Kırgızistan nüfusunun yüzde sekseni Müslüman. Bu nedenle, bu ders kitabı İslam ile ilgili daha fazla konuyu kapsamaktadır. Bu ders kitabı dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümden itibaren, dünya dinlerinin temelleri hakkında bir anlayış kazanacaksınız. Kitabın ikinci bölümü, İslam'ın ana yönlerini ve bunların ne anlama geldiğini ortaya koymaktadır. Üçüncü bölümde Kırgızistan'daki Hanefi mezhebine ve Maturidi mezhebine dair bilgiler içeren konularla tanışacaksınız. Dördüncü bölümde devlet ve dinin karşılıklı işbirliği, Kırgız Cumhuriyeti'nin dini alanda devlet politikası ve dini teşkilatlar hakkında detaylı bilgi edineceksiniz.*”²²⁰ Dinin temelleri, toplumdaki yeri ve rolü hakkındaki temel teorik kavramların çok önemli olduğu hepimize malumdur. Kırgız halkının dini gelenekleri, zamanımızdaki gelişimi ve ülkedeki dini durum hakkındaki her bilgi, gelecekteki yaşam için çok önemlidir.

Görsel 3: *Dinlerin Gelişim Tarihi 9* kitabında Tema 1: Dinlerin Temellerini Anlamak konusunda yer alan kutsal kitaplar görseli²²¹

²²⁰ Asılбек Döotaliev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)* (Bişkek: Kırgız Eğitim Akademisi, 2022), 3-4.

²²¹ Döotaliev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 6.

Kitabın içeriğine baktığımızda, din ve dinin temeli olan konuların ilk olarak verildiği görülür. Kitabın ilk görseli, Görsel 3'te bu yönde seçilmiş, bahsi geçen görselde kutsal kitapların resmine yer verilmiş ve gördüğümüz gibi kitaplar Rusça ismiyle konulmuştur. Kitap Kırgızca olmasına rağmen görselde kullanılan Rusça ile ne amaçlandığı belli değildir. Her konunun başında birkaç soru yer almaktadır. Dinlerin temelleri başlığı altındaki sorular: “*Din nedir? Dini Nasıl Anlarsınız? Dinin insan yaşamındaki yeri nedir?*”²²² şeklindedir. Görüldüğü üzere bu sorular dinin insan yaşamındaki yerini ve rolünü açıklama bağlamında sorulmuştur. Bu sorular konuya ön hazırlık olması açısından başarılı seçimlerdir. Bu sorulardan sonra konuyla ilgili anahtar kelimelere yer verilmiştir.

Soruların hemen alt kısmında, konuyla ilgili kavramlar sıralanmıştır. İlk konuda verilen “*dinin kaynağı, inanç, ibadet, ahlak*” kavramlarının öğrencilerin seviyesine uygun olduğunu düşünmekteyiz. Üçüncü konuda yer alan kavramlar “*İncil ve teslis*” olmuştur. Bu kavramlar *Hristiyanlığın Temelleri* konu başlığı içinde kanaatimizce yetersiz kalmıştır. Konu içeriğine baktığımızda, *Günah Temizleme, Kilise Sırları* ve teslisteki üç Tanrı'yı kavramlar kısmına eklemek gereklidir. Altıncı konuda ise “*kelime-i tevhid, namaz, oruç, zekât*” kavramları yer almıştır. Konu başlığı “*İbadet*”dir. Burada kavramlar kısmında “*hac*” kavramına da yer verilmesi daha uygun olacaktır. Kitapta toplam 16 konu işlenmiştir. Bu konuların içinde 9. konu olan “*İmam-ı Azam ve Hanefî Mezhebi*” konusu; 11. konu olan “*Kırgızistan Topraklarına Hanefî Mezhebinin Yayılması*” ve 14. konu olan “*Kırgız Cumhuriyeti'nin Dini Alanında Devlet Politikası*” konularında kavramlara yer verilmemiştir. Konunun anlaşılmasına kavramların yardımcı olacağını düşündüğümüz için bu bölümlerde kavramların olmaması kanaatimizce bir eksikliklerdir.

Her konunun sonunda “*Aldığınız Bilgileri Güçlendiriniz*” başlığı altında konunun özeti bağlamında sorular yer almaktadır.²²³ Bu durum, gençler üzerinde bilginin daha kalıcı olmasına yardımcı olmaktadır. Kitapta sorular, bazen klasik soru şeklinde değil farklı biçimlerde de yer almıştır. Örneğin: “*Buddizm'in Temelleri*”²²⁴, “*Kur'an, İslam Kaynağı*”²²⁵, “*İnanç, İnsanoğluna Hayatı Sevdirecektir*”²²⁶ konu başlıklarında da bir kompozisyon yazısı istenmektedir.

Konu içerisinde “*Düşünelim*” başlığı altında da sorular yer almaktadır²²⁷. Başlığından da anlaşıldığı üzere bu bölümdeki sorular düşündürücü, anlamlı ve bilgilerin kalıcılığına katkı sağlayıcı olmuştur. Konu içerisinde “*Hatırlayalım*” başlığı altında ise önemli bilgilerin özeti verilmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz üzere, konu başlığından hemen sonra sorular yer almaktadır. Birinci konudan sonraki sorular bir önceki konuyla ilgili sorulardır. *Hristiyanlığın Temelleri* konu başlığı altında yer alan

²²² Döötaliev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi* (9. sınıf), 6.

²²³ Döötaliev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi* (9. sınıf), 12.

²²⁴ Döötaliev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi* (9. sınıf), 20.

²²⁵ Döötaliev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi* (9. sınıf), 35.

²²⁶ Döötaliev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi* (9. sınıf), 44.

²²⁷ Döötaliev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi* (9. sınıf), 14.

sorularda Budizm hakkında sorular sorulmuştur.²²⁸ *İslam'ın Esasları* konu başlığından sonra ise Hristiyan dini hakkında sorular yer almıştır.²²⁹ Böylece bir önceki konunun pekiştirilmesi sağlanmıştır.

Kitapta her konunun içerisinde enteresan bilgi kutularına yer verilmektedir. Böyle nitelendirmemizin sebebi, kutularda çok ilginç bilgiler içeren tabloların yer almasıdır. Aynı zamanda her konudaki başlıklar da farklıdır. Örneğin, birinci konuda “*İlginç Bilgi*”²³⁰, “*Bunu Bilmek İlginçtir*”²³¹, sonraki konular da ise “*Bunu Bilmek Lazım*”²³², başlıkları kullanılmıştır. Bu bilgiler gençlerin dünya görüşünü genişletmekte, aynı zamanda konunun kalıcı olmasını sağlamaktadır.

Kitabın içerisinde yer alan bilgilerde Rusça’da kullanıldığı şekliyle kullanılan kavramlara da rastlanmaktadır. Örneğin kitapta Hz. İsa, İsa Vifleem (Beytullahimli İsa) şeklinde yer almıştır²³³. Bu kullanımların öğrenciler tarafından anlaşılmasında zorluklarla karşılaşabilir. Kırgızca literatürdeki kullanım Hz. İsa ya da İsa Peygamber şeklindedir.

İslam dini hakkında verilen bilgiler arasında doğru olmayan bilgilere de rastlanmaktadır. Bu hatalı bilgilerin sebebi, Oryantalistlerin tesiri mi yoksa Rusça kaynakların tesiri mi bunu tespit etmek zordur. Örneğin ders kitabında yer bulan, “*İslam 7. yüzyılda Arap Yarımadası’nda ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkmasında o devrin siyasi, ekonomik ve sosyal etkenleri etkili olmuştur*”²³⁴ ifadeleri, İslam’ın ortaya çıkma nedenini Arap Yarımadası’nın çöl olmasına bağlı olarak yaşanan ekonomik sıkıntılara bağlamıştır. Yani kitapta İslam’ın varlığı ve ortaya çıkışı, ekonomik sıkıntılarla başedebilmek konusuyla irtibatlandırılarak ortaya konulmuştur. Derslerde İslam’ın zuhuru, bu şekilde açıklanmaya çalışılmaktadır.

Bunların yanı sıra ders kitabı, Kur’an’ın Kırgızların geleneğinde, örflerinde ve yaşam tarzındaki yerini de derinlemesine açıklamıştır. Kırgızlar’ın vefat eden geçmişlerine Kur’an-ı Kerim okuma geleneği vardır. Ancak Kur’an’ın sadece ölümlere okunduğu fikri yanlıştır. Çünkü Kur’an, her Müslümanın düzenli olarak okuyabileceği, hayatını onunla yönlendirebileceği ve manevi yönden beslenebileceği kutsal bir kitaptır.²³⁵ Bu örnek, toplumda yanlış algılanan bazı bilgilerin doğru bir şekilde verilmesi açısından ders kitabının önemli bir boşluğolduğunu göstermektedir. Kitapta Manas destanından da örnekler verilmiştir.

Dini yaşamın temellerinden biri inançtır. İnanma eğilimi insanda doğuştan var olan bir meyil olarak kabul edilmiştir. İslam dininin temel inanç esasları Kur’an ayetleriyle belirlenmiş, Hz.

²²⁸ Döötaliyev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 21.

²²⁹ Döötaliyev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 30.

²³⁰ Döötaliyev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 14.

²³¹ Döötaliyev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 20.

²³² Döötaliyev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 35; 43; 65; 76; 83; 89.

²³³ Döötaliyev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 21.

²³⁴ Döötaliyev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 30.

²³⁵ Döötaliyev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 32.

Muhammed'in örnek sünnetleriyle bu esasların hayata dönük sınırları çizilmiştir.²³⁶ Dini bilgilerin, özellikle inanca dair konuların doğru anlaşılması, din öğretiminin hedefleri arasında ilk sıralarda yer almaktadır. İnanç, aslında dini konuların temelini oluşturmaktadır. İnançla ilgili meselelerin gaybî boyutu sebebiyle din öğretiminin diğer meselelerine göre muhataplara aktarımının daha güç olduğu açıktır.²³⁷ Bu kısımda din öğretimin en önemli meselelerinden biri olan inançla ilgili kitapta yer bulan kısımları inceleyeceğiz.

Kitapta Allah inancı anlatılırken önemli bir hususa şu şekilde yer verilmiştir: “*Kırgızlar, İslam'ı kabul etmeden önce de tek bir Yaratıcı'ya inanmışlardır ve Yaratıcı olan Allah'ı ifade etmek için "Tanrı" kelimesini kullanmışlardır. Bu kelime Rusça "Bog", Fransızca "Dio", Farsça "Huda" kelimelerinin karşılığıdır. Cenab-ı Hakk'ın pek çok ismi vardır. Ancak bunların hiçbirinin onun özel ismi olarak kabul edilen "Allah" kelimesinin karşılığı olamaz.*”²³⁸ Bu bilgiler öğrencilerin seviyesine uygun biçimde açıklanmış, daha kolay anlayabilmeleri için mukayeseli olarak uygun bir şekilde aktarılmıştır. Allah inancı konusunda Manas Destanı'ndan da örnekler verilmiştir.²³⁹ Burada İhlas süresinin bir nevi açıklamalı mealı şeklinde Allah'ın birliği, eşitsizliği işlenmiştir.

Meleklerle iman kısmında dört büyük melek anlatılmıştır. İlk olarak dört büyük meleğin görevlerinden bahsedilmiştir. Kırgızcada melek kavramının “*Perişte*” diye bilindiğine işaret edilmiş, kelimenin kaynağının Farsça olduğu bilgisi verilmiştir. Bunun yanında daha pek çok görevi yerine getiren meleklerin varlığından bahsedilmiştir. Örneğin, insanları çeşitli musibetlerden koruyan melekler, her insanın yaptığı iyilikleri ve kötülükleri yazan melekler, kıyameti bildiren ve Sur'a üfleyen melekler vs. bu kapsamda konu edilmiştir.

Kitapta ilahi kitaplara iman konusunda verilen ilk bilgi, insanların dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamak amacıyla, Allah'ın emir ve yasaklarını insanlara bildirme aracı ve yol gösterici olarak gönderilmiş olduklarıdır. Dört büyük kitap Kur'an, Tevrat, Zebur ve İncil'dir. Bunlar arasında Hz. Muhammed'e (a.s) Kur'an, Hz. İsa'ya (a.s) İncil, Hz. Musa'ya (a.s) Tevrat, Hz. Davud'a da (a.s) Zebur inmiştir. Bunların haricinde Hz. Âdem, Hz. Şid, Hz. İdris ve Hz. İbrahim'e de sayfalar indiği bilgisine yer verilmiştir.²⁴⁰ Kitaplara iman konusu kısa ve öz bir şekilde ders kitabında yerini almıştır.

Peygamberlere iman konusu işlenirken, ilk olarak peygamber kelimesinin etimolojik anlamı açıklanmıştır. İslamî terminolojide peygamber, Cenab-ı Hakk'ın kulları arasından seçtiği ve emirlerini başkalarına iletmekle yükümlü olan elçidir. Ders kitabında konu özelinde dikkat çeken en önemli husus, ilk olarak ayetlere yer verilerek konunun aktarılmış olmasıdır. Konu bağlamında kitapta, peygamberlere

²³⁶ Ramazan Gürel, “İlköğretim Din Dersi Öğretim Programları ve Ders Kitaplarında Peygamber İnancı”, *Örgün Din Eğitiminde İnanç Esasları*, ed. Emine Keskiner (İstanbul: Çamlıca yayınları, 2022), 147.

²³⁷ Emine Keskiner, “İlköğretim Din Dersi Öğretim Programları ve Ders Kitaplarında Kader İnancı”, *Örgün Din Eğitiminde İnanç Esasları*, ed. Emine Keskiner (İstanbul: Çamlıca yayınları, 2022), 227.

²³⁸ Döötaliev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 37.

²³⁹ Döötaliev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 37.

²⁴⁰ Döötaliev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 39.

inanmanın, imanın yedi esasından biri olduğu vurgulanmış, Allah Teâla'nın bütün peygamberlere ayırım gözetmeksizin inanmayı farz kıldığı belirtilmiş ve şu ayet meali verilmiştir: "*Allah'ın elçisi ve müminler, Rabbinden ona indirilene iman ettiler. Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandılar. "O'nun elçileri arasında ayırım yapmayız" dediler...*"²⁴¹ Ayetin hangi surede ve hangi ayet olduğuna ise temas edilmemiş, "Kur'an'dan" ifadesiyle ayet zikredilmiştir.

Kader inancı, "ölçmek, işaretlemek, düzeltmek" anlamına gelir. Kader, dünü, bugünü ve geleceği bilen Cenab-ı Hakk'ın, yaratılmış olan her şeyi ve olayları bir nevi "kayıt defterine" kaydetmesidir. "...Yarattığına belli bir ölçüye göre düzen veren Allah'tır"²⁴². Kur'an'ın pek çok ayetinde kadere vurgu yapılmış, hadislerde ise kadere inanmanın öneminden bahsedilmiştir.²⁴³ Böyle açıklamalar olmasına rağmen konuyla ilgili hadislerle yer verilmemiştir.

Kitapta ahiret inancı anlatılırken, başta ahiret kavramının kelime manası açıklanmaktadır. Kitapta ahiretin, "son" anlamına geldiği bilgisi verilmiş; ahiretin, kıyamet gününden itibaren ebediyen devam edecek hayat olduğu vurgulanmıştır. Diriliş, hesap, mizan, şefaet, sırat, cennet ve cehennem kavramları kitapta kısaca açıklanmıştır. Bununla birlikte bu kavramların mahiyetini tam olarak bilmek için aklımızın ve hayal gücümüzün yetersizliği gündeme getirilmiştir. İnsanoğlunun eski çağlardan beri "*Biz kimiz?*", "*Nereden geldik?*", "*Nereye gidiyoruz?*" sorularıyla ilgilenmekte ve bu sorulara yanıt aramakta olduğu hatırlatılmıştır.²⁴⁴ Bu sorular aslında din ve felsefenin konusudur. Ahiret inancı işlenirken böyle soruların sorulması gençlerde endişe uyandırabilir. Ahiret inancının temellendirilmesi ve davranış oluşturmaya yönelik olarak etkili kılınması süreci genellikle korku ve korkutmaya dayalı olarak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.²⁴⁵ Din dersi yeniden örgün eğitimde yer alma aşamasındayken korku ve endişeye dayalı bir bilgi vermenin doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Ders kitabında insanlık tarihinde diriliş ve ahiret hakkında farklı görüşler olduğunun altı çizilmiş, ancak peygamberlerin ölümden sonra dirilmenin kaçınılmaz olduğunu bildirmeleri ayet mealleri²⁴⁶ eşliğinde anlatılmıştır.

İnancın insan hayatındaki önemi büyüktür. Çünkü belli bir inancı yaşayan insan, kendisini sürekli murakabe eden ve gözetken biri olduğunu hisseder ve bu nedenle kötü davranışlardan kaçınır. Sorumluluğu ensesinde hisseder ve davranışlarını kontrol eder (s. 43). Bu önemine binaen iman konuları kitapta yer almış, genel itibarıyla hadislerle yer verilerek açıklanmış, ayetlere ise çok az yer verilmiştir.

²⁴¹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Meali*. Bakara 2/285

²⁴² Karaman vd., *Kur'an Yolu Meali*. Furkan, 25/2.

²⁴³ Döotaliev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 41.

²⁴⁴ Döotaliev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 42.

²⁴⁵ Banu Güler, "İlköğretim Din Dersi Öğretim Programları ve Ders Kitaplarında Ahiret İnancı", *Örgün Din Eğitiminde İnanç Esasları*, ed. Emine Keskiner (İstanbul: Çamlıca yayınları, 2022), 199.

²⁴⁶ Karaman vd., *Kur'an Yolu Meali*. Neml, 27/3.

Görsel 4: *Dinlerin Gelişim Tarihi 9 kitabında Tema 6: İbadet konusunda yer alan bedeni ibadet görseli*²⁴⁷

Görsel 5: *Dinlerin Gelişim Tarihi 9 kitabında Tema 6: İbadet konusunda yer alan mal ile yapılan ve hem maddi hem bedeni ibadet görselleri*²⁴⁸

Kitapta ele alınan ibadet konularına baktığımızda, öncelikle ibadet çeşitlerinden bahsedildiğini görürüz. Konuyla ilgili görsel ve şekiller yeterince kullanılmıştır. Görsel 4 ile Görsel 5'te görüldüğü gibi, tercih edilen görseller gerçekten konuyla iç içe olmuştur. İbadet konusunda ayet ve hadislerle de yer verilmiştir. Mesela, “*Namazı kılın, zekâtı verin ve rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin.*”²⁴⁹ ayeti ve “*Namaz dinin direğidir*”²⁵⁰ hadisi örnek gösterilebilir.

Kitaptaki anlatımda ibadetin özünün samimiyet olduğu vurgusu öne çıkmaktadır. Yani ibadet ancak Allah Tela emrettiği için yapılmalıdır. Başkasını memnun etmek, toplum içinde görünmek,

²⁴⁷ Döotaliev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 45.

²⁴⁸ Döotaliev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 46.

²⁴⁹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Meali*. Bakara 2/43.

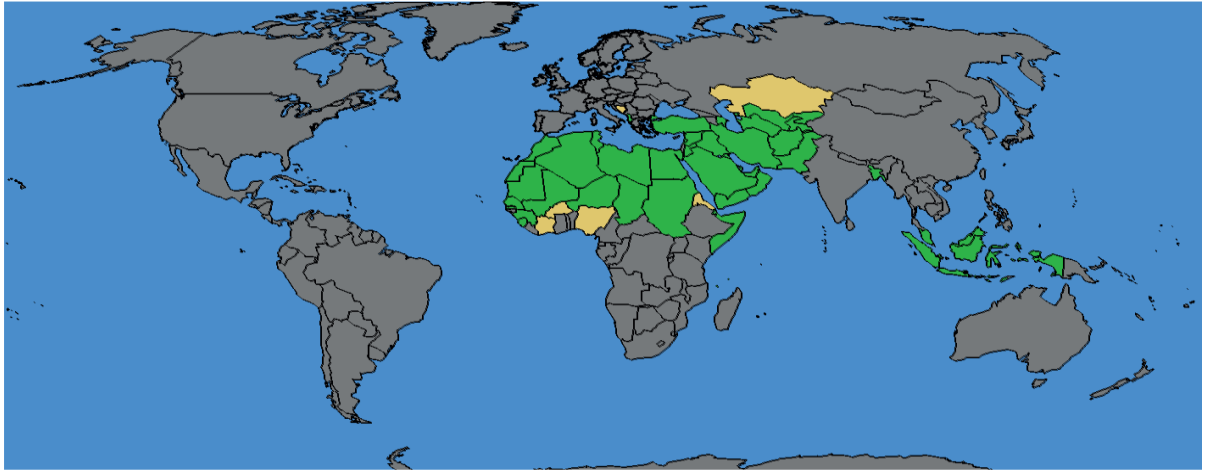
²⁵⁰ Acluni, *Keşful Hafa*, II/31.

övünmek gibi maksatlarla yapılan ibadetler makbul değildir. Örneğin, sağlığı iyileştirmek için namaz kılınmaz. Oruç diyet yapmak veya kilo vermek için değildir. Ayrıca insanlar gezi veya turizm amacıyla hacca gitmezler ve insanlara gösteriş için sadaka verilmez.²⁵¹

“İmam Azam ve Hanefi Mezhebi” konu başlığı altında geniş bilgilere yer verilmektedir. İmam Azam’ın hayatını anlatırken onun hangi ilim dallarıyla daha çok meşgul olduğu anlatılmış, ilk önce Kelam bilimini incelediği ve bu bilimde ustalaştığı anlatılmıştır. İmam Azam’ı bu ilim dalıyla meşgul olmaya sevk eden iki faktör, o dönemde Allah’ı inkar edenlerle (ateistler) birlikte çalışması ve Allah hakkındaki bilgilerinde yanılma düşünceleriyle münakaşa etmesi olarak sunulmuştur. Ancak, Ebu Hanife’nin kısa süre sonra Kelam ilmini bırakıp Fıkıh ilmiyle ilgilenmeye başladığı notu düşülmüş, Ebu Hanife’nin ilk talebesi olan Ebu Yusuf’un onun hakkında söylediği “Ebu Hanife fıkıh ilmine girmeden önce İslami ilimlerin hemen hemen bütün dallarına hakim olmuştur” sözü aktarılmıştır.²⁵² Buradaki bilgiler kanaatimizce öğrencinin seviyesine uygun değildir. Zira “Kelam ilmi hakkında öğrenciler hangi seviyede ve ne kadar bilgi edinebilir? Diyalektik düşünce hakkında bilgi edinmeyen birisi bunları nasıl anlar?” gibi sorular bu noktada cevap beklemektedir.

Kitabın ilgili bölümünde Ebu Hanife’nin bütün eserleri de açıklamıştır. Buna göre, “*Müsned, Fıkühü’l Ekber, Fıkühü’l Ebsat, el-Alim ve’l Müte’allim, Risale ve Vasiyye*” isimli eserleri sayılmış, bu eserlerin niçin yazıldığına, hangi bilim dalının eseri olduğuna da açıklık getirilmiştir. Ayrıca Ebu Hanife’nin kişisel özelliklerinden de bahsedilmiştir.

Görsel 6: *Dinlerin Gelişim Tarihi 9 kitabında Tema 9: İmam-ı Azam ve Hanefi Mehebi konusunda yer alan Hanefi mezhebinin dünyadaki dağılımı görseli*²⁵³

Dünyada Hanefi mezhebinin dağılımını gösteren bir harita kitapta yerini almıştır. Ama haritaya bakıldığında hiçbir şey anlaşılmamaktadır. Haritada ülkeler üç renkte boyanmış ancak hangi rengin neye işaret ettiği açıklanmamıştır.

²⁵¹ Döotaliev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 49-50.

²⁵² Döotaliev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 65-66.

²⁵³ Döotaliev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. sınıf)*, 70.

Hanefi mezhebin, dünyada diğer dini ve şer'i mezheplere göre en yaygın mezhep olduğu ifade edilmiş, dünyadaki Müslümanların çoğunluğunun günlük dini ve pratik hayatının Hanefi mezhebine dayandığı beyan edilmiştir. Orta Asya'da, Türkiye'de, Orta Doğu'da, Balkanlarda ve diğer ülkelerde de Hanefi mezhebine topluca uyulduğu hatırlatılarak bazı durumlarda diğer mezheplerin temsilcilerinin geçici olarak Hanefi mezhebinin geliştirdiği benzersiz normları takip ettiği anlatılmıştır.²⁵⁴

“*Hanefi Mezhebinin Özellikleri*” konu başlığı altında yer alan ilk bilgiler, Hanefi mezhebinin temelini Fıkıh ilmi olduğu, bu ilmin İslam şeriatına dayandığı, şeriatın da İslam'ın özel temeli olduğudur. Kitapta Fıkıh (İslam hukuku) ilminin üçe ayrıldığı bilgisi verilmiş, bunlar ibadet (Allah'a ilişkin hak ve yükümlülükler normları), muamelat (Müslümanlar arasındaki ilişkiler) ve ukubat (suçlara verilen cezası) olarak sıralanmıştır.²⁵⁵ Kırgızistan'da Hanefi mezhebinin dağılımı, bu bölgelerde yetişen âlimler hakkında bilgiler de bu bölümde zikredilmiş, özellikle İmam Serahsi ve Kırgız bir âlim olan Ebu Muhammed Siracüddin Ali b. Osman b. el-Oşi'nin hayatları ve ilmi kişilikleri hakkında bilgiler verilerek bu büyük âlimler Kırgız gençliğine tanıtılmıştır.²⁵⁶ Kitabın sonunda bir de *sözlük* yer almaktadır. Sözlükte konulara ilişkin 53 kavramın anlamı ve tanımı verilmiştir.²⁵⁷

Cumhurbaşkanlığı kararnamesinde de vurgulandığı üzere Hanefi mezhebi ülkenin resmi dini makamındadır. Dinlerin Gelişim Tarihi dersi öğretim programı ve ders kitabının konu başlıklarından ve konu içeriklerinden de bu durum anlaşılmaktadır.

²⁵⁴ Döötaliyev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi* (9. sınıf), 69.

²⁵⁵ Döötaliyev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi* (9. sınıf), 72.

²⁵⁶ Döötaliyev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi* (9. sınıf), 80.

²⁵⁷ Döötaliyev vd., *Dinlerin Gelişim Tarihi* (9. sınıf), 114-121.

SONUÇ

Orta Asya'daki ülkeleri, tarih boyunca birçok olaya sahne olmuştur. Bu olayların en önemlilerinden biri, Kırgızistan'ın İslam'ı kabul etmesinin ardından ülkede gerçekleşen dini değişimler ve yaşanan keskin dönüşümlerdir. Kırgız halkının İslami değerlerle bütünleşmiş ve geçmişten günümüze kadar, her türlü zorluklara rağmen kuşaktan kuşağa milli kimlikleri ile birlikte İslami değerler ile yoğrulmuş bir medeniyete sahip olduğu söylenebilir. Bu da halkın dini ve milli değerlere olan bağlılıklarıyla gerçekleşmiştir. Bir milleti millet yapan temel unsurların, kendi milli kimliği ve değerleri olduğu malumdür. Kırgızistan özelinde bu unsurların günümüze kadar yaşatılmasında elbette ülkedeki din eğitimi uygulamalarının da din katkıları olmuştur. Bu sebeple araştırmamız, genel olarak Kırgızistan'daki din eğitimi pratiklerine özelde ise devlet okullardaki din eğitimi ve dinderslerine dair konulara odaklanmıştır. Bu bağlamda araştırmanın konusu ağırlıklı olarak okullardaki din dersleri olsa da, Kırgızistan'daki din eğitiminin ve dini durumun tarihsel gelişimine de temas edilmiştir. Çünkü mevcut durumu anlayabilmek için, din eğitiminin tarihi serüvenini kavramak gerekmektedir.

Kırgız halkının İslamla ilk tanışmasından başlayarak günümüze kadarki süreçte din eğitiminin tarihsel gelişimi ve değişimi bazı kırılma anlarını karşımıza çıkarmaktadır. Bu kırılma anları, Kırgızların Müslümanlaşma sürecinden SSCB'ye kadar ki olan dönem, SSCB dönemi ve bağımsızlık sonrası dönem olarak tespit edilebilir. Bu üç farklı dönemde ülkedeki dini durum ve din eğitiminin dinamikleri, parametreleri ve paydaşları farklılık arz etmekte, kurumsal din eğitiminin değişkenleri de çeşitlenmektedir. Karahanlılar döneminde inşa edilen medreselerle başatabileceğimiz Kırgız kurumsal din eğitimi süreci, Hokand Hanlığı döneminde yapılan cami, mescid ve özellikle Fergana vadisinde yoğun bir şekilde kurulan medreseler ve vakıflarla devam etmiştir. Burada gerçekleşen din eğitimi faaliyetlerinin Kırgızlar'ın yaşam tarzına büyük ölçüde etkisi olmuştur. Kırgızistan'ın dağlık ve kırsal bölgelerinde din eğitimi faaliyetleri biraz sınırlı olarak gezgin mollalar ve âlimler eliyle yürütülmüş, bu sebeple araştırmamızda dönemin âlimlerinin görüşlerine de sıkça atıf yapılmıştır.

Çarlık Rusya'nın işgalinden sonra Kırgızistan'da dini faaliyetlerin farklı biçimde ilerlediğini görmekteyiz. İlk iş olarak Kırgız topraklarında Rus kiliseleri kurulmaya başlanmış, yerel halkın ilk defa kendisinden farklı bir kültüre sahip olan bir milletle karşılaşması gerçekleşmiştir. Dönemin bazı bilginleri bu olayı kıyamet alameti olarak nitelendirmiştir. Ama bu dönemde cedid okullarının açılmasıyla eğitimde hızlı bir ilerleme olmuştur. Usul-i Cedid'ten mezun olanlar Buhara, Taşkent ve Kazan gibi şehirlerde yüksek eğitim görebilmiştir. Burada eğitim gören bilginler daha sonra Kırgızda din eğitiminin şekillenesinde etkili olmuştur.

1917 tarihinde Ekim devrimiyle ortaya çıkan SSCB dönemi, Kırgızların dini yaşamını oldukça farklı bir biçimde etkilemiştir. 1928 yılına kadar hemen hemen Çarlık döneminde olduğu gibi dine az da olsa özgürlük tanınmıştır. Ondan sonra neredeyse bütün medreseler, camiler kapanmış ve farklı amaçlarla kullanılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında devletin dine olan eğilimi değişmiştir. Fakat

ateizm propagandası okullarda, yüksek eğitim kurumlarında, gazete ve dergilerde durmadan devam etmiştir. Ayrıca üniversitelerde ilmi ateizm dersleri zorunlu olarak okutulmuştur. Bu dönemde sınırlı sayıda olsa da İslami eğitim kurumları da mevcuttur.

Bağımsızlığa kavuştuktan sonra ise, Kırgızistan'da din eğitimi faaliyetlerinde olumlu yönde ilerlemeler görülmüştür. Bu ilerlemelere bağlı olarak 1993 yılında kabul edilen Anayasa'daki din özgürlüğü ve dini kurumlar hakkında kanun ile din eğitiminin yasal zemini oluşturulmuştur. Ülkede camilerin sayısının gün geçtikçe çoğaldığı görülmektedir. Bunlarla birlikte ülke çapında yaşanan çeşitli siyasi ve dini kritik olaylar halk arasında din ve din eğitime yönelik yanlış ve olumsuz bir algı oluşmasına sebep olmuştur.

Kırgızistan'da dini hayatın mahiyet ve keyfiyetiyle din-devlet-toplum üçgeni, din eğitimi ve din dersleri için en önemli unsurlardır. Başta devletin Anayasası olmak üzere, din-devlet-toplum ilişkilerini belirleyen kanuni düzenlemeler (hukuki temeli) ve devletin din politikasını uygulama biçimleri din eğitimi süreçlerini doğrudan etkilemiş, aynı zamanda ülkenin eğitim sistemi ve bu sistemde orada din eğitiminin konumu belirlemiştir. Toplumun din meseleleri ile ilgili duyarlılığı ve din eğitime bakışı devletin tamamlayıcı unsurları olmuştur. Halkın din eğitimi ve genel dini konulardaki algısının şekillendiren nedenler bazı kritik olaylardan etkilenmiş, bu dönemler Kırgızistan'da din eğitimi süreçleri için zorlu bir hal almıştır.

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Kırgızistan'da din derslerini etkileyen tarihsel birikim, belli dönemlerdeki resmi ideolojiler, devletin din siyaseti, devletin yönetimindeki kritik dönüm noktaları, farklı ülkelerin tesirleri temel parametreler olmuştur.

Din eğitimi açısından Kırgız halkına, farklı ülkelerin dini tecrübelerinin etkisi de ayrıca önemlidir. Yabancı ülkelerin, Kırgızistan'da din eğitimi bağlamındaki faaliyetleri, Kırgız gençlerinin din tahsilini almak için farklı ülkelerde ve üniversitelerde okumaları ve dini organizasyonların din eğitimi faaliyetleri bu bağlamda öne çıkan en önemli konu olgulardır. Bağımsızlıktan sonra cami ve medreselerin sayısı önemli ölçüde artmıştır. Ama medreselerde eğitim faaliyeti eskisi gibi devam etmemektedir. 2014'ten bu yana medreselerde fenni ilimlerin okutulmasına dair KMDB'e karar almıştır. Farklı bölgelerde birçok medresede fenni bilimler okutuluyor olsa da işin gerçeği zaman zaman aksamalarla karşılaşmaktadır.

Din derslerinde uygulanması düşünülen, Kırgız Neocedidizm, BDT, Türkiye, Arap ve Hint Alt Kıtası modelleri geniş bir şekilde incelenmiştir. Ders programlarında Kırgız Neocedidizm, BDT ve Türkiye modellerini görülmektedir. Arap ve Hint Alt Kıtası modelleri ise dolaylı olarak kendini göstermektedir.

Din-devlet-toplum ilişkilerinde, yasalar, kanunlar ve kararlar, devlet adına Din İşleri Devlet Komisyonu ve Müslüman vatandaşlar adına KMDB tarafından uygulanmaktadır. Devlet adına dini kuruluşlarla temas halinde olan Devlet Komisyonu, dini kuruluşların kayıtlarını, çalışma alanlarını kontrol etmektedir. Dinler arası barışı ve huzuru temin etmek için konferanslar, dersler ve bilgilendirmeler yapmaktadır. Devlet tarafından yasak olan dini kuruluşlar hakkında vatandaşları bilgilendirme işlerini KMDB ile birlikte yürütmektedir. Aynı zamanda Devlet Komisyonu, hükümetin kabul ettiği eğitim-öğretim konseptini uygulamakla yükümlüdür.

Din dersleriyle ilgili faaliyetlere katkı sunan kurumlar olarak, Din İşleri Devlet Komisyonu, KMDB ve Âlimler Meclisi incelenmiştir. Din İşleri Devlet Komisyonu Din Kültürü Tarihi ve Dinlerin Gelişim Tarihi derslerinin program hazırlanmasında aktif rol istlenmiştir. KMDB ile Âlimler Meclisi dolaylı olarak katkıda bulunmuştur.

Bağımsızlıktan günümüze kadar Kırgızistan'da örgün din eğitimi kapsamında ülkede eğitim sisteminde din eğitiminin ve din derslerinin yeri, söz konusu derslerin mevcut problemleri, öğretim programları ve ders kitapları, bunları hazırlayacak kişilerin kim olduğu gibi konularda yürütülen tartışmalar ülke gündemini uzun süre meşgul etmiştir. Kırgızistan eğitim sistemindeki din eğitimi denemeleri, ilk başta ortaokuldaki “İman” dersi ile başlamıştır. Etrafında dönen tartışmalara bağlı olarak bu ders, isim değişikliği yaşamış ve 2004 yılından bu yana okutulmakta olan “Adep” dersine dönüşmüştür. Adep dersinin içeriğinin milli değerler ağırlıklı olarak oluşturulduğu görülmektedir. Uzun zamandır tartışma konusu olan devlet okullarında din dersinin okutulması meselesi, 2016 yılından itibaren 57 proje okulunda “Din Kültürü Tarihi” başlığı altında bir dersin denemeye alınmasıyla biraz daha açıklığa kavuşmuştur. Bu ders, dinler tarihi yaklaşımıyla yazılmış ve Rusça kaynaklara dayanmakta olan bir derstir. Ayrıca üniversitelerde yer alan Din Taanuu Kursu'nun da çekirdeğini teşkil etmiştir. Öğretim programındaki sunumda konuların bölümlere ya da ünitelere ayrılması yoluna gidilmemiştir. Ayrıca anlatım dili ve üslubun, ortaöğretim öğrencilerinin yaş ve anlayış seviyesine uygun olmadığı da dikkati çekmektedir.

Din Kültürü Tarihi dersinin ardından devlet okullarında din dersinin verilir verilmemesiyle ilgili tartışmalar uzun zaman devam etmiştir. Son olarak gelinen nokta, devlet okullarda “Dinlerin Gelişim Tarihi” dersinin verilmesiyle ilgili kararın alınmış olmasıdır. 2022-2023 eğitim-öğretim yılında müfredata giren ders şimdilik sadece 9. sınıflara verilmektedir. 7-8. sınıflar için de programı hazırlanmıştır. Bu araştırmada 7-8-9. sınıfların programının tamamı incelenmiştir. Ayrıca dersi verecek öğretmenler hususunda birçok konuda ihtilaflar çıkmıştır. Dersi öncelikli olarak ilahiyat mezunlarının vermesi uygun görülmüştür.

Bahse konu olan dersin kitabı noktasında şimdilik sadece 9. sınıflar için hazırlanan ders kitabı bulunmaktadır. Kitabın içeriği incelendiğinde en çok dikkat çeken durum, Kırgızistan'daki Hanefi mezhebine ve Maturidi mezhebine dair bilgiler içeren bölümlere geniş bir şekilde yer verilmesidir. Bu

durumun nedenini ülke güvenliği ile açıklayanlar çoğunluktur. Zira Kırgızistan'ın tamamında itikat ve amelde bu iki mezhep yaygın olarak taklit edilmektedir. Devlet, din dersleri vasıtasıyla Kırgız gençlerine bu mezhepleri tanıtarak hem milli ve manevi değerlerini korumalarını temin etmekte hem de ülke sathında faaliyet gösteren zararlı dini akımlardan onları korumuş olmaktadır. Bu da Kırgız devletinin devamı ve bekası için en önemli tedbir olarak görülmekte, devletin siyaseti de bu yönde ilerlemektedir.

Kitabın içeriği incelendiğinde dikkat çeken diğer hususlar, bazı bilgi eksiklikleri, yanlış bilgiler, gerçeği yansıtmayan anlatımlar ve görsel kullanımındaki yanlışlar ve aşırılıklardır. Bu eksikliklerin bazıları sadece Rusça kaynakların kullanılmasından ortaya çıkmıştır. Kitapta kullanılan anlatım dilinin ağırlığı ve aşırı bilgi yüklü içerik eleştirilen diğer bir konu olmuştur. Kitabın içeriği,  ğretim program ile genel anlamda uyumludur.

Son olarak gelinen bu nokta, Kırgızistan din eğitimi tarihinde yeni bir sayfa açmıştır denilebilir. 32 senelik bağımsızlık döneminde devlet okullarında resmi olarak din dersi okutulmaya başlanmıştır. Burada tespit edilmiş olan problemler, sonuçlar ve değerlendirmeler Dinlerin Gelişim Tarihi dersi için ilk eleştiriler olmaktadır. Bu problemler ile başedilmek için devletin ilgili kurumlarıyla birlikte bu alandaki  alışmlardan ve araştırmalardan yararlanılması lazımdır. Ayrıca bu alanda takip edebileceğimiz başka ülkelerin tecrübelerinden yararlanmakta da fayda vardır. Başta bu çalışma olmak üzere bu alanda yapılmakta olan ve ileride yapılacak olan araştırmaların, okullardaki din dersi programına ve ders kitaplarına yönelik yeni uygulamalara yol gösterici olması umulmaktadır.

KAYNAKLAR

- Abdirahmanov, T. M. (1939). *Baldar Comoqtoru*. Frunze: Kırgızstan Mamlekettik Basması.
- Acimamatov, Z. (2016). Kırgızistan’da Selefilikle Başedebilmek Açısından Mâturidiliğin Önemi. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, (5), 1-16. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ilahiyatarastirmalaridergisi/issue/68499/1072480> adresinden erişildi.
- Ağgün, K. (2023). Kırgızistan’da Din Eğitimi ve Din(i) Eğitim Modelleri. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 407-423.
- Akimcan kyzy, B. (2016). *Kırgızistan’da “Mugalimder Gazetasi” ve “Kut Bilim” Gazetesinde Din ve Ahlak Eğitime Yaklaşımı*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Akimcan kyzy, B. (2008). *Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan Ortaöğretim Ders Kitaplarına Din Anlatımı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Akramova, D. (2006). *“Kırgızistan’da Orto Mekteplerdeki «Adep Sabagı» Dersinde Din Eğitimi İle İlgili Amaçların Gerçekleşme Düzeyi” (Oş Örneği)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Altaş, N. (2003). *Çokkültürlülük ve Din Eğitimi*. 1. Ankara: Nobel Basımevi.
- Altaş, N. (2004). *Gençlik Döneminde Din Olgusu ve Liselerde Din Öğretimi*. 1. Ankara: Nobel Basımevi.
- Altaş, N. (2022). *Din Eğitimi*. 1. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Antireligioznik. (1926). <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/062/546.htm>. 22 Ocak 2023 tarihinde <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/062/546.htm> adresinden erişildi.
- Asan Alibekov. (t.y.). Din Madaniyatının Tarihi Canıça Okutulat. *Kutbilim*. 6 Nisan 2023 tarihinde <https://kutbilim.kg/analytics/inner/din-madaniyatynyn-taryhy-zha-ycha-okutulat/> adresinden erişildi.
- Atalay, B. (1941). *Divan-ı Lügatı’t Türk Tercümesi*, Ankara: Alaeddin Kırıl Basımevi, 1941.
- Ayhan, H. (1982). *Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*. İstanbul: Damla Yayınevi.
- Barthold, W. (2018). *İslam Medeniyeti Tarihi*. (M. F. Köprülü, Çev) İstanbul: Alfa Yayınları.
- Başaran, İ. E. (1978). *Eğitime Giriş*, 3. Basım, Ankara: Bımaş mat.
- BatMUnun İyman Gimnaziyası. (2022, 24 Mart). *Batmu.kg*. 13 Mayıs 2023 tarihinde <http://batmu.kg/2022/03/24/batmunun-iyman-gimnaziyasy/> adresinden erişildi.
- Bazarkulov, S. (2021). Poisk Obuçeniya Religii v Şkolah Kırgızstana. *Mir Nauki, kulturi, obrazovaniya*, 2(87), 184-186. <https://cyberleninka.ru/article/n/poisk-obucheniya-religii-v-shkolah-kyrgyzstana> adresinden erişildi.
- Bennigsen, A. (1984). *SSCB’ndeki Müslümanlar*. (S. Taygan, Çev.). Ankara: Mavi Yayınları.

- Bennigsen, A. (1997). Sovyetler Birliği'nde İslâmî Uyanış ve Bazı Gelişmeler. İ. O. Türköz (Ed.), *Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği'nde İslamiyet ve Müslümanlar* içinde (ss. 61-80). Ankara: TDV Yayınları.
- Bernştam, A. N. (1951). *Drevnyaya Fergana*. Taşkent: Akademii Nauk UzSSR.
- Beşirli, H., Aksürmeli, Z. S. T.- ve Ünal, A. (2020). Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan'da İslamiyet ve Kaynakları. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 1-18. doi:10.33206/mjss.550731
- Büyükalaca, O. N. (2003). *Kırgızistan'da Din Eğitimi ve Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Cebeci, S. (2016). Kırgızistan'da Dini Durum ve Sovyet Sonrası Dini Gelişmeyi Besleyen Etkenler. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 103-117. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mjss/issue/40505/485342> adresinden erişildi.
- Cihan, A. (2005). Kırgızistan'da Din Eğitimi Veren Kurumlar. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 111-124.
- Cogorku Keneş. Kırgız Cumhuriyetinin Din Özgürlüğü ve Dini Kurumlar Hakkında. Pub. L. No. 83 (2019).
- Cogorku Keneş. Kırgız Cumhuriyeti Eğitim Hakkında. Pub. L. No. 67 (2022).
- Colaliyeva, C. (2018). Din Öğretimi Temelleri: Kırgızistan Örneği. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(3), 279-295.
- Coldoşbayev, A. (2017). Kırgızdardın Orhon-Enesay Jazuusun jana Arab, Latın, Kirill Alfavitterin Koldonuusu Jönündö. *Türkologiya*, (5), 147-154.
- Çoroev, T. (1977). Zamançılar. (B. Ö. Oruzbaev, Ed.) *Kırgız Sovet Ensiklopediyası*. Frunze: Kırgızpoligrafikombinatı.
- Çotaeva, Ç. (2005). Etnoreligioznaya Situatsiya v Kırgızstane. *Tsentralnaya Aziya i Kavkaz*, 3(39).
- Din Madaniyatın Okutuu Sozduktu. (2020, 15 Kasım). *Azattyk Unalğısı*. Bişkek. <https://www.azattyk.org/a/30951420.html> adresinden erişildi.
- Döötaliyev, A., İsaeva, G., İsmailov, Ş., İbraev, M., Kadirberdiev, A., Mırzaibraimov, S. ve İminov, A. (2022). *Dinlerin Gelişim Tarihi (9. Sınıf)*. Bişkek: Kırgız Eğitim Akademisi.
- Duishonkul uulu, K. (2018). *Kırgızistan'da Zamancıların Dinî ve İtikadî Görüşleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Eğitim ve Bilim Bakanlığı. (2022, 9 Ağustos). Bazistik Okuu Planı. *Kut Bilim*, ss. 4-14.
- Ekspertı Bulan İnstitut. (2017a). “Bulan İnstitut”: Medrese v Kırgızstane Nujdayutsya v Reformirovanii. *Cabar Central Asian Bureau fir Analytical Reporting*.
- Ekspertı Bulan İnstitut. (2017b). *Religioznoe Obrazovanie v Kırgızstane: Medrese Nujdayutsya v Sroçnoy Reforme*. Bişkek: Bulan İnstitute.
- Ergün, M., Çiftçi, B. ve Tuntari, M. (2006). Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedid Hareketi. *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*.
- Erkebayev, A. ve Bököşov, C. (2012). Zamana agımının filosofiyası. (Ü.A.Asanov, Ed.) *Kırgız Uluttuk Ensiklopediyası*. Bişkek: Al-Salam Yayınları.

- Gökalp, Y. ve Kalmurza Uulu, U. (2020). Kırgızistan Lisansüstü İlahiyat Eğitimi Çalışmalarına Türkiye'nin Katkıları. *Scientific Journal of Faculty of Theology*, (28), 25-64. doi:10.52754/16947673_2020_28_2
- Gulnara Alıbaeva. (2017, 12 Şubat). Sabır İptarov adamgerçiliktin nukura ülgüsü. *Eskerüü*. 21 Mart 2023 tarihinde https://sabyriptarov.ucoz.org/publ/ehsker_l_r/sabyr_iptarov_adamgerchiliktin_nukura_lg_s/4-1-0-36 adresinden erişildi.
- Gulzat Aalieva. (2021, 10 Eylül). Bizge dinge tayangan ıyman sabagı kerek emes. *NAZARNEWS*. 20 Mart 2023 tarihinde <https://nazarnews.org/posts/gulzat-aalieva-bizge-dinge-taiangan-yiman-sabagy-kerek-emes> adresinden erişildi.
- Gürel, R. (2019). 2010 Yılı ve Sonrası DKAB Dersi Öğretim Programları ve Ders Kitaplarında Saygı ve Hoşgörü Değerleri Bağlamında Diğer Dinlerin Öğretimi. *Kilitbahir*, (15), 81-123.
- Gürel, R. (2022). İlköğretim Din dersi Öğretim Programları ve Ders Kitaplarında Peygamber İnancı. E. Keskiner (Ed.), *Örgün Din Eğitiminde İnanç Esasları* içinde . İstanbul: Çamlıca yayınları.
- Gürer, B. (2022). İlköğretim Din Dersi Öğretim Programları ve Ders Kitaplarında Ahiret İnancı. E. Keskiner (Ed.), *Örgün Din Eğitiminde İnanç Esasları* içinde . İstanbul: Çamlıca yayınları.
- Hayit, B. (1987). *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Iusupov, E. (2015). *Kırgızistan'da Din Eğitimi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İbraev, M., Döötaliyev, A., Azimova, M., İsmailov, Ş., Mirzaibraimov, S. ve Ergeşov, E. (2022). *Kırgız Cumhuriyetinin Eğitim ve Bilim Bakanlığı "Dinlerin Gelişim Tarihi" Ders Programı (7., 8., 9. Sınıflar için)*. Bişkek: Kırgız Eğitim Akademisi.
- İlahiyatçılar. (2022, 4 Eylül). Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sadır Caparov'a. Resmi.
- İmankulov, M., Kozubaeva, B., Döötaliyev, A. ve Kurmanaliyev, K. (2022). *Kırgız Cumhuriyetinin Eğitim ve Bilim Bakanlığı "Din Medeniyetinin Tarihi" Ders Programı (9. Sınıf için)*. Bişkek: Kırgız Eğitim Akademisi.
- İptarov, S. (2012). *Edep Dersinin Bazı İlmi-Metodolojik Meseleleri*. Bişkek.
- İvanova, İ. (2017). Religiovedçeskoe Obrazovanie v Kirgizii: Zarojdenie, Razvitie, Perspektivı. *İstoriya Religiovedeniya*, 177-182.
- Jurnal "Bezbojnik" i drugaya antireligioznaya propaganda v SSSR. SSSR. İstoriya propagandı. (1922).<https://propagandahistory.ru/393/ZHurnal-Bezbozhnik-i-drugaya-antireligioznaya-propaganda-v-SSSR>. 5 Ocak 2023 tarihinde <https://propagandahistory.ru/393/ZHurnal-Bezbozhnik-i-drugaya-antireligioznaya-propaganda-v-SSSR> adresinden erişildi.
- Jusubaliyev, A. (2007). *Kırgızların İslamiyeti Kabulü*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Jusubaliev, A. (2011). Kırgızlarda İslami Eğitim Üzerine Tarihi Bir Bakış. *Oş İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*, (14-15), 241-250.
- Kadırbekov, N. (2017). Korruptsiya menen küröşüüdö mektepterge ıyman sabagın kirgizüü kerek. *NAZARNEWS*. 20 Mart 2023 tarihinde <https://nazarnews.org/posts/kadyirbekov-korruptsiya-menen-krshd-mektepterge-yijman-sabagyn-kirgiz-kerek> adresinden erişildi.
- Kalikov, M. (2022, 9 Haziran). V Şkolah Kırgızstana Vvedut Novıy Predmet “İstoriya Razvitiya Religii”. *KLOOP.KG - Novosti Kırgızstana*. <https://kloop.kg/blog/2022/06/09/v-shkolah-kyrgyzstana-vvedut-novyj-predmet-istoriya-razvitiya-religij/> adresinden erişildi.
- Karaman, H., Çağrı, M., Dönmez, İ. K. ve Gümüş, S. (Ed.). (2015). *Kur'an Yolu Meali*. 4. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları.
- Karasar, N. (2005). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kaymakcan, R. ve Meydan, H. (2014). *Ahlak Değerler ve Eğitimi*. 1. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi.
- Keskiner, E. (2022). İlköğretim Din Dersi Öğretim Programları ve Ders Kitaplarında Kader İnancı. E. Keskiner (Ed.), *Örgün Din Eğitiminde İnanç Esasları* içinde . İstanbul: Çamlıca yayınları.
- Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. Cumhurbaşkanın Kararnamesi, Kırgız Cumhuriyetinin Genel Eğitim Kurumlarında “Dinlerin Gelişim Tarihi” Dersinin Okutulması Hakkında. Pub. L. No. 177 (2022).
- Kiral, B. (2020). Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15), 170-189.
- KMDB. (t.y.). Kırgızistan Müslümanlar Dini Başkanlığı. *Muftiyat.kg*. 22 Şubat 2023 tarihinde <https://muftiyat.kg/> adresinden erişildi.
- Komisyon (EBB tarafından). (2016). *Din Kültürü Tarihi*. Bışkek: Altın Print.
- Kozırın, A. N. (2021). Religioznoe Obrazovanie v Gosudarstvah EAES: Natsionalny i Mecdunarodny Urovni Pravovogo Regulirovaniya. *Obrazovatelnoe Pravo. Zakonodatelstvo Ob Obrazovanii*. 3 Haziran 2023 tarihinde <https://lexed.ru/ezhegodnik-rossiyskogo-obrazovatelno-zakonodatelstva/book/tom16/religioznoe-obrazovanie-v-gosudarstvakh-eaes-natsionalny-i-mezhdunarodnyy-urovni-pravovogo-reguliro/> adresinden erişildi.
- Kozukulov, T. (2005). Tarihî Süreçte Orta Asya ve Kırgızistan'da Din Siyaseti ve Eğitimi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (24), 167-182. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniilah/issue/2724/36261> adresinden erişildi.
- Kozukulov, T. (2017). Kırgızistan'da Devletin Din Siyaseti. *Akademik Hassasiyetler*, 4(7), 85-104. <https://dergipark.org.tr/en/pub/akademik-hassasiyetler/issue/29493/305489> adresinden erişildi.
- Kozukulov, T. (2018). Kırgızistan'da Din Eğitimine Yönelik Devlet Politikası ve Yaptırımlar. A. Kavak (Ed.), 2. *Uluslararası Ahmed-i Hani Sempozyumu “İslam Düşüncesinde İslam”* içinde . Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları.

- Köylü, M. (2016). Ürkün: Bir Katliam Öyküsü. *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, 11(2), 117-141.
- Kurbanova, N. (2014). İslamskoe Obrazovanie v Kırgızstane. *Tsentralnaya Aziya i Kavkaz*, 17(1), 102-117. <https://cyberleninka.ru/article/n/islamskoe-obrazovanie-v-kyrgyzstane> adresinden erişildi.
- Kurbanova, N. U., Karasartova, Ç. J., Bektemirova, A. K. ve Cumabaev, M. E. (2020). *Din Taanuu (Din Bilgisi) Lisans Öğrencileri İçin Akademik Kurs: Ders Kitabı ve Uygulama*. (A. K. Bekboeva, Ed.). Bişkek: İ. Arabaev Adındaki Kırgız Devlet Üniversitesi.
- Milli Güvenlik Konseyi. 2014-2020 Yılları Arasında Kırgız Cumhuriyetinin Dini Ortamındaki Devlet Siyasetinin Konsepti (2014).
- Milli Güvenlik Konseyi. 2021-2026 Yılları Arasında Kırgız Cumhuriyetinin Dini Ortamındaki Devlet Siyasetinin Konsepti (2021).
- Ministerstvo Obrazovaniya i Nauki Kırgızskoy Respbliki. (2016). *İstoriya Religioznaya Kulturi*. Bişkek: Eğitim ve Bilim Bakanlığı.
- Moldokasimov, K. (Ed.). (2016). *Alimbek Datka cana Anın Dooru*. Bişkek: MaxPrint Yayınları.
- N. Rumyansev, G. Kramer, S. Reynak, ve G. Eylderman. (1922). *Ateist 1926*. *Prilib.ru*. 5 Ocak 2023 tarihinde <https://www.prilib.ru/item/829182> adresinden erişildi.
- Orozbak uulu, S. (2017) *Manas*, (A. Akmatalliev, Ed.) İstanbul: TDBB Yayınları.
- Ömürbekov, T. N. ve Çorotegin, T. K. (2009). *Kırgızstan Tarihi*. Bişkek: “Aditi”.
- Öskön Osmonov. (2017). Egemendüü Kırgızstanda Bilim Berüü. *Students.com.kg*. 30 Mayıs 2023 tarihinde <https://students.com.kg/archives/562> adresinden erişildi.
- Özdoğan, G. G. (1994). Sovyetler Birliği’nden Bağımsız Cumhuriyetler’e: Uluslaşmanın Dinamikleri. B. E. Bahar (Ed.), *Bağımsızlığının İlk Yılları (Azerbeycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan)* içinde (ss. 25-99). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Doğan, R. (1999). Musa Carullah’ın Maarif ve Usûl-i Cedîd Hakkındaki Görüşü. *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bilgiyef (1875—1949) / I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu* içinde (C. I, ss. 129-144). Ankara: TDV Yayınları.
- Roux, J. P. (2020). *Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl*. (A. Kazancıgil ve L. A. Özcan, Çev.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Gömeç, S. (2009). *Kırgız Türkleri Tarihi*. 2. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Saalaev, Ö. (2015). *Adep Dersi, Dersin Planı ve Metodolojisi*. Bişkek: Solyuşin CÇK.
- Samiev, M. (2017). *Manas Eposunda İslam Dininin Ordu*. Bişkek: İz Basmakanası.
- Saray, M. (1993). *Kırgız Türkleri Tarihi*. İstanbul: YAY Grafik.
- Sarıgulova, B. (2022, 27 Haziran). Din Tarihinin Okutuudagı Usul Cana Sın Pikir. *Azattık Unalgısı*. <https://www.azattyk.org/a/din-tarykhyn-okutuudagy-usul-zhana-syn-pikir/31915860.html> adresinden erişildi.

- Smirnov, M. (2015). *Filosofiya Religii I Religiovedenie*. K. M. Antonov (Ed.), “*Nauka o Religii*”, “*Nauçnyy Ateizm*”, “*Religiovedenie*” *Aktualnie Problemy Nauçnogo İzuçeniya Religii v Rossii XX - Naçala XXI veka* içinde (2. bs.). Moskova: PSTGU.
- Sovetuulu, M. (2022, 14 Haziran). “Din Taanu” Sabagının Maksatı Kanday? *Kırgız Tuusu*. <http://kyrgyztuusu.kg/?p=48026> adresinden erişildi.
- Şerov, Ş., Tairov, K. ve Cumaşova, G. (2021). İslamskoe Obrazovanie Kırgızstana Na Puti Razvitiya. *Bulletin of Science and Practice*, 7(11), 372-377. <https://cyberleninka.ru/article/n/islamskoe-obrazovanie-kyrgyzstana-na-puti-razvitiya/viewer> adresinden erişildi.
- Tosun, C. (2002). *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 2. Baskı, Ankara: Pegem Akademi Yay.
- Tupchubaev, K. (2012). *Adep Dersi Öğretmenlerinin Yeterlilikleri (Oş İli Örneğinde Bir Alan Araştırması)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Turdubaev, C. (2020, 29 Aralık). “İyman sabagı” cana biyликтin coopkerçiligi. *Azattık Unalgısı*. <https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan-turdubaev-blog-iman-policy/31022235.html> adresinden erişildi.
- Tüzümdör. (2023, 8 Mart). *Kırgızistan Musulmandar Din Başkarmalığı*. 8 Mart 2023 tarihinde <https://muftiyat.kg/> adresinden erişildi.
- Ukuktuk Baza. (t.y.). *Kırgız Respublikasını Din İşleri Boyunça Mamlekettik Komissiyası*. 8 Nisan 2023 tarihinde http://religion.gov.kg/ky/legal_base adresinden erişildi.
- Kaya, U. (2020). Yusuf Has Hacib. A. Koç (Ed.), *Klasik İslâm Eğitimcileri* içinde . İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Usenalı, Ç. ve Nur uulu, D. (2009). *İstoriya Oteçestva*. Bişkek: Uçkun.
- Usmanhodjaev, A. (2008). *Jizn muftiev Babahanovih: Slujenie vazrojdeniyu İslama v Sovetskom Soyuze*. Nijniy Novgorod: İD Medina.
- Vıstuplenie Predsedatelya SMR Şeyh Ravilya Gaynutdina na VII Musulmanskoy Forum. (2011). *İslamRF.ru*. 3 Haziran 2023 tarihinde <http://islamrf.ru/news/russia/rusopinions/18908/> adresinden erişildi.
- Viktor Çernov. (1968, 1 Eylül). Jurnal “Musulmane Sovetskogo Vostoka”. *RİA Novosti Mediabank*. 25 Mayıs 2023 tarihinde <https://riamediabank.ru/media/642410.html> adresinden erişildi.
- Yasaviy, K. A. (2019) *Divanı Hikmattar*, (M. S. Dosbol uulu, Çev.). Bişkek: Türkiye Diyanet Vakfı-Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
- Yılmaz, H. (2007). Kırgızistan’da Misyonerlik ve Din Eğitimi. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(1), 91-128.
- Yuvaçev, İ. (1907). Kurbançan Datka Kırgızskaya Tsaritsa Alaya (Kurbançan Datka Kırgızların Alay’daki Kraliçesi). *İstoriçaeskiy Vestnik Dergisi*, 110, 945-980.
- Yusuf Has Hacib. (2018). *Kutadgu Bilig*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EKLER

Ek-1: Kırgız Cumhuriyeti, Milli Eğitim Bakanlığı, Oş iline bağlı Aravan İlçe Eğitim Müdürlüğü Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Öğretmenler Listesi

№	Adı Soyad	Mesleği	Çalıştığı Okul	Okulun Yerleşkesi
1.	Nişanov Kuvaniçbek Akimoviç	Tarih Öğretmeni	K.Asanov Okulu	Nayman Köyü
2.	Abdullaeva Gulzadahan Akparalievna	Tarih Öğretmeni	№1 Töö-Moyun Gimnaziyası	Akşar Köyü
3.	Avazova Çınara Omoralievna	Tarih Öğretmeni	№21 N.İsanov Okulu	Canı-Arık Köyü
4.	Sultanova Rahimahon Mutalipovna	Tarih Öğretmeni	A.Turgunov Okulu	Çek-Abad Köyü
5.	Hankulova Şahnozahon Mumincanova	Tarih Öğretmeni	№53 Gulistan Okulu	Arap Köyü
6.	Toksonbaeva Kanıkey Nazarbekovna	Tarih Öğretmeni	№43 Sırt Okulu	Sırt Köyü
7.	Satıbaldieva Çınaray Abdıganievna	Tarih Öğretmeni	M.Kadırov Okulu	Aviz Köyü
8.	Sarıbaeva Gulzat Akmatallieva	Tarih Öğretmeni	№24 B.Ceenbekov Okulu	Ceke-Miste Köyü
9.	Arifcanova Dilrabohon Mahammatibragimovna	İlahiyat Mezunu	№7 M.Umarov Okulu	Kesou Köyü
10.	Duyşeeva Ömürkan İbrahimovna	İlahiyat Mezunu	№41 Dostuk Okulu	Dostuk Köyü
11.	Parpieva Çınora Komolovna	Tarih Öğretmeni	№10 Toktogul Okulu	Gulbaar Köyü
12.	Abdullaeva Sevara Tacimahamatova	İlahiyat Mezunu	№29 A.Salamov Okulu	Tepe-Korgon Köyü
13.	Bokoeva Upel Sabirovna	Tarih Öğretmeni	№18 Manas Okulu	S. Yusupov Köyü
14.	Caanbaeva Aycamal Şarabidinova	Tarih Öğretmeni	№28 A.Sıdıkov Okulu	Akşar Köyü
15.	Hocieva Şohidahon Mukumcanovna	Tarih Öğretmeni	№9 Boston Okulu	Canı col Köyü
16.	Taabaldı kızı Nurzat	Tarih Öğretmeni	№46 Kızıl Talaa Okulu	Kızıl Talaa Köyü
17.	Karimov Abdivahap Tursunboeviç	Tarih Öğretmeni	№26 M.Karataev Okulu	Uygur-Abad Köyü
18.	Normatova Faragathan Baymatovna	Tarih Öğretmeni	№36 T.Aytmatov Okulu	Açı Köyü
19.	Amanova Kanzada Rahmatillaevna	Tarih Öğretmeni	№33 A.Eşenkulov Okulu	Mangıt Köyü
20.	Rozukulova Matlyubahon Kopaysinova	Tarih Öğretmeni	№4 M.Ulugbek Okulu	Çek-Abad Köyü
21.	Anarbaeva Nafisa İbrahimhalilovna	Tarih Öğretmeni	№2 Çek Abad Teknikalık Lisesi	Çek-Abad Köyü
22.	İsrailova Dariyka Batırbekovna	Hukukçu	№3 A.Navoi Okulu	Aravan Köyü
23.	Muradillaev Elbek Ergeşalievç	Tarih Öğretmeni	№38 Erke-Kaşka Okulu	Erke-Kaşka Köyü

24.	Niyzamova Zilolahun Adilovna	İlahiyat Mezunu	№37 K.Muhammedov Okulu	Çertik Köyü
25.	Mirzaconova Gulnazahon Kamoldinova	Tarih Öğretmeni	№37 K.Muhammedov Okulu	Çertik Köyü
26.	Sarikova Sanabar Kadirovna	Coğrafya Öğretmeni	№18 Manas Okulu	Oktyabr Köyü
27.	Rozieva Odilahun Bohodircanovna	İlahiyat Mezunu	№50 A.Saydahmatov Okulu	Aravan Köyü
28.	Umaralieva Erkinay Mahamatovna	Tarih Öğretmeni	№48 Gulbaar Okulu	Gulbaar Köyü
29.	Canibekov Mamatkasim Rasuloviç	Tarih Öğretmeni	№48 Gulbaar Okulu	Gulbaar Köyü
30.	Mavlyanova Hilolahun Urayimoviç	Tarih Öğretmeni	№15 Z.M.Bobur Okulu	Aravan Köyü
31.	Hasanova Zebihon	Tarih Öğretmeni	№29 A.Salamov Okulu	Tep-Korgon Köyü
32.	İsroilov Bekzod Aripcanoviç	Tarih Öğretmeni	№30 H.Anarov Okulu	Madaniyat Köyü
33.	Niyzamova Zilolahun Adilovna	İlahiyat Mezunu	№9 Boston Okulu	Canı col Köyü
34.	Mirzaeva Suusar Ahmatova	İlahiyat Mezunu	№47 E. Kebekbaev Okulu	Gulbaar Köyü
35.	Musurmankulova Sahodathon Abdupattaevna	Tarih Öğretmeni	№1 S.Matkasimov Okulu	Tepe-Korgon Köyü
36.	Tacimatova Dilnoza İnomidinova	Tarih Öğretmeni	№1 S.Matkasimov Okulu	Tepe-Korgon Köyü
37.	Muhammedova Malohat Karimcanovna	Tarih Öğretmeni	№27 A.Temur Okulu	Kakirpiltan Köyü
38.	Aralova İroda Mirzakarimovna	Tarih Öğretmeni	№52 A.Orozova Okulu	Çarkıştak Köyü
39.	Artikova Okibathon Mahmutovna	Tarih Öğretmeni	№13 H.Abdullaev Okulu	Aravan Köyü
40.	Rustamova Dilafruz Rahimbaevna	Tarih Öğretmeni	№17 T.Koçubaev Okulu	Koçubaev Köyü
41.	Yuldaşeva Saadathan Holmirzaev	Tarih Öğretmeni	№16 C.Abdullaev Okulu	Kerkidan Köyü
42.	Abdulhaeva Ziyodahun Anvoridinovna	Tarih Öğretmeni	№19 S.Şaripov Okulu	Aravan Köyü
43.	Kököeva Avazhan	Tarih Öğretmeni	№2 A.Egenov Okulu	Toloykon Köyü
44.	Bazarkulova Gulay Kanibekovna	Coğrafya Öğretmeni	№5 T.İsmailov Okulu	Kızır Abad Köyü
45.	Saydahmatova Mohidilhon Halmatovna	Tarih Öğretmeni	№22 A.Kadirov Okulu	Aravan Köyü
46.	Pirmatova Farogatoy İbrahimcanovna	Tarih Öğretmeni	№35 A.Tohtabaev Okulu	Tepe-Korgon Köyü
47.	Ergeşova Marguba Nişanbaevna	Tarih Öğretmeni	№20 İ.İsaev Okulu	Pahta Abad Köyü
48.	Yusupov Abrorbek Muhtarcanoviç	Tarih Öğretmeni	№6 Z.Rozahunova Okulu	Kayragaç Arık Köyü
49.	Taşpulatova Umidahun Abdicalilovna	Tarih Öğretmeni	№6 Z.Rozahunova Okulu	Kayragaç Arık Köyü

50.	Abduhalikova Nazira Siraciddinovna	Tarih Öğretmeni	№55 K.Abdıkaliyev Okulu	Kayragaç Arık Köyü
51.	Topçobaeva Menura Abdirazakova	Tarih Öğretmeni	№25 T.Osmonov Okulu	Kıçık Alay Köyü
52.	Turdubaev Kanatbek Abdilatiyev	Tarih Öğretmeni	Çögöm Okulu	Çögöm Köyü
53.	Momunova Çolponay Madaliyeva	Tarih Öğretmeni	Bilim Okulu	Aravan Köyü

Ek-2: Kırgız Cumhuriyeti, Milli Eğitim Bakanlığı, Oş iline bağlı Kara-Su İlçe Eğitim Müdürlüğü Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Öğretmenler Listesi

№	Adı Soyad	Mesleği	Çalıştığı Okul	Okulun Yerleşkesi
1.	Moldocanova Covar Abdillacanovna	Tarih Öğretmeni	№ 112 Manas Okulu	Kara Su Şehri
2.	Şamşıeva Aytolkun Tarielovna	Tarih Öğretmeni	№ 62 V. İ. Lenin Okulu	Kara Su Şehri
3.	Rayimbekova Minura Zikrillaevna	Tarih Öğretmeni	№ 61 K. Cakıpov Gimnaziya	Kara Su Şehri
4.	Satıbaldieva Muhabbat Hayrullaevna	Tarih Öğretmeni	№ 68 K. Rahimov Okulu	RTS Köyü
5.	Umurzakova Mukarram Mirolimovna	Tarih Öğretmeni	№ 134 Okulu	Kara Su Şehri
6.	Halmatov Abduraşit Abdulhamidoviç	Tarih ve Toplum Öğretmeni	№ 67 Z. M. Babur Okulu	Kara Su Şehri
7.	Habibullaev Hamidula	Tarih Öğretmeni	№ 17 H. Tursunov Okulu	Kara Su Şehri
8.	Satvaldieva Nurgul Şarabidinova	Tarih Öğretmeni	S. Bahapova Okulu	Savay Köyü
9.	Çalbaev Kubat Ziyadinoviç	Tarih Öğretmeni	№ 48 Kıdırşa Okulu	Kıdırşa Köyü
10.	Cakıpova Dinara Tologonova	Tarih Öğretmeni	№ 72 H. Taşırova Okulu	Kızıl-Şark Köyü
11.	Absattar uulu Elibay	Tarih Öğretmeni	№14 C.Turusbekov Okulu	Prisavay Köyü
12.	Abitov Adılcan Arıpcanoviç	Tarih ve Toplum Öğretmeni	№ 50 Pionerdin 50 Cıldığı Okulu	Stant Köyü
13.	Tümönbaeva Guliza Adanbaeva	Tarih Öğretmeni	№47 S.Arıstanbekov Okulu	Oktyabr Köyü
14.	Aytnazarova Gulzira Bazarbaevna	Tarih Öğretmeni	Ken-Say Okulu	Ken-Say Köyü
15.	Latipova Tazagül Abdilacanova	Tarih Öğretmeni	№2 N.Kalmurzaev Okulu	Konurat Köyü
16.	Raymova Aycamal Abdimalipovna	Tarih Öğretmeni	№46 S. Mamatov Okulu	Erkin Köyü

17.	Asanbaeva Busaida Tölonbaevna	Tarih Öğretmeni	№ 49 E. Telman Okulu	Telman Köyü
18.	Abdikalikova Güلزada Asanovna	Tarih Öğretmeni	№139 K. Ermatov Okulu	Ak-Örgö Köyü
19.	Çotobaeva Atırgül Ahunovna	Tarih Öğretmeni	№74 A. Şerkulov Okulu	Ak-Taş Köyü
20.	Haitbaeva Farhad Madaminoviç	Tarih Öğretmeni	№83 A. Navoi Okulu	Kaşkar-Kıştak Köyü
21.	Dcaparova Aygül Asanovna	Tarih Öğretmeni	№51 Gagarin Okulu	Kaşkar-Kıştak Köyü
22.	Yusupbekova Güلزada Şavkatbekovna	Tarih Öğretmeni	№51 Gagarin Okulu	Kaşkar-Kıştak Köyü
23.	Orunbaeva Gulnara Zadibekovna	Tarih Öğretmeni	№118 D. Sultanov Okulu	Mönök Köyü
24.	Dosueva Cıldızhan Toygonbaeva	Tarih Öğretmeni	№85 S. Cusuev Okulu	Car-Ooz Köyü
25.	Mamatkadırova Mahkamcan Raimoviç	Tarih Öğretmeni	№82 A. Eşmatov Okulu	Mönök Köyü
26.	Kalenova Aykan Raimberdievna	Tarih Öğretmeni	№21 T. Yunusov Okulu	Kencekul Köyü
27.	İkramova Dildora Habibullaevna	Tarih Öğretmeni	№ 122 Okulu	Kaşkar-Kıştak Köyü
28.	Abduraimova Zulfiya Abdimalikovna	Tarih Öğretmeni	№81 VLKSM Okulu	VLKSM Köyü
29.	Yulçıyeva Nodirahon	Tarih Öğretmeni	№85 Gulpon Okulu	Cim Köyü
30.	Mamacanova Feruza Rapihcanovna	Tarih Öğretmeni	№18 R. Halbaev Okulu	Tacik abad Köyü
31.	Turabaeva Mahliyo Hasanbaevna	Tarih Öğretmeni	№15 H.Mirzacanov Okulu	Nurdar Köyü
32.	Mamacanova Gavharoy Mirodilovna	Tarih Öğretmeni	№95 Alim-Tepe Okulu	Alim-Töbö Köyü
33.	Tolonbaeva Karimahon Karimcanovna	Tarih Öğretmeni	№103 Kızıl Mehnat Okulu	Kızıl Mehnat Köyü
34.	Bakirova Gulipa Kubaniçbekovna	Tarih Öğretmeni	№92 Beş Moynok Okulu	Açı Köyü

35.	Mamatova Cumagül Dosonova	Tarih Öğretmeni	№38 C. Kultaev Okulu	Langar Köyü
36.	Atahanova Feruza Şarabinovna	Tarih Öğretmeni	№80 H.Tacimatov Okulu	Cim Köyü
37.	Abdidova Mahliyo Mamirovna	Tarih Öğretmeni	№132 Okulu	Maçak Köyü
38.	Madaliev Usön Tairbekoviç	İlahiyat Mezunu	№76 Erkin Kırgızstan Okulu	Osmon Köyü
39.	Mamatova Alaygül Cumabaevna	Tarih Öğretmeni	№124 Okulu	Furkat Köyü
40.	Vahidova Zuhrohon Muratovna	İlahiyat Mezunu	№84 A. Parpiev Okulu	Padavan Köyü
41.	Çotonova Aynura İrisbekovna	Tarih Öğretmeni	№19 T. Musaev Okulu	Madaniyat Köyü
42.	Abdiyeva Aynura Kalbaevna	Tarih Öğretmeni	№101 K.Mombekov Okulu	Medrese Köyü
43.	Vahidova Zuhrohon Muratovna	İlahiyat Mezunu	№84 Bobolaşkar Okulu	Bobolaşkar Köyü
44.	Şaismailov Telman Tahiroviç	İlahiyat Mezunu	№94 T. Altıbaeva Okulu	Furkat Köyü
45.	Smonova Dilrabo Obidcanovna	Tarih Öğretmeni	№94 T. Altıbaeva Okulu	Furkat Köyü
46.	Şaismailov Telman Tahiroviç	İlahiyat Mezunu	№77 H. Hamza Okulu	Şark Köyü
47.	Beyşenova Akinay Kulanovna	Tarih Öğretmeni	№31 O.Kurbanbaev Okulu	Kızıl Bayrak Köyü
48.	Abdazova Nurgul Aşimovna	Tarih Öğretmeni	№99 N. Saydiev Okulu	Bodur Taş Köyü
49.	Tacimatov Samat Salaydinoviç	Tarih Öğretmeni	№28 Uçar Okulu	Uçar Köyü
50.	Suyunova Zulfiya Taşbaevna	Tarih, Toplum ve Hukuk Öğretmeni	№58 Ak-Buura Okulu	Ozgur Köyü
51.	Dcahbarova Durdana Turapcanovna	İlahiyat Mezunu	№24 Omorbek Datka Okulu	Canı Kıştak Köyü
52.	Kocobaeva Elmira Karaevna	Tarih Öğretmeni	№98 M.Mamatalieiev Okulu	Kızıl Bayrak Köyü

53.	Orozmatova Kalıskan Corobaevna	Tarih Öğretmeni	№20 I.Nasırov Okulu	Kerme Too Köyü
54.	Yunusova Madina Mirzalimovna	Tarih Öğretmeni	№25 T.Omurzakov Okulu	Dadabaev Köyü
55.	Yuldaşev Murodcon Madalimcanoviç	Tarih Öğretmeni	№106 Aybek Okulu	Andican Köyü
56.	Usönbaeva Muhayehan Abdilbahapovna	Tarih Öğretmeni	№123 Sürö-Taş Okulu	Sürö-Taş Köyü
57.	Kamilova Nargiza Anvarbekovna	Tarih Öğretmeni	№110 Gaziev Okulu	Boston Köyü
58.	Acikulova Aynura Tınıçbekovna	Tarih Öğretmeni	№109 A. Muratov Okulu	Eşme Köyü
59.	Calieva Aynura Tulenovna	Tarih Öğretmeni	№53 Kızıl-Ordo Okulu	Kızıl-Ordo Köyü
60.	Mamedova Aygöl Gapirovna	Tarih Öğretmeni	№96 Primberdiev Okulu	Başbulak Köyü
61.	Karıbekova Abdıkâr Kalenoviç	Tarih Öğretmeni	№111 A.Osmonov Okulu	Canı-Turmuş Köyü
62.	Muratova Cıldızhan Şeralievna	Tarih Öğretmeni	№32 O.Kocoşev Okulu	Kara-Sögöt Köyü
63.	Mamatova Cıpargül Urunbaevna	Tarih Öğretmeni	№108 T.Şamırbekov Okulu	Açı Köyü
64.	Muratov Aybek Abdırzakoviç	Tarih Öğretmeni	№107 A.Cunusov Okulu	Sadırbay Köyü
65.	Sadiev Kanıbek Turdahunoviç	Tarih Öğretmeni	№87 Sıdık Alayçı uulu Okulu	Asan-Çek Köyü
66.	Akaeva Kızıbek Taştemirovna	Tarih Öğretmeni	3-İnternatsional Okulu	Madı Köyü
67.	Arzibek kızı Aygerim	İlahiyat Mezunu	3-İnternatsional Okulu	Madı Köyü
68.	Ermeكبay kızı Cumagöl	Tarih Öğretmeni	№86 Kurmancan Datka Okulu	Madı Köyü
69.	Eşentayeva Cenişgül Erkinbaevna	Tarih Öğretmeni	№40 B.Azizov Okulu	Kaarman Köyü
70.	Akmatova Gülzira Abdikalilovna	Tarih Öğretmeni	№97 Uçkun Okulu	Uçkun Köyü

71.	Mamadieva Munara Mamazairovna	Tarih Öğretmeni	№22 Begay Lapin kızı Okulu	Teeke Köyü
72.	Kozueva Samargül Taştanbekovna	Tarih Öğretmeni	№23 Kızıl-Tal Okulu	Kızıl-Tal Köyü
73.	Abdılbekova Aytbü Alişerovna	Tarih Öğretmeni	№39 A.Sultanov Okulu	Karatay Köyü
74.	Ergeşov Süyünbay Ökümoviç	Tarih Öğretmeni	№35 Laglan Okulu	Laglan Köyü
75.	Dosueva Nartaci Toygonbaevna	Tarih Öğretmeni	№30 Kızıl-Saray Okulu	Kızıl-Saray Köyü
76.	Türkbaeva Samara Kaparbekovna	Tarih Öğretmeni	№44 Smatov Okulu	Kalinin Köyü
77.	Raeva Rahat Abdıkayımovna	Tarih Öğretmeni	Kara Su Özel Okulu	Kommunizm Köyü
78.	Osmon kızı Ziyada	Tarih Öğretmeni	№41 T.Berdibekov Okulu	Mamacan Köyü
79.	Dubanaev Zaynalabidin Abdibakieviç	Tarih Öğretmeni	№45 C.Bökönbaev Okulu	Kızıl-Koşçu Köyü
80.	Dcoldoşova Gulnara Nasirovna	Tarih Öğretmeni	№42 Madaniyat Okulu	Madaniyat Köyü
81.	Abılkasimova Burmakan Rahmanalievna	Tarih Öğretmeni	№10 Pitomnik Okulu	Pitomnik Köyü
82.	Karabaeva Nurzina Karibekovna	Tarih Öğretmeni	№43 Agartuu Okulu	Agartuu Köyü
83.	Narmatova Gülzat Tölönovna	Tarih Öğretmeni	№73 Toktogul Okulu	Bolşevik Köyü
84.	Mullacanova Fatima Saydmuratovna	Tarih Öğretmeni	№29 Gayrat Okulu	Gayrat Köyü
85.	Orunbaeva Bazargül Ormonovna	Tarih Öğretmeni	№59 Birdik Okulu	Birdik Köyü
86.	Kadırberdieva Mendayım Saydakmatovna	Tarih Öğretmeni	№39 Zarbalik Okulu	Zarbalik Köyü
87.	Coldoşova Elvira Melisbekovna	Tarih Öğretmeni	№52 Z.Töröbekov Okulu	Ak-Car Köyü
88.	Maksitov Bagdat Çolponbaeviç	Tarih Öğretmeni	№90 A.Saipov Okulu	Börü Köyü
89.	Maksitova Zıyagül	Tarih Öğretmeni	№121 C.Şeriev Okulu	Andagul Köyü

90.	Düyşöbaev Alipbek Makambaevich	Tarih, Sosyal ve Siyaset Öğretmeni	№113 A.Semeteev Okulu	Alçaluu Köyü
91.	Karabaeva Ayzada Aytmatovna	Tarih Öğretmeni	№88 M.Zairov Okulu	Aral Köyü
92.	Ergeşov Süyünbay Ökümovich	Tarih Öğretmeni	№88 M.Zairov Okulu	Aral Köyü
93.	Seitbek kızı Nuriza	Tarih Öğretmeni	№91 E.Alıkulov Okulu	Kızıl-Tuu Köyü
94.	Asanov Cayilbek Şamşievich	Tarih Öğretmeni	№91 E.Alıkulov Okulu	Kızıl-Tuu Köyü
95.	Matkalikov Akilbek Abilkasimovich	İlahiyat Mezunu	№34 S.İbraimov Okulu	Koco-Kelen Köyü
96.	Matkalikov Akilbek Abilkasimovich	İlahiyat Mezunu	№114 Kara-Gur Okulu	Kara-Gur Köyü
97.	Omarbaev Tölögön Zaripbek	Tarih Öğretmeni	№9 M. Teşebaev Okulu	Kara-Döbö Köyü
98.	Sasieva Altınay Murzamatovna	Tarih Öğretmeni	№102 M.Teşebaev Okulu	Kış-Abad Köyü
99.	Sıdıkova Rahima Zulpukaravna	Tarih Öğretmeni	№11 C.Atabaev Okulu	Savay-Arık Köyü
100.	Kamilova Nurgul Kamçibekovna	Tarih Öğretmeni	№75 M.Camankulov Okulu	Otuz-Adır Köyü
101.	Atikulova Nurcamal Minkışievna	Tarih ve Toplum Öğretmeni	№75 M.Camankulov Okulu	Otuz-Adır Köyü
102.	Madaliev Uson Tairbekovich	İlahiyat Mezunu	№75 M.Camankulov Okulu	Otuz-Adır Köyü
103.	Koçkorbaev Canıbek Mamazakirovich	Tarih ve Toplum Öğretmeni	№63 Oktyabrın 70 cıldığı Okulu	Canı-Kızıl-Su Köyü
104.	Raimkulova Aygül Cumalievna	Tarih Öğretmeni	№55 K.Zulpuev Okulu	Kızıl-Abad Köyü
105.	Abdurasulov Mayrambek Hakimcanovich	Tarih Öğretmeni	№12 Otuz-Adır Okulu	Otuz-Adır Köyü
106.	Bazarova Zeynegül Abdıgaparovna	Tarih Öğretmeni, Sosyo-Ekonomi Bilim berüü	№70 İ. Kulbaev Okulu	Canı-Arık Köyü

107.	Uturova Aycarkın Abdilasizovna	Tarih Öğretmeni	№60 K.Abdılđaev Okulu	Taş-Anık Köyü
108.	Mamıtova Gülnazik Cumabekovna	Tarih Öğretmeni	№127 Okulu	Say Köyü
109.	Arapova Nurzat Turgunbaevna	Tarih Öğretmeni	№4 Ak-Terek Okulu	Ak-Terek Köyü
110.	Mamayusupova Gulmira Abdıganievna	Tarih Öğretmeni	№89 B.Abdırahmanova Okulu	Pravda Köyü
111.	Paizova Gulfayruz	İlahiyat Mezunu	№8 A.Kulbotoev Okulu	Şerali Köyü
112.	Ermekbaeva Aycamal Sadırbekovna	Tarih Öğretmeni	№7 A.Kulbotoev Okulu	Şerali Köyü
113.	Abdieva Baktıgöl Galdıbaevna	Tarih Öğretmeni	№3 N. İsanov Okulu	Kurban-Kara Köyü
114.	Budanova Mırzayım Canıbaevna	Tarih Öğretmeni	№95 K.Cantoşov Okulu	Sarı-Kolot Köyü
115.	Mamazakir uulu Erkinbek	Tarih Öğretmeni	№87 N.Bapıgulov Okulu	Alp-Ordo Köyü
116.	Süyünbek kızı Nargiza	Tarih Öğretmeni	№104 S.Nışanbaev Okulu	Çayçı Köyü
117.	Salieva Şahida	İlahiyat Mezunu	№57 T.Sulaymanov Okulu	Nariman Köyü
118.	Berdieva Akmöör Sansarbekovna	Tarih Öğretmeni	№105 T.Alimbekov Okulu	Cılgeldi Köyü
119.	Alimov Ahmatcan Lapitoviç	Tarih Öğretmeni	№69 Ç.Aytmatov Okulu	Nariman Köyü
120.	Ergeşov Süyünbay Ökümoviç	Tarih Öğretmeni	№126 Kayıkov Okulu	Sarı-Talaa Köyü
121.	Usmanova Saadat Gulamovna	Tarih Öğretmeni	№16 İbn-Sina Okulu	Koş-Taş Köyü
122.	Mamatova Cumagöl Dosonovna	Tarih Öğretmeni	№120 Top-Terek Okulu	Top-Terek Köyü
123.	Karibekov Abdıkarakalenoviç	Tarih Öğretmeni	№120 Toyçu Okulu	Toyçu Köyü
124.	Ermamatova İzatay	Tarih Öğretmeni	S.Bekmuratov Okulu	Intımak Köyü

Ek-3: Kırgız Cumhuriyeti, Milli Eğitim Bakanlığı, Batken iline bağlı Kadamcay İlçe Eğitim Müdürlüğü Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Öğretmenler Listesi

№	Adı Soyad	Mesleği	Çalıştığı Okul	İş Tecrübesi
1.	Nabi uulu Toktomat	Tarih Öğretmeni	№21 Kan Okulu	1
2.	Tuygunbek kızı Nurzada	Tarih Öğretmeni	“Örük Zar” Okulu	3
3.	Atabaev Şarabidin	Tarih Öğretmeni	O.Abdırahmanov Okulu	25
4.	Makkambaev Abdimalik Üsönoviç	Tarih Öğretmeni	Ş.Ceenbekov Okulu	14
5.	Abdillaeva Adinahan Muhtarovna	Tarih Öğretmeni	“Kızıl Korgon” Okulu	14
6.	Üsönova Çolponay Topçuevna	Tarih Öğretmeni	“Caş Tilek” Okulu	16
7.	Makkambaev Abdimalik Üsönoviç	Tarih Öğretmeni	“Çon Kara” Okulu	14
8.	Dostaov Kencebay Altımişoviç	Tarih Öğretmeni	T. Turgunov Okulu	22
9.	Hakimcan kızı Ayperi	Tarih Öğretmeni	C. Bökönbaev Okulu	5
10.	Haldarali kızı Meerimhan	Tarih Öğretmeni	M. Mitalipov Okulu	4
11.	Karabaev Kaharbek Baratcanoviç	Tarih Öğretmeni	“Aktilek” Okulu	3
12.	Mahamatsadık uulu Canıbek	İlahiyat Mezunu	№ 19 B. Sıdıkov Okulu	
13.	Mahamatsadık uulu Canıbek	İlahiyat Mezunu	B. Alıkulov Okulu	
14.	Samatov Mamasait Sataralieviç	Tarih Öğretmeni	№ 20 O. Mekanov Okulu	6
15.	Tacibaev Ravşan Şadıbaeviç	Tarih Öğretmeni	Firdousi Okulu	27
16.	Abdilova Anarhan Sadırovna	Tarih Öğretmeni	“1-May” Okulu	10
17.	Coroeva Bübühanım	Tarih Öğretmeni	O. Teşebaev Okulu	11
18.	Boronov Mahburali Matayeviç	Tarih Öğretmeni	“Molo” Okulu	35
19.	Boronov Mahburali Matayeviç	Tarih Öğretmeni	Şamurzaev Okulu	35
20.	Sulaymanova Cıldız Mitalovna	Tarih Öğretmeni	“Eşme” Okulu	32
21.	Orunbaev Almazbek Alişeroviç	Tarih Öğretmeni	Soltonov Okulu	21
22.	Pazılova Gulmira Abidinova	Tarih Öğretmeni	№17 A.Masaliev Okulu	15
23.	Asanova Aynura Macitovna	Tarih Öğretmeni	“Ciydelik” Okulu	24

24.	Mahamadcalil uulu Almazbek	Tarih Öğretmeni	B. Aytmatov Okulu	3
25.	Abcaparova Batma Mamatovna	Tarih Öğretmeni	Kadamcay Lisesi	15
26.	Orozova Aynura Saitkazıevna	Tarih Öğretmeni	Koksal Toptan Okulu	27
27.	Gaipova Kulpunay Abdimalovna	Tarih Öğretmeni	Moldo Niyaz Gimnaziyası	4
28.	Tölöbaeva Camila Abdrrahmanovna	Tarih Öğretmeni	A.Kambarov Okulu	18
29.	Talantbek uulu Baktıyar	Tarih Öğretmeni	H.Canıbekov Okulu	3
30.	İmarali kızı Ayzat	İlahiyat Mezunu	“Ohna” Gimnaziyası	
31.	İmarali kızı Ayzat	İlahiyat Mezunu	D.Sıdıkov Okulu	
32.	Bayitova Buusara Turganbaevna	Tarih Öğretmeni	S.Teşeev Okulu	19
33.	Şamşıeva Aykız Koçkorovna	Tarih Öğretmeni	“Köldü” Okulu	14
34.	Taabaldiev Daniyar Canıbaevıç	Tarih Öğretmeni	“Dıykan” Okulu	14
35.	Egemnazarova Nazgul Oktomova	Tarih Öğretmeni	“İsfayram” Okulu	5
36.	Kalıbekova Gulmira Maripovna	Tarih Öğretmeni	Tairov Okulu	14
37.	Temirova Mötavarhan Taştımirovna	Tarih Öğretmeni	S. Tacıbaev Okulu	16
38.	Baysarıev Tursunali Taştımirovıç	İlahiyat Mezunu	T.Madarıfov Okulu	17
39.	Baysarıev Tursunali Taştımirovıç	İlahiyat Mezunu	Kozubaev Okulu	17
40.	Baysarıev Tursunali Taştımirovıç	İlahiyat Mezunu	“Tegirmeç” Okulu	17
41.	Aydarov Arslanbek Dıkanbaevıç	Tarih Öğretmeni	Kulbaev Okulu	22
42.	Toktobaeva Baktıgul	Tarih Öğretmeni	A.Orozbekov Okulu	19
43.	Hakimova Hurşıdahon Tursunaliyevna	Tarih Öğretmeni	Babur Okulu	26
	Kadırova Sumbulay Oktomaliyevna	Tarih Öğretmeni	Babur Okulu	14
44.	Macakıpova Gulsunay Arapovna	Tarih Öğretmeni	“Sarı-Altın” Okulu	14
45.	Kamilcan kızı Nargiza	Tarih Öğretmeni	Temirbaev Okulu	10
46.	Taştıanov Şamşıdin Hakimovıç	Tarih Öğretmeni	U. İsakov Okulu	18

47.	Nışanbaev Kayratbek Abdumanapoviç	Tarih Öğretmeni	S. Bayumiy Okulu	11
48.	Şabidinova Zulhumor Arzıbaevna	Tarih Öğretmeni	“Ayrıbaz” Okulu	32
49.	Kurbanova Ziyada Akbaralievna	Tarih Öğretmeni	K. Satarov Okulu	10
50.	Ahmadalievna Mavcud Camolidinovna	Tarih Öğretmeni	M. Ulugbek Okulu	7
51.	Begalieva Umidahan	Tarih Öğretmeni	“Kırgızistanın 10- c.” Okulu	20
52.	Yuldaşeva Roziyaxon Hakkulconovna	Tarih Öğretmeni	Amir Temur Okulu	12
53.	Osmanova Nargizaxon Hasenovna	Tarih Öğretmeni	İsmailov Okulu	15
54.	Pulatova Zuhra Borkoşevna	Tarih Öğretmeni	“Orozbekovdun 120 c.” Okulu	34
55.	Calalova Patila Tolubaevna	Tarih Öğretmeni	“Arpa-Say” Okulu	18
56.	Abdullaev Azamatcon Azamcanoviç	İlahiyat Mezunu	A.S.Puşkin Okulu	
57.	Abdullaev Azamatcon Azamcanoviç	İlahiyat Mezunu	“Drucba” Okulu	
58.	Abdullaev Azamatcon Azamcanoviç	İlahiyat Mezunu	B.Ruzimatov Okulu (Özbek.)	
	Bekbataev Nursultan Yuldoşeviç	Tarih Öğretmeni	B.Ruzimatov Okulu (Rus, Kırg.)	4
59.	Abduraimov Abduhafiz Abduraşitoviç	İlahiyat Mezunu	S.Ayni Okulu	
60.	Azimova Gulmira Raimcanovna	Tarih Öğretmeni	Comiy Okulu	17
61.	Dehkanbaeva Dilafruz Mavlancanovna	Tarih Öğretmeni	Rudaki Okulu	13
62.	Abdulazizova Munacat Tursunalievna	Tarih Öğretmeni	A.Navoi Okulu	18
63.	Mamitova Savuan	Tarih Öğretmeni	Manas Ata Okulu	22
64.	Mumincanov Murodil Mahamadcanoviç	Tarih Öğretmeni	Kurbanov Okulu	21
65.	Suyundukova Yulduzhon Rustamova	Tarih Öğretmeni	№12 Yusupov Okulu	20

66.	Muptaydinova Kanohon İsmilcon kızı	Tarih Öğretmeni	Toktogul Okulu	26
67.	Ergeşbaeva Mavlyuda Sadiralievna	Tarih Öğretmeni	B.Primov Okulu	
68.	Gulmurzaeva Begayım Asanovna	Tarih Öğretmeni	“Noogardan” Okulu	10
69.	Moydunova Karamat	Tarih Öğretmeni	N.İrisov Okulu	9
70.	Aytmatova Ürköray Abdıbakievna	Tarih Öğretmeni	“Intımak” Okulu	27
71.	Saparova Bucannat	Tarih Öğretmeni	“Dostuk” Okulu	24
72.	Holmatova Gulamcon Rustamcanoviç	Tarih Öğretmeni	H.Sabirov Okulu	11
73.	Begmatov Kubanıçbek Begalievıç	Tarih Öğretmeni	“Adır” Okulu	18
74.	Şukurbekov Minmanas Nurlanbekoviç	Tarih Öğretmeni	“Örnök” Okulu	6
75.	Kalıbaeva Kulpunsa Kalmurzaevna	Tarih Öğretmeni	“Şıbran” Okulu	14
76.	Soor kızı Gulşanay	Tarih Öğretmeni	M.Gorkiy Okulu	4
77.	Urazalieva Gulsara Caparalievna	Tarih Öğretmeni	“Çukur Kıştak” Okulu	15
78.	Atabaev Şarabidin	Tarih Öğretmeni	Toraliev Okulu	25

Ek-4: *Kırgız Cumhuriyeti, Milli Eğitim Bakanlığı, Oş iline bağlı Özgön İlçe Eğitim Müdürlüğü Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi Öğretmenler Listesi*

№	Adı Soyad	Mesleği	Çalıştığı Okul	Okulun Yerleşkesi
1.	Peçelov Mayrambek	Tarih Öğretmeni	A.Torogeldi Okulu	Cıl Aldı Köyü
2.	Coroeva Nuriza	Tarih Öğretmeni	A.Abdıkerimov	Cazı Köyü
3.	İsakov Asilbek	Tarih Öğretmeni	T. Asranov Okulu	Şoro Başat Köyü
4.	Nurlan kızı Gulzada	Tarih Öğretmeni	R.Satıbaldiev Okulu	Akcar Köyü
5.	Abdımanap uulu Üsön	Tarih Öğretmeni	T.Börübaev Okulu	Salam Alik Köyü
6.	İmanberdiev Azada	Tarih Öğretmeni	C.Şerkulov Okulu	Don Bulak Köyü
7.	Karabaeva Anarhan	Tarih Öğretmeni	“Kıssık Alma” Okulu	Calpak Taş Köyü
8.	Satieva Aksana	Tarih Öğretmeni	K.Kulmatov Okulu	Baş-Dobo Köyü
9.	Arikova Ayçürök	Tarih Öğretmeni	K.Botoyarov Okulu	İyri Su Köyü
10.	Tutaşova Gulcan	Tarih Öğretmeni	K.Botoyarov Okulu	İyri Su Köyü
11.	Zulumbekov Karimcan	Tarih Öğretmeni	K.Botobekov Okulu	Kızıl Oktyabr Köyü
12.	Kermenbaeva Luiza	Tarih Öğretmeni	B.Monolov Okulu	Altın-Bulak Köyü
13.	Sadikov Nasipkan	Tarih Öğretmeni	K.Rısbaev Okulu	Karool Köyü
14.	Tolonova Minura	Tarih Öğretmeni	B.Asrankulov Okulu	Karool Köyü
15.	Mamatalieva Çınara	Tarih Öğretmeni	B.Keldibaev Okulu	Zerger Köyü
16.	Dcalibaev Kurmanbek	Tarih Öğretmeni	M.Sulaymanov Okulu	Mırza-Ake Köyü
17.	Cusupbekov Kasım	Tarih Öğretmeni	P.Cakırov Okulu	Calpak-Taş Köyü
18.	Timur kızı Bubusara	Tarih Öğretmeni	M.Coldoşaliev Okulu	Zerger Köyü
19.	Aşırova Gulayım	Tarih Öğretmeni	İ. Bazarkulov Okulu	Baş-Dobo Köyü
20.	Abdulazizova Nargiza	Tarih Öğretmeni	M.Razakov Okulu	Mırza-Ake Köyü
21.	Boşotaev Çıngız	İlahiyat Mezunu	A.Omurzakov Okulu	Tort-Kol Köyü
22.	Kadırov Amangeldi	Tarih Öğretmeni	C.Abdırasulov Okulu	Cazı Köyü
23.	Calilov Teşebay	Tarih Öğretmeni	T.Corobekov Okulu	Calpak-Taş Köyü
24.	Akişova Tolkunay	Tarih Öğretmeni	P.Coldoşov Okulu	Kızıl-Oktyabr Köyü
25.	Calalova Rahat	Tarih Öğretmeni	K.Tilenbaev Okulu	İyri Su Köyü

26.	Cusupbek kızı Canargul	Tarih Öğretmeni	M.İbraimov Okulu	Kızıl Too Köyü
27.	Mamatkulova Miskal	Tarih Öğretmeni	T.Orozova Okulu	Cıl Aldı Köyü
28.	Çımıbek kızı Akmaral	Tarih Öğretmeni	M.Teşebaev Okulu	Kızıl-Oktyabr Köyü
29.	Raev Tologon	Tarih Öğretmeni	A.Turabaeva Okulu	Zerger Köyü
30.	Tutaşov Ulukbek	Tarih Öğretmeni	D.Şopokov Okulu	Zerger Köyü
31.	Madazimova Turgunay	Tarih Öğretmeni	R.Konkoşev Okulu	Kolduk Köyü
32.	Coroeva Nurayım	Tarih Öğretmeni	“Sırttan Okuu Mektebi” Okulu	Mırza-Ake Köyü
33.	Macitova Nargiza	İlahiyat Mezunu	S.Canıbekov Okulu	Kayrat Köyü
34.	Bektemirov Usen	Tarih Öğretmeni	Ş.Egemcarov Okulu	Kurşap Köyü
35.	İsrailova Gulmayram	Tarih Öğretmeni	T.Sultannazar Okulu	Kızıl-Too Köyü
36.	Aydarov Mamatisak	Tarih Öğretmeni	E.Atakulov Okulu	Kızıl-Too Köyü
37.	Çokubaeva Zinagul	Tarih Öğretmeni	C.Primkulova Okulu	Salam Alik Köyü
38.	Akıbaeva Ayperi	Tarih Öğretmeni	M.Sagınova Okulu	Salam Alik Köyü
39.	Rısbaeva Aykokul	Tarih Öğretmeni	T.Sarıkova Okulu	Don Bulak Köyü
40.	Sarıkova Gulzar	Tarih Öğretmeni	A.Tolonova Okulu	Kızıl-Oktyabr Köyü
41.	Taşmamatov Suyunbay	Tarih Öğretmeni	№39 Lenin Okulu	Çanget Köyü
42.	Kadırova Kızıbek	İlahiyat Mezunu	T.Taşmamatov Okulu	Cazı Köyü
43.	Koçorova Çarkınay	Tarih Öğretmeni	T.Turdubaev Okulu	Calpak Taş Köyü
44.	Abdrahmanov Umutbek	Tarih Öğretmeni	K.Kalmurzaev Okulu	Kurbu-Taş Köyü
45.	Akmatalieva Samara	Tarih Öğretmeni	M.Kulueva Okulu	Ak-Car Köyü
46.	Kalberdieva Çolpon	Tarih Öğretmeni	O.Cusupbekov Okulu	Tort-Kol Köyü
47.	Sadıkova Cazgul	Tarih Öğretmeni	T.Maşrapova Okulu	Kızıl-Oktyabr Köyü
48.	İbraymova Gulşayır	Tarih Öğretmeni	“Cılaldı” Okulu	Cıl Aldı Köyü
49.	Saydakmatov Anvar	Tarih Öğretmeni	M.Nurbaeva Okulu	Mırza-Ake Köyü
50.	Aydarov Torogeldi	Tarih Öğretmeni	K.Omurzakov Okulu	Kızıl-Oktyabr Köyü
51.	Zaidov Aziret	Tarih Öğretmeni	A.Tangatarov Okulu	Kurşap Köyü

52.	Nışanova Cıldız	Tarih Öğretmeni	Uson uulu Canış Okulu	İyri Su Köyü
53.	Abdikerimova Nurgul	Tarih Öğretmeni	C.Abcaparov Okulu	Kalta Köyü
54.	Sabır kızı Nurkız	Tarih Öğretmeni	Kızıl Too Okulu	Kızıl Too Köyü
55.	Toyçiev Ceniş	Tarih Öğretmeni	S.Kadırov Okulu	Niçe Köyü
56.	Mamatkulova İkibal	Tarih Öğretmeni	A.Kalmurzaev Okulu	Mırza-Ake Köyü
57.	Calalidin kızı Kanayım	Tarih Öğretmeni	C.Mamatcanov Okulu	Makarenko Köyü
58.	Koçkonbaeva Sayragul	Tarih Öğretmeni	T.Asranova Okulu	Şoro Başat Köyü
59.	Toygonbaeva Asira	Tarih Öğretmeni	“Bahmal” Okulu	Mırza-Ake Köyü
60.	Kadırova Dilnozahon	Tarih Öğretmeni	G.S.Titov Okulu	Mırza-Ake Köyü
61.	Kurmanbek kızı Aycamal	Tarih Öğretmeni	Canıbek Kazı Okulu	Kolduk Köyü
62.	Abdikadırova Akperi	Tarih Öğretmeni	T.Tolonbaev Okulu	Don-Bulak Köyü
63.	Kuşbakova Apiza	Tarih Öğretmeni	№N.Kaynazarov Okulu	Ak-Car Köyü
64.	Tınıbek kızı Aksana	Tarih Öğretmeni	“Ak-Terek” Okulu	Salam Alik Köyü
65.	Kalıkova Camal	Tarih Öğretmeni	S.Eşmatov Okulu	Ak-Car Köyü
66.	Almamatov Talaybek	Tarih Öğretmeni	№5 V.İ.Lenin Okulu	Kurşap Köyü
67.	İtiev Dayırbek	Tarih Öğretmeni	№18 İyri Su Okulu	İyri Su Köyü
68.	Acimamatova Nurilya	Tarih Öğretmeni	A.Mamatov Okulu	Altın Bulak Köyü
69.	Maksutov Kurmanali	Tarih Öğretmeni	T. Omurkulov Okulu	Calpak Taş Köyü
70.	Çolponbaeva Anara	Tarih Öğretmeni	Toktogul Okulu	Kurşap Köyü
71.	Baymurzaev Abdikalil	Tarih Öğretmeni	K.Ermatov Okulu	Şagım Köyü
72.	Dooronova Cakşıgul	Tarih Öğretmeni	Satıbaldı uulu Coldsos Okulu	Kakır Köyü
73.	Arzibekova Dilnaz	Tarih Öğretmeni	C.Bektemirova Okulu	Kurşap Köyü
74.	Uraimov Darıgul	Tarih Öğretmeni	Karahanid Lisesi	Tort Kol Köyü
75.	Turguncanova Zulhumar	İlahiyat Mezunu	G.S.Titov Okulu	Mırza-Ake Köyü
76.	Kamçibekova Almazbek	Tarih Öğretmeni	K.Raimbekov Okulu	Mırza-Ake Köyü
77.	Kambarova Gulipa	Tarih Öğretmeni	M.Botobekov Okulu	Karool Köyü
78.	Maksutov Kurmanali	Tarih Öğretmeni	T.Omorkulov Okulu	Calpak-Taş Köyü
79.	Arzibekova Dilnaz	Tarih Öğretmeni	C.Moydunov Okulu	Cazı Köyü

80.	Sadıkova Gulayım	Tarih Öğretmeni	C.Bokonbaev Okulu	Salam Alik Köyü
81.	Bakirov Abdraman	Tarih Öğretmeni	Arın Cunusov Okulu	Kızıl-Oktyabr Köyü
82.	Cumanalieva Nurzada	Tarih Öğretmeni	B.Teşebaev Okulu	Zerger Köyü
83.	Aytbaev Aybek	Tarih Öğretmeni	№98 Intımak Okulu	Karool Köyü
84.	Rısalieva Sabira	Tarih Öğretmeni	Don Bulak Okulu	Don Bulak Köyü
85.	Aktanberdieva Baktıgul	Tarih Öğretmeni	S.Moydunov Okulu	Mırza-Ake Köyü
86.	İsmanov Abdrahman	Tarih Öğretmeni	Çomo Baatır Okulu	İyri Su Köyü
87.	Mamatov Tabıldı	Tarih Öğretmeni	C.Malabaev Okulu	Kara Taş Köyü

